

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ**

СОЦІАЛЬНІ ВИМПРИ СУСПІЛЬСТВА

Збірник наукових праць

Випуск 9

Київ – 2006

ББК 60.5
C69

C69 Соціальні виміри суспільства. – К.: Інститут соціології
НАН України, 2006. – 360 с.

Social dimensions. – K.: Institute of Sociology of NAS of Ukraine, 2006. – 360 p.

ISBN 966–02–4024–4

Авторами збірника є співробітники, докторанти, аспіранти наукових установ та вузів України. Аналізуються актуальні теоретико-методологічні і практичні проблеми сучасного українського суспільства.

Розрахований на читачів, які цікавляться соціологічними дослідженнями трансформаційних змін в Україні.

The authors are the scholars and post-graduate students of the research institutions and higher education establishments of Ukraine. The work analyzes theoretical, methodological and practical problems of modern Ukrainian sociology.

The collection will be useful for the general reading public that is interested in sociological researches of social transformations in Ukraine.

ББК 60.5

Авторські права застережені. При використанні матеріалів даної публікації посилання на видання обов'язкове.

Наукові рецензенти:

H. Костенко, доктор соціологічних наук

B. Пилипенко, доктор соціологічних наук

O. Стегній, доктор соціологічних наук

Відповідальний редактор

B. Тихонович, кандидат філософських наук

Затверджено до друку Вченого радою Інституту соціології НАН України. Протокол №3 від 28 березня 2006 р.

ISBN 966–02–4024–4

© Інститут соціології НАН України,
2006

Зміст

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

<i>B. Зорько.</i> Про деякі світоглядні особливості виникнення наукового соціологічного мислення	9
<i>P. Балицький.</i> До питання про обґрунтування статусу соціології як науки	25
<i>H. Отрещко.</i> Суб'єктивность в классической западноевропейской философии и социологическое видение субъекта действия	35
<i>I. Домнич.</i> Особливості пізнавальної стратегії інтерпретативної соціології	53
<i>I. Король.</i> Основні теоретичні витоки феноменологічної соціології Альфреда Шюца	60
<i>H. Соболєва.</i> Критерії прогресу у цивілізаційному вимірі соціальної реальності	74
<i>H. Коваліско.</i> Можливості поєднання кількісних і якісних підходів при вивченні соціальної стратифікації	86
<i>O. Резнік.</i> Легітимація державно-територіальної спільноти: поняття, структура, чинники	97
<i>O. Шульга.</i> Деякі теоретичні та практичні аспекти суспільної легітимації	110
<i>L. Бевзенко.</i> Соціосамоорганізаційний погляд на проблему регіональної консолідації	120

<i>P.Калищук.</i> Регіон як понятійно-термінологічна одиниця наукового аналізу	134
<i>T.Ефременко.</i> Социогенез экономической культуры	142
<i>B.Резнік.</i> Легітимність приватної власності: спроба визначення концепту	156
<i>H.Толстых.</i> Глобальное экономическое исключение как предмет социологического исследования	167
<i>O.Богданова.</i> Концептуалізація демократії в соціальних дослідженнях	175
<i>B.Іщенко.</i> Сучасні дослідження суспільних рухів: головні теоретико-методологічні підходи	183
<i>T.Білецька.</i> Соціально-політичні конфлікти: історико-методологічний аспект	194

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

<i>O.Злобіна.</i> Динаміка групових емоційних настроїв: до і після помаранчової революції	203
<i>H.Бойко.</i> Можливості впливу на владу в уявленнях громадян України	215
<i>M.Паращевін.</i> Глобалізація і культура: гомогенізація чи дифузія?	223
<i>H.Гаврина.</i> До проблем етнокультурної ідентифікації та регіонального виміру глобалізації	233
<i>V.Данилова.</i> Глобалізація як чинник творення життєвих стилів: український контекст	240

C.Панченко. Еволюція поняття «стиль життя» в західній соціології.....	251
O.Денісова. Специфіка формування економічної свідомості у ранньому юнацькому віці	260
I.Жук. Особливості впливу агентів соціалізації на формування культури статевих стосунків	271
Ю.Курганова. Телевизионная интерактивность: новые информационные технологии в социокультурном контексте	285
O.Підлісна. Соціокультурна обумовленість функціонування видовища і видовищних форм у суспільстві	297
L.Яремич. Релігійність у контексті електоральної поведінки сільського соціуму	308
O.Нечушкіна. Суб'єктивна детермінація самозбережувальної поведінки	315
V.Леонов. Функциональная структура финансового поведения	326
C.Буко. Прагматические и гуманитарные ценности современного менеджмента	336
D.Гуцу, O.Гуцу. Социологический анализ коррупции в системе регистрации недвижимости	351

Contents

CHAPTER ONE

<i>V.Zorko.</i> On the some Weltangshauung peculiarities of emergence of the scientific sociological thought	9
<i>R.Balitskiy.</i> On the substination of the status of the sociology as a science	25
<i>N.Otreshko.</i> Subjectivity in the classical West-European philosophy and sociological vision of social actor	35
<i>I.Domnich.</i> Peculiarities of the interpretative sociology knowledge strategy	53
<i>I.Korol.</i> The main theoretical sources of Alfred Shutz phenomenological sociology	60
<i>N.Soboleva.</i> Criteria of the progress in the civilizational dimension of the social reality	74
<i>N.Kovalisko.</i> The possibilities of the fusion of the quantitative and qualitative methods in the studying of social stratification	86
<i>O.Reznik.</i> The legitimation of the state-territorial community: the concepts, structure, determinants	97
<i>O.Shulga.</i> Some theoretical and practical aspects of the social legitimating	110
<i>L.Bevzenko.</i> The problem of regional consolidation from the self-organizational perspective	120

R.Kalishchuk. Region as a conceptual and terminological unit of scientific analysis	134
T.Yefremenko. The sociogenesis of economic culture	142
V.Reznik. The legitimacy of the private property: an attempt to define the concept	156
N.Tolstykh. Global economic exclusion as a subject matter of sociological research	167
O.Bogdanova. Conceptualization of democracy in the social researches	175
V.Ishchenko. Contemporary researches of the social movements: main theoretical and methodological approaches	183
T.Biletska. Socio-political conflicts: hostorical-methodological aspect	194

CHAPTER TWO

O.Zlobina. Dynamics of group emotional behaviour: before and after “orange revolution”	203
N.Boyko. Possibilities of public influence on the state power in the citizen’s notion	215
M.Parashchevin. Globalization and Culture: homogenization or diffusion?	223
N.Gavrina. The problem of ethno-cultural identification and regional dimension of globalization.....	233
V.Danilova. Globalization as a factor of development of life styles: Ukrainian context	240

<i>S.Panchenko.</i> The evolution of the “life style” concept in the western sociology	251
<i>O.Denisova.</i> The specific features of the youth economic consciousness formation	260
<i>I.Zhuk.</i> The peculiarities of impact of agents of socialization on formation of the teenagers sexual relations	271
<i>Y.Kurganova.</i> The television interactivity: new information technologies in the socio-cultural context	285
<i>O.Pidlisna.</i> Socio-cultural conditionality of spectacle and spectacular forms in the society	297
<i>L.Yaremich.</i> Religiousness in the context of electoral behavior of the rural community	308
<i>O.Nechushkina.</i> The subjective determination of the self-preservation behavior	315
<i>V.Leonov.</i> The functional structure of financial behaviour	326
<i>S.Buko.</i> Pragmatic and human values of contemporary management	336
<i>D.Gutsu, O.Gutsu.</i> Sociological analysis of corruption in the system of real estate registration	351

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

B.Зорько

ПРО ДЕЯКІ СВІТОГЛЯДНІ ОСОБЛИВОСТІ ВИНИКНЕННЯ НАУКОВОГО СОЦІОЛОГІЧНОГО МИСЛЕННЯ

Сучасний стан соціології вирізняється наявністю різноманітних напрямів, шкіл, стилів мислення в межах даної дисципліни. Для запобігання надмірній фрагментації, диференціації й розпаду наукового соціологічного знання на окремі елементи, слабко поєднані між собою, конче необхідним є наведення своєрідних мостів між різноманітними його складовими. Не останню роль при вирішенні цього завдання може відігравати застосування історико-генетичного підходу.

Доречним на цьому шляху буде визначення нижніх історичних меж становлення соціології як наукової дисципліни та наукового соціологічного мислення. Мета даної статті – визначити світоглядні особливості виникнення соціологічного мислення у період класичної соціології, з'ясувати, що було успадковано сучасною соціологією та її окремими напрямами, а що було відхилено.

Відомо, що соціологічне мислення є професійним, науковим виявом соціального мислення; це – мислення такої науки, як соціологія. Для розбудови свого специфічного типу мислення будь-яка наука повинна мати власний погляд на окреслену нею сферу реальності, яка виступає

об'єктом пізнання, володіти сукупністю методів дослідження, поняттєво-категоріальним та теоретико-методологічним апаратом для інтерпретації, теоретичним осмисленням отриманих нею фактів. Таким чином, наука має вибудувати свою структуру стосовно пануючого на момент її становлення наукового світогляду, загальних пізнавальних ідеалів та уявлень про науковість. Також важливим чинником формування і поширення наукового мислення є створення наукових шкіл і напрямів, які здійснювали б навчання, адаптацію мислення молодого науковця до стилю мислення науки, через призму даної школи. Необхідною умовою цього процесу є наявність професійно-освітньої інфраструктури соціології як особливого соціального інституту науки. Проаналізуємо, коли ж виникають у соціології ці важливі наукові атрибути. Для початку з'ясуємо особливості соціологічного мислення стосовно мислення соціального.

Соціальне мислення – це різновид людського мислення, яке продукує нерозчленовані, синкретичні знання про людину і суспільство виключно спогляdalним або теоретичним шляхом [1, с. 80]. Соціальне мислення історично співвідноситься із природничо-науковим, художнім і технічним. Об'єктом соціального мислення є соціальний світ людини і сама людина. Найважливішими характеристиками соціального мислення є творення ним соціальних учень (які не завжди системно організовані, досягають рівня науковості), відсутністю емпіричного рівня досліджень, непрофесійністю. Розвиваючись, соціальне мислення втрачало синкретизм, в ньому виникали різні види професійного мислення.

На відміну від соціального соціологічне мислення – професійний вияв мислення соціального, його особлива форма, зумовлена професійно-дослідницькою діяльністю такого фахівця, як соціолог. Слід зауважити, що соціальне мислення – ширше за соціологічне, яке є його складовою, воно існувало раніше за останнє і продовжує існувати сьогодні.

Об'єктом і соціального і соціологічного мислень виступає особлива сфера суспільства, людського співжиття, а саме, соціальна сфера – осередок взаємовідносин індивідів і груп між собою, а також із суспільством з приводу встановлення розподілу і перерозподілу відповідних їхнім домаганням статусних місць у системі універсальної взаємодії [2, с. 491].

Розглянемо період класичної соціології та соціологічного мислення, який у літературі називають академічним. Він припадає, головним чином, на XIX – початок XX ст. Потрібно виявити, коли ж саме виникає власне соціологічне мислення і які світоглядно-наукові та філософські тенденції були чинниками його виникнення.

У соціологічних підручниках вельми пошиrena точка зору, що засновником соціологічної науки був французький філософ Огюст Конт (1798–1857). Він уперше після свого вчителя Сен-Сімона звернув увагу на необхідність створення нової науки про суспільство та окреслив певні, важливі, на його думку, засади цієї нової науки. Остання мала виступати завершенням і підсумком контівської системи наук, але для виникнення й становлення соціологічного мислення і соціологічної науки це був лише перший крок.

О.Конт намагався класифікувати і систематизувати наявні на той час науки, створивши у такий спосіб загальну наукову систему. Проте тоді ж перед філософом постало проблема сфери суспільства як об'єкта пізнання, яка ще не була предметом розгляду жодної науки. А отже, виникла потреба у новій науці. Методом ієархізації наукового знання для створення системи наук слугувала у О.Конта « побудова драбини » наук, яка веде від найбільш абстрактних (і відповідно простіших дисциплін) до дедалі більш і більш конкретних (а отже, складніших) [3, с. 77] Ця загальна система наук, за О.Контом, мала такий вигляд:

Математика → Астрономія → Фізика → Хімія → Біологія → Соціологія

Замкнення цього ряду в систему забезпечувалося тим, що кожна попередня ланка розглядалась як включена у наступну і така, що, з одного боку, зумовлює її, а з іншого – модифікує відповідно до своєї структури.

Світоглядною основою контівської (а також і сен-сімонівської) «програми» майбутньої науки про суспільство були два головні моменти: «орієнтація на тогочасне природознавство як на єдино можливу «модель» будь-якого наукового знання, будь-якої «науковості» взагалі та така ж непохитна... віра у Прогрес» [3, с. 35].

Оглянувши зовнішню наукову ситуацію створення О.Контом науки «соціології», зауважимо окреслення О.Контом ролі соціології в суспільстві як нової, чи то «позитивної», релігії, хоча загалом релігія, на думку філософа, знаходилась на нижчій, ніж позитивна, стадії людського пізнання. А тому виникає запитання: чому саме таку роль визначив О.Конт своєму дітищу? На думку представників феноменологічної соціології знання, релігія є інститутом вироблення і впровадження соціальної системи знання, як, власне, і науки, але в часі свого панування релігія виступала єдиним легітимним загальним джерелом таких сенсів для всього суспільства, що забезпечувало консолідацію та стабільність його соціальної структури. Але з промисловими революціями, ускладненням поділу праці, а відповідно і соціальної структури суспільства, релігія почала втрачати цю панівну роль. Це супроводжувалось соціальними конфліктами, наприклад, Реформацією та релігійними війнами, конфліктами між інтересами, а відповідно і системами знання (тоді ще переважно релігійними системами знання) різних соціальних груп.

Сдіентизм і захоплення наукою, які виникли в період Нового часу, можна вважати спробою впровадження інституту продукування загальної системи знань, який замінив би релігію. Дану традицію продовжив і О.Конт. Соціально-історичні чинники привели до встановлення ранньобуржуазного суспільства, нового соціального порядку. Таким чином, соціологія О.Конта повинна була відіграти роль

інституту продукування нової ліберальної загальної для суспільства системи знання, виконувати функцію ідеології в розумінні К.Мангейма. Німецький соціолог розглядав ідеологію як мислення правлячих груп, котре може бути так тісно пов'язане з певною ситуацією, що ці групи просто не в змозі побачити ряд фактів, які могли б підривати впевненість у їхньому пануванні [4, с. 40]. Ідеологічне мислення визначається такими характеристиками, як апологетика існуючого соціального порядку, захист стабільної соціальної реальності, як потенціал збереження злагоди за існуючого суспільного ладу (згадаймо тут позицію О.Конта стосовно ролі суспільного консенсусу, злагоди).

Таким чином, О.Конт запропонував створити нову науку – соціологію, розбудовуючи її згідно із загальновизнаним у той час ідеалом науковості під назвою «позитивізм». На той час термін «позитивне» був у загальних рисах ідентичним терміну «наукове».

Зауважимо, що основна вимога панівного на той час класичного (позитивістського) ідеалу науковості полягала у тому, що наука, досліджуючи свої об'єкти, повинна була при їх описі й теоретичному поясненні вилучити зі знання все, що стосується суб'єкта, засобів, прийомів і операцій його пізнавальної діяльності. Таке вилучення (елімінація) розглядалось як необхідна умова отримання об'єктивно істинних знань про світ. Панував «об'єктний» стиль мислення, прагнення піznати предмет сам по собі, безвідносно до умов його вивчення суб'єктом. Саме такою мала бути, за тогочасними науковими уявленнями, і соціологія.

Звернімо увагу ще на одного з фундаторів соціології першої половини XIX ст., продовжувача традицій позитивізму і класичного ідеалу науковості англійського філософа Герберта Спенсера. Цей мислитель також намагався запропонувати загальну наукову систему, спрямовуючи свій дослідницький інтерес не лише на сферу соціального, а й на сферу біологічного, навіть геологічного та об'єднуючи дані аспекти у своїй концепції загальної еволюції, яку він використовував і у гносеологічній ролі своєрідно-

го систематизуючого прийому для розбудови власної системи конкретних наук. Еволюція проходила, за Г.Спенсером, такі етапи: неорганічний (астрономія, геологія), органічний (біологія), надорганічний (соціологія). Під соціальною (надорганічною) еволюцією філософ розумів розвиток суспільства від простого до складного, а у більш спеціальному плані як загальний процес структурування. Зауважимо, що власне поняття «еволюція» було введене до наукового вжитку Г.Спенсером навіть раніше за Ч.Дарвіна. Так, у праці «Основи соціології» вчений здійснив спробу показати, що загальні закони еволюції – збільшення об'єму, посилення дифузії, інтеграції, перехід від незв'язної однорідності до зв'язаної можуть бути зastosовані до соціальних організацій такою ж мірою, як і до біологічних [5, с. 39].

Поділяючи науки на абстрактні і конкретні, Г.Спенсер запропонував розгалуженішу і обґрунтованішу за контівську класифікацію наук [6, с. 552]. Соціологію Г.Спенсер об'єднав в одну групу не лише із психологією, а й з біологією, геологією, астрономією, що свідчить про підхід, який мав на меті скоріше класифікацію та систематизацію наук, а не визначення епістемологічної специфіки окремої науки соціології. На думку британського філософа, мета науки конкретного типу, такої як соціологія, полягає «не у відкритті факторів явищ, а в описі явищ, які викликані даними факторами за всіх тих умов, які зберігав Всесвіт» [6, с. 566].

Г.Спенсер є засновником організмічного підходу в соціології, що має у своїй основі уподібнення суспільства з організмом, соціальних інституцій з органами та системами травлення, кровообігу тощо. Разом із механістичним цей підхід став провісником системного підходу. Але водночас учений привніс у соціологію й еволюційний підхід. Будь-яка еволюція є процесом змін, а відтак містить у собі латентну потенційну ідею про те, що сучасний стан соціального порядку не є найкращим і останнім з усіх, бо можливі його зміни і подальший розвиток.

Підсумовуючи творчу діяльність О.Конта та Г.Спенсера, зауважимо, що для них було характерне ще не соціальне мислення. То було, вважаємо, генералізуюче загальнонаукове системне мислення. Такий тип мислення був притаманний раніше французьким вченим-енциклопедистам, які прагнули зібрати й узагальнити наявне на той час наукове знання у своїй титанічній «Енциклопедії», а також засновникам німецької класичної філософії, котрі створювали загальні системи філософії тощо.

Мислителі, які згодом були визнані засновниками соціології, взяли за основу такі системи філософії, намагалися створити загальну систему наук, а виявивши неохопленість соціальної сфери суспільного життя жодною існуючою на той час наукою, намагалися наголосити на необхідності такої науки, окреслити її предмет і методи.

Розбудова нової науки мала відбуватися, на думку її засновників, згідно з прийнятою на той час серед вчених моделлю позитивної науки (бо саме такою наука тоді і уявлялась) із її строгими законами й експериментальними методами. Ідеалом позитивної науки була фізика (механіка), тому зовсім невипадково була майже паралельна спроба А.Кетле та О.Конта назвати винайдену ними соціальну статистику та соціологію відповідно соціальною фізигою.

Позитивізм привніс у соціологію класичні наукові методи і методологію польового дослідження, розбудувавши її як науку з усіма науковими атрибутиами, надаючи їй змогу проводити емпіричні дослідження для отримання наукових фактів, тобто вдаватись не лише до умоглядних роздумів, як це властиво загальнофілософському і соціальному мисленню. Це було, певна річ, великим внеском у процес становлення соціологічного мислення й соціології як науки в цілому.

Вінцем позитивістської орієнтації стало формулювання Е.Дюркгеймом основних правил соціологічного методу на основі принципів детермінації, об'єктивності та конкретності. Концепція соціологізму Е.Дюркгейма визнавала вже деяку відмінність сфери суспільства від сфери при-

роди, була зроблена спроба визначити специфіку соціального. Концепція соціальної реальності у соціологізмі виходила з таких основних постулатів [7, с. 316–318]:

- соціальна реальність включена в універсальний природний порядок, вона така ж стійка, ґрунтовна і реальна, як і інші види реальності, а тому подібно до останніх розвивається відповідно до певних законів;
- суспільство – це реальність особливого роду, яка не зводиться до інших видів реальності;
- стверджується примат соціальної реальності щодо індивідуальної та її виняткове значення у детермінації людської поведінки.

Методологічний аспект соціологізму акумулює такі принципи:

1. Оскільки суспільство – частина природи, оскільки наука про суспільство, соціологія, стосовно методології подібна до наук про природу; її пізнавальною метою є дослідження стійких причинно-наслідкових зв'язків і закономірностей. Дюркгейм наполягав на застосуванні в соціології об'єктивних методів, аналогічних природничим. Основний принцип його методології виражений у формулі: соціальні факти треба розглядати як речі. «Соціальним фактом є будь-який спосіб дій, усталений або ні, здатний чинити на індивіда зовнішній примус; або інакше: спосіб дій, поширений на всьому просторі даного суспільства і якому притаманне власне існування, незалежне від індивідуальних проявів» [8, с. 32].

2. З визнання специфіки соціальної реальності випливає самостійність соціології як науки, неможливість її зведення до жодної іншої науки, специфікі її методології та наукового апарату. Звідси і методологічний принцип – соціальні факти повинні пояснюватися іншими соціальними фактами.

3. Соціологічний спосіб пізнання оголошується єдино правильним, який виключає всі інші способи, або змінює їх. Соціологія виступає не лише як специфічна наука про соціальні факти, а й як своєрідна наука наук, покликана обно-

вити і соціологізувати різноманітні галузі знання [7, с. 320]. Знову, як і у О.Конта, бачимо спробу обґрунтування провідної суспільної ролі соціології.

Теорія Е.Дюркгейма доляє певні обмеження позитивізму, представленого у творах О.Конта, Г.Спенсера і різноманітних вульгаризованих течіях, визначає специфіку соціального. Отож, узагальнюмо основні риси позитивістського напряму в соціології класичного періоду.

1. Ідея повної або часткової (в пом'якшенному варіанті) тотожності соціальної та природної реальності.
2. Припустимість заснування наукових методів природознавства до вивчення соціальних явищ.
3. Метою науки соціології є продукування строгого наукового прогностичного знання, яке базується на чітких, суворо визначених і детермінованих законах.
4. Розбудова соціології згідно з моделлю класичного ідеалу науковості.

Застосування такого світоглядно-наукового ідеалу до вивчення соціальної сфери зіткнулося з такими обмеженнями і труднощами: через невизнання відмінностей соціальної реальності від природничої і використання природничо-наукових методів дослідження – нездатність позитивізму охопити «суб’єктність» соціального об’єкта дослідження врахувати момент включеності дослідника, суб’єкта пізнання до соціальної сфери (об’єкта); неможливість осягнення сенсів соціальної діяльності; неправомірність простих аналогій з природознавством; неможливість продукувати строгое (класично-наукове) знання через слабко і складно детерміновані закони соціальної реальності та ін.

Подальший розвиток соціології у другій половині XIX ст. супроводжувався суперечностями між позитивістською орієнтацією, яка у певних випадках навіть вульгаризувалася, та елементами власне соціального філософського мислення, яке наразі не мало стосунку до емпіричних досліджень, але яке намагалося зосередити увагу на недолінності повного ототожнення природничого і соціально-

го. З'ясування таких суперечностей мало подолати обмеженість класично-наукового світогляду для вивчення соціальних явищ.

Вульгарно позитивістська орієнтація наголошувала на принциповій подібності фізичних, хімічних, природних і соціальних процесів, спираючись на поверхове витлумачення творів засновників соціології, спієнтистські тенденції у науковій думці, що виникли ще в Новий час. Серед подібних тенденцій можна виокремити соціальний дарвінізм, расово-антропологічну школу, географічний напрям тощо.

Заперечення вульгаризованої схеми розгляду суспільного і соціального як фізичного чи біологічного походить від ідеї принципової відмінності наук про природу і наук про культуру, обстоювання гносеологічної специфіки гуманітарного знання щодо природничо-наукового. Ця проблематика була докладно висвітлена у працях філософів-неокантіанців Баденської школи, особливо Г.Ріккerta, який протиставив «науки про культуру» та «науки про природу», «генералізуюче» природознавство, спрямоване на виявлення загальних закономірностей, «індивідуалізуючому» історичному знанню, що орієнтоване на осягнення одиничних, неповторних явищ і процесів. Звідси визнавалися два основних наукових методи цих наук.

Номотетичний метод (від грецького *номо-teteo* – видавати закони, встановлювати закони) – спосіб пізнання, мета якого – встановлення загального, що має форму закону явищ. Розуміння загального як закону явищ, приписаного їм «законодавчим», людським розумом, походить від праць Е.Канта, який у своїй гносеології докладно розглянув юридично-правовий світогляд Нового часу, проте у специфічному сенсі, що протиставляється ідеографічному методу, введений В.Віндельбандом і послідовно розвинутий Г.Ріккертром. Якщо «номотетичне мислення», за Віндельбандом, має за мету пошук загальних законів, то «мислення ідеографічне» шукає «окремі історичні факти», якщо перше досліджує «незмінну форму реаль-

них подій», то інше – «їхній одноразовий у самому собі визначений сенс» [9, с. 62].

Ідіографічний метод (від грецького *idios* – особливий, своєрідний, дивний, незвичайний, нечуваний та *grapho* – пишу) – це спосіб пізнання, метою якого є зображення об'єкта в його своєрідності й неповторності, як єдиного унікального цілого. Логіко-теоретичного обґрунтування цей метод набув у неокантіанців Баденської школи, головним чином, у Г.Ріккера.

У межах неокантіанської методології ідіографічний метод – це один із логічних полюсів, інший представлений номотетичним, чи генералізуючим, методом, але в реальному дослідженні передбачено співіснування обох методів за домінування одного з них. Хоча, за Ріккертом, обидва методи можна застосовувати як у номотетичному природознавстві, так і в історичних науках (до яких неокантіанці відносять не лише гуманітарні дисципліни, а й частину природничих), проте ідіографічний метод домінує саме в історичних науках, під якими розуміють науки про виникнення принципово нового, раніше не бувалого – як у природі, так і в суспільстві [9, с. 65].

В основі гуманітарного пізнання, за Ріккертом, лежить співвіднесення явищ із цінностями, які утворюють ідеал, незалежний від людини. Цей принцип був сприйнятий Максом Вебером та багатьма іншими дослідниками і став методологічною основою «розуміючої соціології».

М.Вебер зазначав, що соціологія має ті ж емпіричні орієнтації, виходить з того ж реального світу, але вона «...конструює...типові поняття і виявляє загальні правила явищ і процесів». Специфіка соціології – наука має справу не з конкретними явищами у всій повноті їхніх реальних ознак, а лише з типами цих явищ. Інструмент соціального пізнання – «ідеальні тип» – логічна конструкція, яку можна отримати «шляхом розумового доведення обраних дослідником рис дійсності до їх повного вираження». Услід за Ріккертом Вебер заперечує, що «ідеальні типи» – це «істинна соціальна реальність» і розглядає їх як

початкову конструкцію, що слугує для обробки емпіричних даних. На думку німецького соціолога, «ідеальні типи» повинні бути «об'єктивно можливі», за структурою й змістом не мають суперечити уже існуючому науковому досвіду, а їхня логічна структура мусить бути абсолютно обґрунтована. «За своїми значеннями – це радше ідеальне граничне поняття, з яким реальну дійсність, аби зробити чіткішими певні значимі компоненти її змісту, слід зіставляти, порівнювати. Такі поняття – це конструкції, за допомогою яких ми відтворюємо, використовуючи категорію об'єктивної можливості, ті зв'язки, що їх наша орієнтована на дійсність і науково вишколена фантазія розглядає у своїх судженнях як адекватні» [10, с. 241]. Прикладами «ідеальних типів», побудованих Вебером для власних досліджень, є «протестантизм», «індуїзм», «індійська кастова система» та ін. Вони відображають ті структурні й сутнісні особливості історичних явищ, які Вебер вважав найбільш суттєвими, але не враховують усієї їх реальної повноти і різноманіття. Іншого роду «ідеальний тип» раціональності. Він створений Вебером на основі виділення і узагальнення ознак соціально-економічного й культурного ладу, який ніде не існував у чистому вигляді як емпірична реальність.

Сутністю наукової методології «розуміючої соціології» було те, що дослідник, виходячи з конкретного знання окремих інститутів, процесів, подій, набуває більш глибокого духовного розуміння їх культурної зумовленості і значущості». У зв'язку з цим Вебер зосереджує увагу на співвіднесені досліджуваних соціальних явищ з ціннісною сферою, на встановленні смислу й змісту ціннісних орієнтацій, які складають духовну мотивацію людської поведінки. Так, для пояснення сутності й генези західного капіталізму йому знадобилося звести поведінку буржуазного підприємця до «зрозумілих мотивів», які ще й культурно зумовлені, до її детермінантів імперативами господарської етики аскетичного протестантизму.

Специфічним об'єктом соціології розуміння Вебер називав дію. Особливо важливим для соціології він вважав дії, співвіднесені з діями інших людей, які набули визначеності саме завдяки такому співвіднесенню, можуть бути зрозуміло пояснені, виходячи з такого суб'єктивно передбачуваного сенсу [10, с. 106].

Постійний елемент соціологічного методу М. Вебера – установлення каузальних зв'язків між явищами, їхнє «каузальне зведення», тобто зведення явища до причини або групи причин. Соціологія, за Вебером, займається встановленням «загальних правил» явищ і процесів, які фіксують стійкі повторювані каузальні зв'язки за принципом «у такій ситуації люди зазвичай учиняють так». При цьому соціолог не ставить питання про необхідність і універсальність встановлених ним каузальних зв'язків, а отже, відмовляється визнавати їх законами соціального життя. Каузальне пояснення соціальних явищ, які не мають необхідного, закономірного характеру, надає концепції Вебера інтерпретативного змісту і приводить до того, що результатом його соціального дослідження є встановлення окремих співвідношень («вибіркової спорідненості») між різними сторонами дійсності. Принцип розуміючої соціології зумовлював орієнтацію Вебера на дослідження ціннісних детермінант історичного розвитку, бо саме воно надає пояснення «зрозумілих» мотивів поведінки.

Отже, світогляд представників розуміючої соціології базувався на визнанні принципової відмінності природного та соціального світів, елементах нового некласичного ідеалу науковості. Розуміюча соціологія запропонувала нове тлумачення сутності соціальної реальності як відмінної від природної і запровадила методи для її дослідження, що виходили з цієї відмінності. Для соціології взагалі це дало змогу чіткіше окреслити свій предмет, свій неповторний кут зору на нього і специфічні методи його дослідження.

Таким чином, наукове соціологічне мислення виникає наприкінці XIX – на початку ХХ ст., супроводжується інсти-

туціоналізацією соціології як науки, виникненням професійної соціологічної освіти (завдяки яким постало покоління соціологів, які мали вже власне соціологічну освіту, а не філософську чи природничу, тому для них оволодіння професійним соціологічним мисленням відбувалося значно простіше). Доречно зазначити, що соціологічне мислення виникає одночасно зі становленням некласичного ідеалу науковості.

Для цього ідеалу науковості характерне заперечення уявлення про реальність як щось незалежне від засобів її пізнання, суб'ективного фактора; розгляд зв'язків між знаннями об'єкта і характером засобів і операцій діяльності суб'єкта, експлікація цих зв'язків розглядається як умови об'єктивно-істинного опису і пояснення світу, з ним пов'язана парадигма відносності, дискретності, квантування, ймовірності, доповнюваності [11, с. 76]. Специфіка предмета, понятійно-категоріального апарату теорії та методів сучасної науки (соціології) свідчить про те, що вона є некласичною наукою, у цьому і полягає відповідь на численні критичні звинувачення соціології в «ненауковості».

Підсумуємо зміну етапів різних світоглядних настанов, які найбільшою мірою вплинули на формування соціологічного мислення.

На першому етапі перед філософами, які намагалися систематизувати наукове знання взагалі, постає проблема неохопленості соціальної сфери жодною наукою, а тому вони були змушені окреслювати і пропонувати таку науку. Мислення цих людей мало філософський, загальносистемний і навіть ще не суто соціальний характер. Для становлення соціології значення даного етапу полягає у виокремленні лакуни в дослідницькому полі, сфері, що згодом стане предметом соціологічного дослідження, проголошенні необхідності появи нової науки, яка вивчала б дану сферу. Мета, понятійно-категоріальний апарат, методи такої науки запозичувалися філософами з природничих наук.

Наступні спроби розбудови нової науки здійснювалися під гаслом позитивізму. Наука соціологія мала розбудову-

ватися на строгих класичних засадах, бо мислителі намагались створити нову науку, а саме позитивістською і уявлялась вона у ті часи. Мислення засновників соціології мало тоді класично-науковий, а у деяких випадках і природничо-науковий характер. Робилися також спроби створення вульгаризованих соціологічних теорій, які ґрунтувалися на неправомірних аналогіях між природним і соціальним, а частково і на ідеологічних засадах.

На противагу таким тенденціям виникає напрям гносеологічного розмежування наук про природу і наук про культуру, спочатку з боку філософів, що спиралися на соціальне мислення. Подальші розробки надають цій тенденції дедалі більш соціологічного вигляду. Визначається специфіка соціальної сфери як об'єкта соціологічного вивчення, розробляються відповідні цій сфері методи і принципи соціального пізнання: принцип віднесення до цінності, метод розуміння, метод ідеальних типів, метод кausalного зведення тощо. Визнання певної специфіки дослідницької сфери соціології, розробка нової соціологічної методології та методів відповідно до загальнонаукових стандартів відбувається на цьому етапі й у межах позитивістського напряму.

Таким чином, наприкінці XIX – на початку ХХ ст. і позитивістські, і розуміючі напрями розробляють соціологічні методи дослідження, які, будучи на перший погляд надто різними, все ж таки пропонують новій науці різноманітні емпіричні методи дослідження, роблячи внесок у процес становлення власне соціологічного мислення, шляхом усунення суто умоглядних висновків і учень. Відкриваються соціологічні факультети і кафедри, що означає створення професійної соціологічної освіти, а отже, появу соціологів-професіоналів. Виникають соціологічні школи і напрями зі своїми власними стилями соціологічного мислення.

Отже, у так званий класичний період свого існування соціологічна наука та відповідне соціологічне мислення набули основних наукових атрибутів. На час формування

власне вже соціологічного мислення соціологія пройшла довгий шлях розвитку, через перехід від філософського, системно-генералізуючого, класично-наукового соціально-го мислення до власне соціологічного. Соціологічне мислення формувалося у боротьбі протилежних світогляд-них настанов його засновників. Навіть за період, менший за 100 років, соціологія акумулювала елементи різнопід-них та іноді протилежних світоглядних тенденцій. Поста-ючи як наука некласичного типу, соціологія все ж таки багато у чому завдачує позитивізму. Напрошується вис-новок, що зріла наука містить у собі елементи (іноді на-прями), відповідні ідеалам науковості у історичні періо-ди її розвитку. Більш ранній напрям, звичайно, видоз-мінюється згідно з вимогами часу, набуваючи префіксів нео-, пост- тощо, але і зберігає свої первинні сутнісні на-станови. Отже, чим старіша і розвиненіша наука, тим більше елементів різних ідеалів науковості у різних пе-ріодах їх розвитку вона містить на даний момент, і соціо-логія не є винятком. Розуміння цього моменту, гадаємо, може мати певне значення для подальших метасоціологіч-них, теоретико-історичних соціологічних досліджень, спроб систематизації соціологічних теорій, концепцій, стилів соціологічного мислення.

Lітература

1. Тарасенко В.І. Соціальне і соціологічне мислення // Наукові записки Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – К., 2004. – Т. 5.
2. Соціальне / Соціологія: короткий енциклопедичний слов-ник / За заг. ред. В.І. Воловича. – К., 1998.
3. История теоретической социологии: В 4-х т. – М., 1997. – Т 1.
4. Манхейм К. Идеология и утопия / Диагноз нашего време-ни. – М., 1994.
5. Коломийцев С. А. Социология Герберта Спенсера // Социоло-гические исследования. – 2004. – № 1.

6. Спенсер Г. Опыты научные, политические и философские. – Минск, 1999.
7. Гофман А.Б. Социология Эмиля Дюркгейма / Дюркгейм Э. Социология ее предмет, метод, предназначение. – М., 1995. – С. 307–344.
8. Дюркгейм Э. Социология ее предмет, метод, предназначение. – М., 1995. – С. 5–164.
9. Давыдов Ю.Н. Макс Вебер и современная теоретическая социология: Актуальные проблемы веберовского социологического учения. – М., 1998.
10. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. – К., 1998.
11. Кохановский В.П., Золотухина Е.В., Лешкевич Т.Г., Фатхи Т.Б. Философия для аспирантов: Учебн. пос. – Ростов-на-Дону, 2003.

P.Балицький

ДО ПИТАННЯ ПРО ОБГРУНТУВАННЯ СТАТУСУ СОЦІОЛОГІЇ ЯК НАУКИ

Питання обґрунтування соціології як науки досі залишається відкритим. Коло соціологічних праць, де це питання розглядається спеціально або ж є якщо не центральним, то хоча б одним з основних, є досить вузьким, особливо у вітчизняній соціологічній думці. Серед власне соціологічних монографій, які були видані останнім часом, відмітимо праці П. Бурдье [1], Е.Гоулднера [2], Ю.Качанова [3], Ч.Мілса [4] та В.Тарасенка [5]. Обґрунтування соціології належить до кола питань, які є предметом філософського (гносеологічного) і соціологічного аналізу передумов і зasad соціології як науки, і становлять зміст філософії і соціології соціології. Вирішення цього питання є важливим хоча б тому, що, як свідчить наукова практика,

ка, науки (зокрема, математика та ін.), які на певному етапі свого розвитку присвятили належну увагу саморефлексії, самообґрунтуванню, забезпечили собі теоретико-методологічну стійкість і нові можливості якісного поступу. Потреба у подібній соціологічній саморефлексії продиктована існуванням низки проблем, нерозв'язаність яких залишає соціологію у невизначеному стані, зокрема в сфері її теоретико-методологічних зasad: поліпараметричність та поліпредметність соціології з погляду численних шкіл і теоретичних підходів; гіперспеціалізація (необґрунтоване, часто виключно декларативне проголошення нових «соціологій»); насиченість пізнавального поля соціології позанауковим і навіть хибним знанням; небіг предмета соціології як наукової і навчальної дисципліни тощо. Крім того, обґрунтування самої можливості соціологічного пізнання є ще важливішим з огляду на той факт, що соціологія посідає центральне, значною мірою навіть зразкове місце у колі дискусій щодо особливостей соціогуманітарного пізнання.

Зазначені питання вже тривалий час дискутуються в соціології, і від їх вирішення значною мірою залежать уявлення про її науковий статус. Нерозв'язаність цих проблем зумовлює, крім того, значне зміщення пізнавальних завдань і цілей, які постають перед соціологією. За таких умов соціологічна теорія незрідка заповнюється порожніми і безплідними розмірковуваннями, які заведено називати «інтелектуальною акробатикою». Внаслідок цього відкривається шлях для непрофесійних, спекулятивних і, що найбільш прикро, маніпулятивних, споторвених описів соціальної реальності, які породжують практики, засновані не на наукових нормативах і цінностях, а на ситуативних інтересах. Наслідком є як розмежування демаркаційної лінії між соціологією (як наукою) та не-соціологією (як лжененаукою), так і втрата соціологією довіри до себе з боку суспільства. Це ставить під сумнів питання сам статус соціології як наукової дисципліни. Але ж цінність цього її статусу важко переоцінити, оскіль-

ки соціологія виступає одним із найбільш авторитетних, повноважніх і легітимізованих способів пізнання соціальної дійсності.

Соціологію як науку можна розглядати в двох аспектах: 1) як соціальний інститут, 2) як систему знання. Наявність цих аспектів зумовлює існування двох підходів до вивчення соціології як науки: екстерналістського та інтерналістського. Розподіл дослідників на екстерналістів та інтерналістів ґрунтуються на розбіжностях в розумінні ними механізмів і основ функціонування та розвитку наукового знання, але ці розбіжності, по суті, криються у відповіді на запитання: «Процес пізнання спрямовується суспільним інтересом чи інтересом пізнавальним?». Не вдаючись до докладної характеристики кожного з цих підходів, зазначимо, що обмеженість кожного з них тепер очевидна – комплексні явища вимагають комплексного вивчення. Але, оскільки тут розглядаємо механізми обґрунтування і функціонування соціологічного знання, то зауважимо, що під терміном «соціологія» розуміємо передусім систему соціологічного знання.

Соціологія як система знання має власну структуру, котра виконує певні логічні функції. Елементами цієї структури виступають ті ж самі складові, що й науки взагалі: 1) засади, 2) закони, 3) основні поняття, 4) теорії, 5) ідеї [6, с. 497].

Соціологія – проект Нового часу, який був втілений у життя лише в XIX ст., оскільки лише тоді інтелектуальний рух був остаточно відділений від релігії, отримав інституціональний базис, особливий спосіб фінансування і спеціалізовану освіту. Поява науки стає можливою тільки після накопичення певної емпіричної бази, виокремлення дослідницьких принципів та методів, коли створюються умови для того, щоб поставити питання про саму можливість наукового дослідження. Така можливість передбачає наявність принаймні базисних зasad даної науки. Начала науки можуть бути непроартикульовані, невідрефлексовані. Закони, основні поняття, теорії, ідеї можуть бути запозичені, редуковані з інших наук, з інших форм

знання або соціального досвіду. Вони – основа функціонування і розвитку науки; начала – основа обґрунтування можливості науки. Саме тому для обґрунтування наукового статусу соціології потрібно дослідити її начала, здійснити соціологічну рефлексію, стати «археологом знання». Оскільки соціологія нас цікавить як система наукового знання, то не будемо приділяти уваги інституційним, дисциплінарним, соціокультурним та іншим зasadам соціології, а зосередимось на її пізнавальних началах.

Для виникнення соціології було необхідне особливе соціокультурне тло: відповідні смисли, практики і дискурси мали вкоренитись у світоглядних універсаліях культури, в уявленнях про людину та її соціальне буття. Соціокультурні передумови створювали можливість її становлення. Реалізація ж цих можливостей була пов’язана з поширенням раніше напрацьованих уявлень та методів на сферу дослідження і формуванням пізнавальних начал соціології.

Компонентами пізнавальних начал соціології виступають:

- картина соціальної реальності;
- система ідеалів і норм дослідження (пояснення і опис, доказовість і обґрунтування знань, структура і вироблення знання);
- філософські начала [7].

Картина соціальної реальності містить схему-образ досліджуваної предметної сфери. Схема-образ зображується за допомогою уявлень: 1) про фундаментальні поняття, на основі яких конструюються всі інші об’єкти наукового поля; 2) про типологію досліджуваних об’єктів; 3) про загальні закономірності їхньої взаємодії; 4) про просторово-часову структуру соціальної реальності. Становлення таких картин як специфічних образів соціального світу, відмінних від спочатку запозичених із природознавства парадигмальних зразків, відбувалося в другій половині XIX – на початку XX ст. У цей історичний період Спенсером, Марксом, Дільтеєм, Дюркгеймом, Зіммелем, Вебером були запропоновані варіанти дисциплінарних онто-

логій соціально-гуманітарних наук. Хоча вони й конкурували між собою, визначаючи наукове поле соціології, вони взаємодіяли між собою. Виникали проблеми, що обговорювалися всіма дослідниками, хоча й з різних позицій. Кожний з них розвивав свої уявлення про суспільство, апелюючи і до конкуруючих дослідницьких програм.

Проблема формування системи ідеалів і норм соціологічного пізнання тісно пов'язана з тривалими дискусіями про методологію соціального пізнання. Ці дискусії не завершились, і в їх центрі стоїть сформульована В.Дільтеєм теза про принципову відмінність наук про дух і наук про природу. Їх відмінність укорінена в специфіці предметної області та методів дослідження. Фіксація специфіки предмета соціології та його вивчення вимагає особливих методів і пізнавальних процедур. Однак за всієї складності предмета соціології соціологічне пізнання має відповідати стандартам і критеріям науковості. Тому розглянемо, з одного боку, універсальні критерії науковості, тобто окреслимо ознаки, наявність або відсутність яких дозволяє виводити обґрунтоване твердження про належність тих чи інших пізнавальних феноменів до класу наукових/ненаукових; з іншого боку, окреслимо такі критерії науковості, які давали б змогу враховувати багатоманітність і специфічність наукового знання.

Передусім розглянемо вимоги, які ставляться до самих критеріїв науковості. Ці критерії ознаки науковості можуть розглядатись або як описи, що виправдовують фактичне застосування терміна «соціологія», або як норми, методологічні регулятиви, орієнтуючись на які мало розвиватися соціологічне знання. Відмінність у розумінні критеріїв науковості закладена в основі відмінності двох підходів: описового та нормативного. Перший підхід спрямований на пошуки інваріантів, виділення демаркаційної лінії соціології як науки, у вичленуванні «найзагальнішого» зі всього багатоманіття соціального знання, в підведенні його під один знаменник. Другий підхід орієнтований не так на аналіз реального соціологічного знання, як на

вироблення певної ідеальної норми, до якої має наблизитись соціологія в процесі свого розвитку.

Щодо питання про певну сукупність мінімальних, але водночас основних і достатніх вимог до науковості немає однозначної думки. Більшість дослідників включають до їх переліку або різну кількість ознак критеріїв, або порізному їх ранжують відповідно до їх значущості. Зокрема, до цього переліку включають такі характеристики науковості знання, як істинність, об'єктивність, проблемність, верифікованість, предметність, доказовість, інтерсуб'єктивну контролюваність, системність та ін. Усі перелічені критерії дають змогу відрізняти, принаймні в першому наближенні, наукове знання від когнітивних феноменів іншого роду. Але все ж таки чіткого розмежування наукового і ненаукового знання ні жоден з них окрім, ні всі вони сукупно забезпечити не можуть.

Нормативний підхід до обґрунтування критеріїв науковості знання має два основні стратегічні рішення: стратегії методологічного редукціонізму і плуралізму. Згідно з методологічним редукціонізмом нормативний стандарт науковості може бути сформульований на базі більш розвиненої і досконалої галузі (теорії) соціології; решта галузей соціології мають «підтягтися» до виробленого таким чином єдиного стандарту науковості. Згідно з методологічним плуралізмом жодний з іdealів, стандартів науковості не може претендувати на право бути загальноприйнятним, а тому в соціологічній дослідницькій діяльності завжди функціонувало і повинно функціонувати кілька самостійних і рівноцінних ідеалів науковості.

Хоча для розвитку соціології і зростання ефективності процесів пізнання вироблення обґрунтованих ідеалів науковості є основним завданням, їх розробка неможлива без попереднього порівняльного аналізу образів науковості. На теоретичному рівні характеристики образів науковості зображені в позиціях сцієнтизму та антисцієнтизму. Сцієнтистські настанови проявляються як у сфері соціального життя, так і у сфері пізнання. Якщо сцієнтизм у

сфері соціального життя абсолютизує соціально-практичну функцію науки, то сцієнтизм гносеологічний (або методологічний) – ті аспекти наукового підходу, той його зразок, стиль, який передусім продукує практично ефективні результати. Наслідки подібної абсолютизації негативно впливають на процес соціального пізнання. Сцієнтистська орієнтація на природничо-науковий зразок у галузі соціального пізнання проявляється у зовнішньому наслідуванні природничих наук, в надмірному і неадаптованому застосуванні математичної символіки, у зростанні формалізації соціального знання, в механічному і непродуманому запозиченні методів та підходів, які склалися у природознавстві. Подібна орієнтація приводить до тверджень такого роду: соціологія, мовляв, взагалі możliва тільки як емпірична наука, тобто як соціальне дослідження.

Натомість основу антисцієнтизму становить переконання в тому, що можливості науки у розв'язанні проблем людського існування принципово обмежені, й що будь-які намагання науки подолати власні межі як у соціально-культурному, так і в пізнавальному відношенні ведуть до негативних наслідків. Антисцієнтистська позиція, з одного боку, прагне обмежити пізнавальні можливості науки, з іншого – наголосити специфіку, принципову унікальність і цінність соціального знання. Головний пункт розбіжностей сцієнтизму та антисцієнтизму – оцінка сфери значущості природничо-наукового стандарту науковості [8, с. 42].

Звернемося тепер до третього блоку пізнавальних начал соціології. Включення наукового знання в культуру припускає його філософське обґрунтування. Воно здійснюється за допомогою філософських ідей і принципів, які обґрунтують ідеали й норми та онтологічні постулати соціології. Філософські начала забезпечують відповідність картини соціальної реальності (схема предмета) та ідеалів і норм соціального дослідження (схема методу) базисним цінностям культури відповідної історичної епохи. До філософських начал науки відносять також філософські ідеї й принципи, які забезпечують евристику пошуку. Ці прин-

ципи цілеспрямовують перебудову нормативної структури соціології й картин реальності, а потім застосовуються для обґрунтування отриманих результатів – нових онтологій і нових уявлень про метод.

Таким чином, пізнавальні начала соціології функціонують як дослідницька програма, що визначає постановку конкретних завдань і вибір засобів їхнього вирішення, забезпечує систематизацію нового знання і його включення в систему культурної трансляції. Їхнє становлення виступає своєрідним індикатором оформлення соціології в особливу, відносно самостійну галузь наукового знання.

Пізнавальні начала соціології не тільки уможливлюють соціологію як науку, вони виступають також тим регулятивом, який значною мірою визначає зміст, структуру і можливості соціології. Пізнавальні начала соціології передбачають існування відносно сталого, окресленого наукового поля соціології. Саме пізнавальні начала зумовлюють існування кордонів, меж наукового поля соціології в пізнавальному просторі. Ці межі відділяють соціологічне знання як від інших («не-соціальних») наук, так і від ненаукових форм соціального знання.

Поняття «наукове поле соціології» включає в себе ту частину пізнавального простору, яку відводить для своєї діяльності соціологія і яка складає її власне науковий зміст. Поняття «поле» є центральним у значній частині праць французького соціолога П.Бурдье [9; 10]. У Великому тлумачному словнику сучасної української мови наводяться такі тлумачення слова «поле»: «простір, у межах якого відбувається якась дія, або який знаходиться у межах якоїсь дії»; «можливість, умова для чого-небудь; ґрунт, основа якоїсь діяльності»; «поприще, сфера діяльності»[11, с. 816]. Щодо поняття «поле» родовим є поняття «простір». Поле – це та частина простору, в межах якого відбувається певна діяльність; це вимір простору, обмежений чи виділений за певною ознакою. Таким чином, *наукове поле соціології – це та частина її пізнавального простору, в якій відбувається наукова діяльність соціологів*.

Воно містить у собі як своє ядро проблемне поле, де відбувається постановка, обґрунтування і розв'язання наукових проблем, а також різноманітних питань, які постають перед соціологією у процесі її функціонування та розвитку. Використання метафори поля спрямовує увагу соціолога на той позачасовий континуум взаємодій ідей, агентів і т. ін., яким є організуюче середовище пізнавального простору; воно акцентує увагу соціолога на правилах і умовах виробництва пізнавальних практик.

На час становлення соціології у філософсько-раціональній культурі поєднуються два взаємопов'язаних один з одним елементи: з одного боку, змістовий елемент, що бере свій початок у традиційних, донаукових формах знання, з іншого боку – формальний (логічний) елемент, який є невід'ємним надбанням вже самої науки того часу. Окреслення наукового поля соціології відбувалося за суть формальними ознаками, тоді як її вихідні настанови й цілі залишилися спільними з попередніми духовно-культурними утвореннями. Видаючи нові соціальні інтереси й відносини за стовідсоткове здійснення корінних, «природних» потреб людини, сфальсифікували не тільки характер цих відносин, а й характер самої соціології, яка спочатку формувалась, по суті, як штучний гібрид науки й міфологем. Подібна рефлексія з приводу соціології, яка не відокремлює її власне призначення від призначення всіх інших форм свідомості, могла виникнути й бути реалізована лише поза реальним практичним застосуванням соціології, іншими словами, за межами її емпіричного існування, наявного буття. Фактично мова велась не про реально існуючу соціологію, а про ідею «соціології» взагалі, про те, що Гегель називав «поняттям науки». Звідси випливала й інша установка, відповідно до якої соціологія повинна взяти на себе роль не тільки специфічно теоретичного знання, але й особливого роду переконання, вірування, ціннісного відношення людини до дійсності.

Подібні установки не могли не вплинути на формування пізнавальних начал соціології, а, зрештою, і її науково-

го поля. Тому саме витоки, начала соціології мають бути піддані соціологічній рефлексії, відстеженню тих колізій, які відбувалися з соціологією в минулому і багато в чому були обумовленні філософським дискурсом; соціологія має зайняти більш активну позицію щодо вивчення власних пізнавальних начал. Перечитання соціологічної і філософської спадщини крізь призму пізнавальних начал та наукового поля соціології дасть можливість переосмислити або, принаймні, скласти більш повну картину уявлень соціології про свій об'єкт, предмет, метод, цілі і завдання, тобто про її власні теоретико-методологічні засади. На наш погляд, усе це має підняти рівень обґрунтованості статусу соціології як науки.

Література

1. *Бурдье П.* Начала. – М., 1994.
2. *Гоулднер Э.* Наступающий кризис западной социологии. – СПб., 2003.
3. *Качанов Ю.* Начало социологии. – М., 2000.
4. *Миллс Ч. Р.* Социологическое воображение. – М., 2001.
5. *Тарасенко В.* Проблема начала и самообоснования социологии // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2005. – № 3.
6. *Копнин П. В.* Гносеологические и логические основы науки. – М., 1974.
7. *Степин В. С.* Теоретическое знание. – М., 2000.
8. *Кезин А. В.* Научность: эталоны, идеалы, критерии. – М., 1985.
9. *Бурдье П.* Социальное пространство: поля и практики. – М.; СПб., 2005.
10. *Бурдье П.* Социология социального пространства. – М.; СПб., 2005.
11. *Великий тлумачний словник сучасної української мови.* – К., 2004.

*Н.Отрешко,
кандидат социологических наук*

СУБЪЕКТИВНОСТЬ В КЛАССИЧЕСКОЙ ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКОЙ ФИЛОСОФИИ И СОЦИОЛОГИЧЕСКОЕ ВИДЕНИЕ СУБЪЕКТА ДЕЙСТВИЯ

Известно, что в связи с открытием теории относительности и созданием новых направлений микрофизики в XX в. получает развитие философия естествознания. Основной целью философии естествознания было разрешение спора между старым научным мировоззрением, основанным на идеях детерминизма, с новыми идеями, которые, на первый взгляд, полностью опровергали все представления о законах физического мира. На сегодняшний день аналогичная ситуация наблюдается в гуманитарном познании, где под влиянием постмодернистской философии, синергетики и других теорий меняются представления о социальности. Кроме того, сама социальная реальность, постоянно меняясь, ставит перед исследователями задачи, которые уже не укладываются в прежние теории.

Возникает необходимость обратиться к философским истокам формирования концепций субъективности в социальных науках. Обращение к идеям Декарта о рефлектирующей и познающей субстанции, монадологии Лейбница, порождающей в дальнейшем различные версии индивидуализма, позволяет выявить те научные позиции, на основе которых был в свое время сформирован образ субъектов социального действия. Традиционные идеи рациональности, свободы, воли при обращении к истории их формирования получают новую, часто неожиданную трактовку. На наш взгляд, обращение к истории философии в новых ракурсах позволяет по-новому интерпретировать теоретические позиции современных французских

и немецких исследователей, которые, хотя и достаточно далеко ушли от первоначального источника, но, тем не менее, чаще всего являются продолжателями традиций классической западной философии. При подобной трактовке их идеи перестают казаться революционными или экзотичными и занимают то место в истории философии, которое они по праву заслуживают.

Автор статьи исходит из той же исследовательской позиции, что и авторы предполагаемой цитаты: «Современная западная философия представляет собой сложное, запутанное, противоречивое духовное образование. Составляющие ее течения глубоко разнородны; в одних случаях они выглядят принципиально несопоставимыми, в других – откровенно враждебными друг другу. И вместе с тем эта философия внутренне едина – едина не только как идеологическое явление в собственном смысле слова, не только на уровне политico-социологических рассуждений. Это единство проявляется себя также и в стиле анализа, и в способе постановки проблем, в общей культуре мышления» [1, с. 28].

Ныне существует большое количество исследований проблем субъективности в современном обществе. Связано это с тем, что данная проблематика является актуальной для многих гуманитарных наук. В данной статье я опиралась прежде всего на монографии современных французских историков философии А.Рено и В.Декомба, а использовала работу «Теории сознания» С.Приста, где с точки зрения аналитической философии обобщены различные подходы к анализу субъектов познания. Кроме этого, интересным представляется материал, представленный в коллективной монографии «Формы субъективности в философской культуре XX века», опубликованной санкт-петербургскими исследователями. В статье также используется материал монографии И.Девятко и статьи А.Бикбова для сопоставления философских концепций субъективности с социологическими теориями социального действия.

Необходимо, в частности, проследить преемственность идей сознания Декарта и монадологии Лейбница в современных теориях субъективности, показать, каким образом философские концепции субъективности находят свое выражение в социологических концепциях субъекта действия, описать различие трансцендентно и имманентно ориентированной социологии.

Модели понимания современных проблем субъективности в западноевропейской философии и социологии, по существу, заложены в античности. Обоснованность субъекта в уме-перводвигателе, эйдосе, логосе развивается впоследствии в необходимость божественного основания христианского субъекта, воплощается в теме онтологической зависимости субъекта от божественного закона. Затем религиозный кризис, вызвавший эпоху Возрождения, пробудил интерес к человеку как творцу своего бытия. Постепенно на базе западной культуры сформировался индивидуалистический гуманизм, который, подчеркивая сознательный характер человеческой деятельности, акцентировал внимание на индивидуальных порывах и достижениях.

Традиционно историю философии субъективности начинают с Декарта. Рассмотрим, почему именно картезианство ложится в основу концепции субъекта в западной философии. Можно найти прообраз индивидуализма в XIV в. у Оккама, но в этой философии разложение античной картины мира – космоса, создающего сам собой порядок, еще не завершено. «Недостаточно, чтобы реальность мыслилась как единство индивидуальностей, нужно также, чтобы индивидуальность была положена в качестве принципа, и чтобы целое, понимаемое только на основе индивидуальности или посредством ее, ей же подчинялось» [2, с. 138]. «Возникновение человека в качестве субъекта означает редукцию всякой реальности к тому, что для субъекта является объектом» [3, с. 32]. В этом случае человек заявляет о себе как о силе основания (основания своих поступков, основания истории, истины, закона). Первонач-

чальная трактовка субъекта была связана с пониманием его как субъекта познания, а не действия. Точнее сказать, существовала точка зрения, что действие любого субъекта опирается на предшествующий этап рационального осмысливания ситуации, где познание является неотъемлемым элементом. Если обратиться к классике социологии, то аналогичное видение субъекта возникает в веберовской трактовке типов социальных действий.

М. Хайдеггер считал, что «вся метафизика Нового времени, включая Ницше, держится внутри намеченного Декартом истолкования сущего и истины», а «с истолкованием человека как субъекта Декарт создает метафизическую предпосылку для будущей антропологии всех видов и направлений» [4, с. 11]. Так в новоевропейскую философию закладывается *господство субъекта*: через Декарта и после Декарта «субъектом» становится в метафизике преимущественно человек, человеческое «Я», а не божественная воля.

Концепция субъекта Декарта начинается с того, что он задается вопросом о сущности собственного существования. «Пока я недостаточно хорошо понимаю, что я есмь – я, в силу необходимости существующий» [5, с. 39]. В итоге своих размышлений он приходит к выводу, что мышление – это единственный атрибут, который не может быть отторгнут от него. «Я мыслю сейчас, следовательно, я существую сейчас» [5, с. 41]. «Можно быть уверенным в своем существовании до тех пор, пока мыслишь» [5, с. 41]. Сводя сознание к мыслительной деятельности, Декарт тем самым формирует образ субъекта как мыслящей вещи, которая является субстанцией, связующей воедино различные проявления мышления одной и той же личности.

Декарт разделяет два вида субстанций: субстанции мыслящие и физические. Происходит это разделение, с его точки зрения, по двум причинам. Во-первых, «телесные объекты существуют и во времени, и в пространстве, а сознание существует только во времени» [5, с. 49]. Во-вторых, знание о своих собственных ментальных состоя-

ниях не поддается исправлению, а знание о физических объектах поддается. «Это означает, что если Вы полагаете, что находитесь в некотором ментальном состоянии, то ваше убеждение не может быть ошибочным» [5, с. 49]. Ментальные состояния нет возможности корректировать, если мы обладаем ими, то они истинны. С точки зрения Декарта, сознания прозрачны для самих себя, и не существует бессознательных ментальных состояний.

«Физические объекты представляются пространственно-временными, публично наблюдаемыми, осязаемыми, твердыми и объективными. Сознания же представляются не пространственными, принадлежащими только их владельцу, неосязаемыми, эфемерными и субъективными» [5, с. 27], но в то же время абсолютно прозрачными для собственных владельцев. Также следует добавить, что в теории Декарта существует уверенность в том, что, однажды образовавшись, сознание сохраняет свою целостность как субстанция, что позволяет его идентифицировать как сознание данного конкретного субъекта.

Достоверность существования «Я», или мыслящей вещи, открываемая в «cogito» у Декарта была принята за исходный и определяющий пункт метафизического обоснования возможности достоверного знания о нематериальности души, существования Бога и т.д. Дуалистическая антропология Декарта являлась в известном смысле антиподом как августинистской, так и томистской антропологии. Философская антропология свободного самоопределения человеческого «Я» утверждала свободу субъекта по обретению достоверного теоретического знания, которое не может регламентироваться никакой догматикой. Сомнение как самоочевидный акт мышления позволяет ясность и отчетливость, которые первоначально обнаруживаются в понятии сомневающегося, а значит, бестелесного ума, принять за критерий истинности для всего умозрительного знания. Мысление – это то, что создает субъекта, позволяет ему концентрировано собирать вокруг своей личности мир, создает феномен его автономии.

У Декарта происходит открытие субъективности в его современном аспекте. Однако в «Методе» мы видим, что разница между субъектами познания является лишь относительной, поскольку существует здравый смысл – «наилучшим образом распределенная в мире вещь», постольку разум един и одинаков у всех людей. «Субъект познания одновременно тождественен самому себе (непрерывность *cogito* основывает эту тождественность самому себе) и тождественен всем прочим субъектам, чья инаковость на том уровне, где царствует единство разума, сводится по всей строгости лишь к неточности языка» [2, с. 140]. Но в вопросах, связанных не с познанием, а с вопросами спасения и морали (с вопросами практической философии), перспективы субъективности становятся иными. Возможны две трактовки картезианства: логика безличностной интерпретации, где субъект приравнивается к некой универсальной модели рациональности и тем самым теряет свою индивидуальность, и логика внутреннего *cogito*, логика скрытой индивидуальности.

Концепцию монад Лейбница можно представить как наиболее полное завершение проекта индивидуализма. В ней Лейбниц ставил цель доказать, что не существует фундаментального различия между материей и духом. В отличие от Декарта, Лейбниц доказывал, что материя не может быть сведена к одному атрибуту – протяженности. Он считал, что пространство – не субстанция, а отношение сил. По ту сторону видимости, каковой является материя, существует энергия, из которой создана любая реальность. Раз так, то различие между материей и духом упраздняется. Целое, в определенной степени, приобретает структуру духа.

В этом контексте становится возможным сформулировать непротиворечивую онтологию индивидуализма. Лейбниц указывал на то, что индивидуализация через материю плохо понятна. «Как материя как чистое вместелище формы могла бы явиться индивидуализирующим принципом?» [2, с. 159]. «Как то, что есть чистая возможность, в

аристотелевском смысле слова, а значит, чистое отрицание, могло бы иметь возможность, в современном смысле слова, сделать реальным существование индивидов?» [2, с. 159–160]. Для утверждения индивидуализма становится необходимой понятие материи не как чистой пассивности и восприимчивости воли Божьей, а материи, наделенной силой и возможностью действия. Но материя, наделенная волей, является вместилищем духа, а значит теряет свои изначально материальные свойства.

Лейбниц делает следующий вывод: «Дух существует индивидуальным образом, духовное бытие есть ни что иное, как внутренне отличие душ» [2, с. 161]. Отличие, таким образом, вводится в сердце субстанциального тождества как фрагментарного тождества несводимых одна к другой индивидуальностей, основывающих онтологический индивидуализм. «С точки зрения внутренней логики монадологии, второй тезис – фрагментарность, осуществляющий индивидуалистическую направленность системы, на самом деле управляет первым (спиритуализацией)» [2, с. 161]. Объяснить это можно следующим образом: если реальность есть дух, то истинное бытие есть не-пространство и в качестве непротяженного определяется неделимостью (поскольку пространство делимо до бесконечности) – вот почему атомность или духовная простота этих «метафизических атомов», каковыми являются монады, становится самим свойством реального: реальность одухотворена, поэтому она должна пониматься монадическим образом. А.Рено считает, что таким образом онтологический индивидуализм установлен самой логикой лейбницевской системы.

У Лейбница наблюдается тенденция не столько мыслить реальное по модели человеческого субъекта, сколько мыслить человеческий субъект и менее «человеческое реальное», например, силу, по одной и той же модели. «Как психическая монада содержит в своей формуле все представления, которые будут сменять друг друга в ее сознании в течение жизни, так же и сила, уже до своего развертыва-

ния, содержит в своей математической формуле серию состояний, через которые, порождая их, она пройдет» [2, с. 174]. Принцип изменения мыслится соответственно модели внутреннего динамизма, ведущего от одного состояния к другому. Разнообразие состояний субъекта мыслится в качестве моментов саморазвертывания тождества.

Субъект, по Лейбницу, является монадой, которая обладает следующими характеристиками: «Она является качественно дифференцированной, непротяженной, неделимой» [2, с. 167–168]. Монады не имеют окон. Они не поддерживают никаких отношений с внешней средой, а значит, они не могут быть изменены или подвергнуты модификации извне. Единственные изменения, которые можно представить себе в монаде – изменения качественные, поскольку монада трансформируется, только оставаясь при этом такой же, ничего не выигрывая и не проигрывая в количественном отношении. «Представления, которые порождает душа, будучи монадой, она порождает на основе самой себя, не получая никаких ощущений из внешнего мира» [2, с. 168].

Если монада не может быть качественно изменена снаружи, то единственный способ мыслить в ней изменения, неразрушительное для ее простоты, заключается в «понимании монады по модели сознания, производящего из самого себя множество своих представлений, не будучи при этом разделенным этим множеством, а значит, надо понимать монаду (как субстанцию) как субъект» [2, с. 170]. «Субъект оказывается ограничен не в результате своего отношения к другому, а вследствие самоограничения, субъективности без интерсубъективности, тождественности в себе, которая устанавливается вне отношения к инаковости мира и другого я» [2, с. 171].

Является ли концепция индивидуализма в монадологии Лейбница утверждением субъективности? А.Рено считает, что на самом деле все указывает на то, что лейбницевская монадология разрушает идею субъекта. «Монадология подвергает сомнению способность к саморефлексии, кото-

рая со времен Декарта определяла субъективность. Лейбница утверждает, что между нулевой степенью сознания (бессознательным) и ясным сознанием существует множество степеней, среди которых «малые восприятия» или бессознательные перцепции. Таким образом, имеет место скрытое существование восприятий или представлений, ускользающих от саморефлексивного понимания. Малые перцепции ощущаются (замечаются) только тогда, когда посредством сложения бесконечно малых величин они достигают определенной степени» [2, с. 178–179]. Но подобная идея не подрывает саму идею субъекта, а только релятивизирует ее.

Подрыв происходит, исходя из того, что субъект у Лейбница теряет свое самооснование. «Современность начиналась с «картизанского» предложения человеку мыслить себя «в качестве господина и собственника природы», стало быть, по меньшей мере в качестве предопределенного к тому, чтобы навязывать реальности свои законы, а не получать их от нее: направление к автономии было, таким образом, неотделимо от современного утверждения рациональности» [2, с. 180]. Как эта идея преломляется у Лейбница?

В его концепции идея автономии теряет свой смысл, статус порядка, управляющий отношениями между монадами. Поскольку монады не имеют окон, сама идея горизонтальной причинности между ними исключается. Истинный порядок исходит не от человека, а от высшей монады – Бога, а точнее, от «предустановленной гармонии». «Это означает, что монады являются субстратами этого порядка, поскольку он оказывается в них вписан посредством серийных законов, их программирующих; а также это означает, что установленный законом порядок является всего лишь моментом имманентного порядка реальности, моментом развертывания гармонии, которую юридические «субъекты» не устанавливают, но которой они подчиняются безотчетно и своеобразно» [2, с. 181–182]. Свобода Лейбница не является автономией, подчинением закону,

который был дан человеком самому себе, она есть исполнение каждой монадой саморазвертывания своей собственной определенности, а не самоопределение: организующий реальность закон предшествует всякому решению, и вовсе не воля утверждает этот закон» [2, с. 182]. Потеря субъекта и его автономии оборачивается утверждением индивидуальности и ее независимости.

«Именно в силу сосредоточенности на самом себе и заботы только о самом себе, вследствие своей независимости и подчинения закону собственной природы каждый индивид способствует проявлению порядка универсума, гармонии и рациональности целого» [2, с. 185]. Такова гениальная находка Лейбница, «находка новой интеллектуальной структуры, выявляющей ценности индивидуализма (независимости) и делающей их совместимыми с идеей рациональности реального» [2, с. 185]. Без этого первые неизбежно вступили бы в конфликт со вторым, и логика индивидуализма не смогла бы найти средства развития вместе с модернистской ценностью разума, так что оказались бы подвергнуты сомнению ценности самой рациональности (как случилось в философии Ницше).

Концепцией, где идеи монадологии Лейбница нашли свое приложение, является теория рынка, впервые сформулированная в трактате Б.Мандевиля «Басня о пчелах» [6]. Он сравнивал общество с ульем, который живет в «счастливом изобилии», но вне всякой моральности. Но, в конечном итоге, «даже самый худший из всей массы пчел всегда предпринимал что-нибудь для общего блага» [2, с. 187]. «Порок также необходим в процветающем Государстве, как голод необходим, чтобы мы ели» [2, с. 189]. Современный исследователь А.Дюмон усматривает в такой точке зрения «важный этап перехода от традиционной морали (холистического духа, где каждый субъект определял свое поведение по отношению к обществу в целом) к утилитарной этике индивидуалистической культуры, в которой субъект определяет свое поведение в зависимости от своего собственного интереса» [2, с. 189]. Трактат Мандевиля

постулировал механизм гармонизации, внутри которого уже вписаны «свободы». Позднее в концепции «невидимой руки» А.Смит воспроизводит на свой манер тот же принцип включения ценностей индивидуализма в ценности рациональности. Но чтобы «индивидуализм начал развиваться беспрепятственно, необходимо, чтобы ценности самой рациональности проявились в качестве ограничений, невыносимых (в качестве универсальных ценностей) для утверждения индивидуальности» [2, с. 191], которому они в первое время благоприятствовали. Так мы можем проследить переход от монадологии Лейбница с идеей предустановленной гармонии к концепции радикального индивидуализма Ницше. Лейбниц создает прецедент разорванности мира на монады, которую упорядочивает Божественная воля. Логично, что смерть Бога у Ницше доводит до предела эту разорванность. От Ницше мы можем проследить прямой путь к деконструкции Ж.Деррида и к концепции бытия единственного множественного Ж.П.Нанси.

Подводя итоги, проанализируем, каким образом концепции Декарта и Лейбница оказали свое влияние на социологические теории действия. Картезианский переворот в понимании субъекта стоит в основании генеалогии проблем субъективности современной философии. Декарт разорвал связь человека с природой, деонтологизировал субъективность, создал рационального философского субъекта. Декарт развивает далее идею дуализма души и тела, заложенного христианской схоластической традицией. Большинство дуалистов утверждают, что личность существенным образом является своим собственным сознанием и только случайным образом она является своим телом.

До Декарта «в схоластической теории познающий дух имел отношение к самому объекту, к реальному в себе, которое, как предполагалось, адресовало ему нечто вроде изображающих его картинок. В такой реалистической концепции познания картинка являлась посредником между материей и формой объекта» [2, с. 169]. Считалось,

что «объект не может перенестись в дух вместе с материей, поскольку она не вмещается в дух. Объект не может передать просто свою форму, так как в этом случае мы схватывали бы только сущность вещи, а вовсе не их чувственную видимость во всей ее особенности. Отсюда и гипотеза, что только чувственный вид, посредническая инстанция проникает в дух» [2, с. 169–170].

Концепция сознания Декарта создает основу для такой теории познания, где имеет место процесс с тремя членами. В нем между субъектом и реальным объектом существует некое поле сознания, в котором происходит собственно познание объекта как модели представления реальности. Теперь вся проблема заключается в том, чтобы понять, какое отношение поддерживает представление, складывающееся в сознании субъекта с реальным объектом.

Точка зрения на сознание Декарта соответствует модели трансцендентного субъекта, который всегда предшествует объекту познания. «Индивидуалистическая позиция в социальной теории Нового времени до размежевания на социологию, политическую теорию, этику, право и т.д., в значительной мере связывала себя с идеей «естественных прав» индивидов как далее неделимых источников преднамеренного, интенционального и преимущественно рационального действия, реализующего индивидуальные, преимущественно материальные интересы» [7, с. 45–46]. Другим важным аспектом этой позиции являлось понимание индивида как конечного субъекта моральной, правовой и гражданской ответственности за свои действия. Наконец, индивид рассматривается в ней как носитель высшего авторитета в интерпретации собственных поступков и собственной жизни в целом, как автор, обладающий привилегированным эпистемологическим доступом к замыслу, субъективной цели и обоснованию действия. Природа социального является в этой интерпретации вторичной относительно вопросов, касающихся действий индивидуальных субъектов.

Дискуссии по проблемам интенциональности, рациональности и причинной детерминации действия во многом определили проблематику социальных наук, логики и философии XX ст., «привели к осознанию и внятной формулировке некоторых принципиальных трудностей, возникающих при объяснении деятельности моделями инструментальной рациональности» [7, с. 96].

В социологии во многом под влиянием данных дискуссий сформировался своеобразный трансцендентный подход к анализу общества [8]. В нем фактически не оставалось места для анализа особенностей сознания субъекта, поскольку выход в сферу субъективности означал для представителей такого подхода отказ от канонов объективности. Попробуем вслед за А.Бикбовым вкратце охарактеризовать основные концептуальные моменты данного подхода.

«Научное объяснение общества возможно постольку, поскольку под именем социального понимается совокупность объективных фактов, не зависящих или, по крайней мере, не сводимых к какой-то частной интерпретации. Возможность универсального опыта социального познания гарантирует нам объективность социальных фактов» [8]. В такой теоретической позиции исходным первоэлементом общества является человек, которого социологическая теория понимает как субъект. Это означает, что человеку присущи неотъемлемые универсальные характеристики: разумность, воля, свобода выбора. «Система социальной куазальности не поглощает всего человека: она только организует его совместную с другими людьми жизнь. Роли, нормы, рациональность поведения не охватывает вполне человеческого существа: остается всегда внутренне присущая субъекту исходная свобода, которая служит источником изменения, выбора, подчинения или протеста» [8]. Следовательно, можно говорить, что для социолога существуют два независимых вида универсальных явлений: универсальные свойства субъектов как свободных индивидуальных существ и социальные явления,

которые детерминируют поведение людей как социальных акторов. Поэтому в социологии мы, с одной стороны, не изучаем свойства субъективности – поскольку они неопричинены социальными связями и часто иррациональны. А с другой, пренебрегаем явлениями, которые не существенны для объяснения тотальности общества – в фокус теории должно попадать не множество отклонений или отдельных фактов, а универсальная логика общества, его нормальная форма существования.

Трансцендентный образ существования универсалий сознания, заложенный в философии Декарта и продолжающий существовать во многих современных философских и социологических теориях, подвергся критике со стороны феноменологов, которые предложили другой, имманентный подход к анализу сфер сознания и повседневного поведения. М.Мерло-Понти писал так: «Последовательный трансцендентный идеализм лишает мир непрозрачности и трансцендентности. В той мере, в какой я есть сознание, иначе говоря, в той мере, в какой нечто имеет смысл для меня, я ничем не отличаюсь от какого-то другого сознания, поскольку все мы суть непосредственные присутствия в мире, а мир этот, будучи системой истин, по определению, един. Мир есть именно то, что мы себе представляем, не в силу того, что мы – люди или эмпирические субъекты, а в силу того, что все мы – единый свет и причастны к Единому» [9, с. 10].

Рефлексивный анализ Декарта конструирует «внутреннего человека», субстанцию сознания как нечто единое и изначально существующее. «Рефлексия увлекает самое себя и перемещается в неуязвимую субъективность по ту сторону бытия и времени. Но это неполноценная рефлексия, которая утрачивает осознание собственного начала» [9, с. 8]. С точки зрения феноменологов, реальное надлежит не конструировать или анализировать, а описывать, потому что реальное всегда сложнее любой аналитической конструкции о нем. Например, восприятие реальности не есть знание о мире, это не акт, не обдуманное занятие позиции,

восприятие – это основа, на которой разворачиваются процессы познания, и оно создается ими. «Мир не есть объект, законы конструирования которого я держу в своих руках, мир – это естественная среда и поле всех моих мыслей и всех моих отчетливых восприятий [9, с. 9]. Истина не живет лишь во «внутреннем человеке», а вернее его и не существует. «Когда, исходя из догматизма здорового смысла, я возвращаюсь к моему «я», то обретаю не внутренний очаг истины, но субъекта, обреченного быть в мире» [9, с. 9].

Для описания такого субъекта в социологии параллельно трансцендентному направлению формируется интерпретативные теории действия, опирающиеся на анализ рациональной деятельности. Ключевым понятием в них становится понятие целенаправленного действия, которое описывает взаимосвязь между ментальными событиями, происходящими в сознании действующего, и внешними, поведенческими событиями в наблюдаемом мире. В этих теориях логика объяснения социального мира предполагает движение от смысла, придаваемого субъектом собственному поведению, к возможности коммуникации и координации индивидуальных действий и к возможности возникновения интерсубъективного мира.

«Первый вопрос, который ставят теории деятельности: как из взаимодействия индивидуальных сознаний возникает коллективный порядок и обладающие регулятивной силой социальные институты? Второй вопрос: как и при каких условиях вообще возможна причинная детерминация наблюдаемого поведения людей содержанием их сознания?» [7, с 98–99].

Интересно то, что своеобразным ответом на эти вечные вопросы социологии может служить концепция монадологии Лейбница, его идея теодицеи. Предустановленная гармония управляет субъектами, которые при этом не теряют окончательно свободы действия, но остаются в заданных рамках. На место божественного пророчества

ставим общество, его объективные структуры и наличные ресурсы. И получаем теорию социальных полей П.Бурдье, где под влиянием социальных факторов формируется габитус акторов, что во многом предопределяет их дальнейшие стратегии поведения.

Позиция Лейбница соответствует в большей мере современному имманентному анализу в области теории социологии. В противоположность трансцендентному подходу имманентная концепция социального опирается на локальные, специфические для каждой изучаемой области различия, которые собираются в объяснительные схемы на основании того общего, что эти области имеют между собой, а именно, на основании особенностей поведения социального агента как разумно-телесного существа, чьи конкретные свойства обусловлены практикой, но не тождественны ей. Более показательным образом объяснения выступает в этой схеме концепция П.Бурдье, устанавливающая соответствие между габитусом акторов как совокупностью практических схем и социально рационализированным телом как исходной точкой для традиционного анализа производства и потребления.

Лейбницевская монадология радикально меняет образ субъективности, формирует философскую основу индивидуализма, ограниченного рациональным порядком. А.Рено так формулирует постулаты индивидуалистической теории, возникшей под влиянием Лейбница.

- «Определение независимости как «совершенной независимости» существ друг от друга.
- Положение индивида определяется как полная свобода от влияния внешнего и как его управляемость только «посредством его собственной природы».
- Гиперболическая ценность «самодостаточности» и соответственный распад коллективности в пользу простого сосуществования частных сфер, каждая составляет «отдельный мир».

➤ Разложение интерсубъективности как «общения» между двумя душами, поскольку между последними существует согласие, никоим образом не исходящее из консенсуса (или договора) между волеизъявлениями, которые решили бы взаимно ограничивать друг друга, но отсылающее только к внутренней логике системы (к Богу как «общей причине», а значит, к единственному основанию порядка в реальности» [2, с. 184].

Таким образом, в рамках концепции Лейбница впервые обнаруживается внутренний конфликт современности, который сопровождает процесс становления индивида как субъекта в истории западного общества. Это конфликт ценностей автономии и независимости.

Логика индивидуализма состоит в ориентации на независимость или «самодостаточность» в качестве ценностей. Когда ее доводят до крайностей, то это приводит к появлению того, кто «покидает общественную жизнь с ее ограничениями», чтобы «посвятить себя самоусовершенствованию и своей собственной судьбе» [2, с. 104]. Идеал независимости – это «человек как автономное существо, существующий независимо от любой социальной или политической привязки, ввиду чего автономия означает абсолютную независимость, способность для человека испытывать потребность, дабы существовать, как это происходит у Декарта, только в самом себе» [2, с. 105].

В какой-то степени ценностям независимости противостоят ценности автономии. Автономия – это зависимость, где сам человек является основанием и источником норм и законов, поскольку он их не получает от природы вещей, как это было у древних, ни от Бога, как в иудео-христианской традиции. В автономии субъект остается зависимым от норм и законов при том условии, что он их свободно принимает. Таким образом, «ценность автономии является конститутивной для демократической идеи. Ценность же независимости может привести к банальному утверждению самости как незыблемой ценности, не

подтвержденной ограничениями по сути, освобожденной по существу от всякой нормативности» [2, с. 109].

Более детальный анализ классических философских и социологических концепций субъективности, вероятно, позволит когда-нибудь ответить на вопросы, как ценность независимости заслонила ценность автономии в западной традиции и каким образом возможно формирование субъекта, свободного в своих действиях, но при этом не разрушающего порядок вещей.

Литература

1. *Мамардашвили М.К., Соловьев Э.Ю., Швырев В.С.* Классика и современность. Две эпохи в развитии буржуазной философии // Философия в современном мире. – М., 1972.
2. *Рено А.* Эра индивида. К истории субъективности. – СПб., 2002.
3. *Декомб В.* Современная французская философия. – М., 2000.
4. *Колесников А.С.* Становление проблемы субъекта: от Декарта до современной философии/Формы субъективности в философской культуре XX века. – СПб., 2002.
5. *Прист Стивен.* Теории сознания. – М., 2000.
6. *Мандевиль Б.* Басня о пчелах. – М., 2000.
7. *Девятко И.Ф.* Социологические теории деятельности и практической рациональности. – М., 2003.
8. *Бикбов А.Т.* Имманентная и трансцендентная позиции социологического теоретизирования. http://publications.isras.ru/Yr2001/StartRus/Researches/SRC/cerfsophi/PUBL/TXT/iman_trans.html
9. *Мерло-Понти М.* Феноменология восприятия. – СПб., 1999.

I.Домнич

ОСОБЛИВОСТІ ПІЗНАВАЛЬНОЇ СТРАТЕГІЇ ІНТЕРПРЕТАТИВНОЇ СОЦІОЛОГІЇ

За останні десятиріччя сучасний світ зазнав революційних змін. Змінилася сама структура світової спільноти. Відбулася радикальна переоцінка цінностей, зруйнувалися сталі стереотипи поведінки, соціальні структури та ієархії цінностей як на макро-, так і на мікрорівні. Розпалася одна з двох провідних світових держав. Соціальні процеси стали не передбачувані як для пересічних громадян, так і для вчених та політиків. Жителі країн колишнього СРСР і, звичайно, України перебувають в епіцентрі цих змін. Криза економіки, соціальна криза, криза ідентичності, системи цінностей та руйнування сталої ціннісної ієархії, сталих людських та родинних стосунків, зміна відносин власності – ось неповний перелік проблем, з якими зіткнулося українське суспільство в останні 10–15 років. До того ж, все це відбувається на тлі загальної світової нестабільності.

Але проблема в тому, що для дослідження цього кризового суспільства, яке швидко змінюється, вітчизняні соціологи все ще застосовують пізнавальні стратегії, які розроблялися соціологами (як радянськими, так і західними) у сталих суспільствах. У ці часи були розроблені дуже плідні і цікаві методи вивчення соціальної дійсності, які давали певні результати. Однак на сучасному етапі розвитку як світової спільноти загалом, так і конкретного суспільства зокрема ці методи стали не зовсім адекватними. Звичайно, не треба зовсім відкидати розробки соціологів того часу, але, на наш погляд, потрібно їх доповнити іншими, більш адекватними методами вивчення кризового суспільства.

Саме така пізнавальна стратегія, такі методи притаманні інтерпретативній соціології, і не тільки тому, що більшість їх створювалася у кризові часи розвитку науки та суспільства і для вивчення таких суспільств, а й тому, що саме вони, на наш погляд, є більш адекватними для вивчення сучасного суспільства, яке трансформується.

Тому завдання соціологів на сучасному етапі розвитку вітчизняної соціології полягає в тому, щоб впровадити в науковий обіг методи та процедури дослідження інтерпретативної соціології. І це вже робиться українськими та російськими вченими. Передусім у цьому плані слід згадати праці Іоніна, Семенової, Шаніна, Маслової та інших. Але більшість робіт складається з вживаних в соціології термінів, які використовуються в східнослов'янськими мовами, присвячених інтерпретативній соціології, мають епізодичний характер, для них притаманне певне звуження матеріалу. Практично немає робіт (за винятком книг російських соціологів В. Семенової [1] та Л.Іоніна [2], а також праці німецького соціолога Хайнца Абелльса [3]), де була б зроблена спроба інтегрувати різні підходи інтерпретативної соціології, узагальнити їх з точки зору пізнавальної стратегії. Тож спинимося саме на цьому аспекті проблеми.

Завдання статті у тому, щоб спробувати окреслити напрями інтеграції підходів до дослідження суспільства, які пропонуються різними течіями інтерпретативної соціології, узагальнити їх з погляду особливостей їхньої пізнавальної стратегії та показати придатність такої пізнавальної стратегії для дослідження сучасного українського суспільства.

Пізнавальна стратегія певного напряму в соціології – це інтегральне поняття, яке поєднує в собі розуміння представниками даного напряму природи соціального світу, а відповідно, предмета соціології, соціального факту та обґрунтування засобів його вивчення, тобто методів та процедур дослідження. Важливим елементом пізнавальної стратегії певного напряму в соціології є ставлення до проблеми впливу самої процедури дослідження на об'єкт досліджен-

ня, від чого залежить набір методів, використовуваних представниками цього напряму.

Отже, особливості пізнавальної стратегії інтерпретативної соціології випливають зі своєрідного розуміння цим напрямом соціального світу та соціального факту. Це з необхідністю веде до застосування специфічних методів та процедур дослідження (або до своєрідного застосування традиційних методів). Соціологи цього напряму по-своєму вирішують і проблему впливу процедури дослідження на об'єкт дослідження, що також зумовлює особливості їхньої пізнавальної стратегії.

Перш ніж перейти до розгляду цих питань (бачення соціального світу і соціального факту в інтерпретативній соціології, методи та процедури дослідження питання їх впливу на об'єкт дослідження), слід зауважити, що до цього напряму в соціології належать багато різних течій. Це і символічний інтеракціонізм, і феноменологічна соціологія, і соціологія знання, і драматургічний напрям та багато інших.

Безумовно, ці течії відрізняються в багатьох аспектах, вони пропонують власні версії соціологічної теорії. Але в межах мети нашого дослідження вважатимемо соціологів, що репрезентують ці течії, представниками одного напряму – інтерпретативної соціології. На нашу думку, маємо для цього вагомі підстави, адже представники цих шкіл спільні в головному – своїх поглядах на природу соціальної реальності, соціального факту, на роль суб'єкта у відтворенні цієї реальності й на взаємоплив об'єкта та процедури дослідження.

Головною особливістю у розумінні соціального світу представниками інтерпретативної соціології є те, що вони не вважають соціальний світ за такий, який «об'єктивно існує» і лише «чекає» на дослідника. Вони не згодні з уявленнями традиційної соціології щодо методології як сукупності прийомів, що використовуються з метою ви-

явлення властивостей «жорсткого» світу фактів та з готовністю приписувати діючим індивідам «розумні» мотиви і тим самим робити ці явища непроблематичними, тобто «всім зрозумілими».

Вони вважають, що люди самі інтерпретують соціальний світ та діють відповідно до значень, які вони отримали у процесі інтерпретації. Тобто соціальний світ конструється із процесів взаємодії та взаємної інтерпретації.

Звичайно, з такого розуміння соціального світу випливає зовсім інше (порівняно із традиційною соціологією) розуміння предмета соціології. Її предметом, на думку «інтерпретативних» соціологів, є загальний світ соціальних значень, за допомогою яких виникає та інтерпретується соціальна дія (що розуміється у стилі Вебера як дія, котра враховує мотиви інших осіб). Завдання дослідника полягає у тому, щоб зрозуміти правила, які індивіди використовують для виявлення значень, що втілені в діях, жестах, вчинках та думках інших людей (так звані «фонові очікування»).

З такого розуміння предмета соціології та завдань соціального дослідника, безумовно, рекрутуються своєрідні методи вивчення соціальної дійсності. Представники феноменологічної соціології вважають, що для того аби виявити «фонові очікування», те, що саме собою зрозуміле, треба вивчати власне суспільство як антропологічно чуже. Найбільш, на наш погляд, цікавим прикладом методу, який дає змогу вивчати «фонові очікування» (саме вони, як вважають феноменологи, є основою соціального порядку), є «кризовий експеримент», який був запропонований засновником етнометодології Гарольдом Гарфінкелем. Саме у застосуванні цього методу виявляються особливості пізнавальної стратегії інтерпретативної соціології.

Сутність методу полягає в тому, щоб певним чином зруйнувати звичайне визначення ситуації, фонові очікування і отримати можливість досліджувати ті процедури,

які застосовують люди, щоб повернути зруйноване визначення ситуації до «нормального», з їх точки зору, стану. Саме такі процедури і є тим, на що спрямована дослідницька увага Гарфінкеля та його колег.

Отже, їх цікавлять не стільки емоції, які викликає раптове порушення звичайного ходу соціальної взаємодії, скільки ті методи та процедури, що їх використовують люди, аби повернути ситуацію до нормального стану.

За допомогою кризового експерименту здійснюється руйнування природних ситуацій з метою виявити уявлення про «нормальність», «звичайність» та «раціональність», які породжують «об'єктивність» соціального світу досліджування. Оскільки ці уявлення або фонові очікування прийняті на віру, функціонують лише на підсвідомому рівні, то тільки шляхом руйнування звичного ходу явищ можна здобути задовільний опис соціальної «роботи» учасників взаємодії. Коли Гарфінкель радив студентам поводитися як квартирантам у власних родинах або сумніватися у ширості співрозмовника чи порушувати правила за шаховою дошкою, він якраз і намагався прояснити, як повсякденно створюється та підтримується впорядкованість у різних соціальних ситуаціях. Тобто за допомогою кризового експерименту вчений намагається віднайти відповідь на одне з найважливіших питань соціології: «Як можливий соціальний порядок?».

Іншим поширеним серед соціологів інтерпретативного напряму методом, є документальний метод інтерпретації. При його застосуванні використовуються записи інтерв'ю, дискусій та реальних соціальних взаємодій. Цей метод відрізняється від інших постановкою завдань. За його допомогою намагаються виявити, як культурні фактори (наприклад, словник та синтаксис мови шкільних вчителів [4, с. 61]) визначають «об'єктивні» соціальні процеси (наприклад, кар'єра учнів у навчальному закладі).

Замість соціоструктурних пояснень поведінки (яка вимірюється за допомогою структурних індикаторів) вчені закликають до аналізу уявлень про соціальну структуру, які, на їхню думку, лежать в основі людської діяльності. Лише у рамках природної настанови соціальні структури сприймаються як «речі». Соціолог повинен розглядати структуру як продукт людської діяльності, що виявляє себе завдяки соціальним діям.

Ще один специфічний метод дослідження, яким користуються представники інтерпретативної соціології, – метод сходження до теорії (*grounded theory*). Цей метод розробили американські соціологи А.Страус і Б.Глейзер [5]. «Тактика сходження до теорії здебільшого вирізняється способом аналізу даних, який орієнтується на побудову «теорії випадку», – пише російська дослідниця В.Семенова [1, с. 97]. Мета такого дослідження полягає у розгляді конкретної життєвої ситуації як прояву певного феномена, що підлягає теоретизуванню – узагальненому теоретичному представленню у вигляді теоретичного твердження або гіпотез стосовно даного феномена, який спостерігається у реальній практиці.

Пізнавальна тактика складається з того, що дослідник збирає з різних джерел багатоаспектні дані про конкретні події дій або спілкування людей. Потім він групує та зв'язує різномірні дані в узагальнені категорії. Поетапно сходячи до більш абстрактних категорій та наукових концепцій, він у результаті конструює їх в абстрактний «теоретичний випадок». Це дає змогу подати випадок, що спостерігається, у вигляді самостійної авторської версії щодо природи даного феномена. Іншими словами, дослідник висуває комплекс ідей і, керуючись ними, концептуалізує певний вузький аспект повсякденної практики. Інтерпретація вузького аспекту всебічно проаналізованого випадку поетапно веде до більш високого рівня узагальнення, до створення, врешті-решт, «теорії даного випадку». Вису-

нуті ідеї дають змогу логічно побудувати непов'язані частини реального життя в певну сукупність конструкцій і таким чином створити цілісну картину бачення певного окремого аспекту соціальної реальності.

В інтерпретативній соціології, безумовно, використовуються також і загальносоціологічні методи, такі як спостереження, глибинне та фокусоване інтерв'ю, аналіз документів тощо. Головною особливістю їх застосування в інтерпретативній соціології є те, на що вони спрямовані. А спрямовані вони на те, щоб виявити культурний контекст соціальних дій, процедури інтерпретації, які використовують у повсякденному житті представники певної культури, показати, як люди у повсякденному житті конструкують соціальну реальність.

Саме життя поставило над українським суспільством «кризовий експеримент», зруйновано звичні форми соціальної взаємодії. Отже, саме тепер належить вивчати, якими методами та процедурями користуються люди, щоб повернутися до «нормального» стану. Таким чином, напрямом подальших розробок має стати адаптація методів та методик інтерпретативної соціології до вивчення соціальних процесів у сучасному українському суспільстві.

Література

1. Семенова В.В. Качественные методы: введение в гуманистическую социологию. – М., 1998.
2. Ионин Л.Г. Понимающая социология. – М., 1979.
3. Абельс Х. Интеракция, идентификация, презентация. – СПб., 1999.
4. Cicourel A., Kitsuse J. The Educational Decision-Makers. – Indianapolis, 1963.
5. Glaser B., Strauss A. The discovery of Grounded Theory. – Chicago, 1967.

I.Король

ОСНОВНІ ТЕОРЕТИЧНІ ВИТОКИ ФЕНОМЕНОЛОГІЧНОЇ СОЦІОЛОГІЇ АЛЬФРЕДА ШЮЦА

Значний вплив на розвиток сучасної соціології спровокає феноменологічна соціологія, зокрема, одна з її оригінальних версій, яка була розроблена до 1938 р. австрійським філософом і соціологом, а згодом професором соціології Нью-Йоркської школи соціальних досліджень Альфредом Шюцем (1899–1959).

Спираючись як на вчення Е.Гуссерля, М.Шелера, так і на ідеї М.Вебера, Дж.Г.Міда, А.Бергсона, У.Джеймса, Шюц у своїй основній праці «Феноменологія соціального світу» (1932) висунув власну концепцію розуміючої соціології, намагаючись вирішити стосовно сфери соціального знання поставлене Гуссерлем завдання – поновити зв’язок абстрактних наукових понять з життєвим світом, світом повсякденного знання і діяльності людини.

Новий напрям соціології виявився, по суті, систематичним описом, з погляду діючого індивіда, структур соціального світу, яким він є в переліку за допомогою самої цієї діяльності. Вона виявилася систематичним описом пізнання соціального світу у процесі життедіяльності. Виходячи з цього погляду, соціологію Шюца справедливо можна охарактеризувати як соціологію пізнання. Шюц проводив свою позицію послідовно, прослідковуючи процес осягнення понять соціальних наук. Тим самим він намагався пов’язати науку зі здоровим глузdom, зі світом повсякденного знання і досвіду. Деякі з варіантів феноменологічної соціології, що ґрунтуються на ідеях Шюца, невипадково мають назву «соціології повсякденності». Виявлення такого зв’язку є досить важливим, оскільки свідчить, що повсякденне і наукове пізнання соціального світу в

принципі є нероздільними. У систематичному аналізі й викладі цього вельми двозначного положення полягає основна заслуга Шюца в галузі теоретичної соціології.

Основними теоретиками, на працях яких ґрунтувалась концепція Шюца, були Е.Гуссерль та М.Вебер. Ця проблематика розроблена в таких основних площинах: гуссерлівське коріння соціології А.Шюца; вплив розуміючої соціології М.Вебера на концепцію А.Шюца.

Метою даної публікації є дослідження основних напрямів впливу концепцій Е.Гуссерля та М.Вебера на феноменологічну соціологію А.Шюца [1–9].

Гуссерлівське коріння соціології А.Шюца. Своїм корінням феноменологічна соціологія сягає вчення Гуссерля про «життєвий світ» як світ нашого суб'єктивного повсякденного досвіду, що передує світу наукової об'єктивності. Для Гуссерля філософське осмислення життєвого світу є передумовою вироблення загального уявлення про систему людського знання, включаючи і знання наукове. На його думку, індивіди бачать світ упорядкованим. Для них соціальний світ виявляється добре організованим і структурованим.

Однак люди не інформовані про те, що саме вони його упорядковують певним чином. Феноменологія ж вивчає, якими виявляються об'єктивні реалії – події, соціальні ситуації, дії – у свідомості індивідів. Для Гуссерля свідомість завжди являє собою інтенцію (спрямованість) на речі. Необхідність вивчення власне життєвого світу продиктована, як вважає Гуссерль, тим, що картина світу спотворюється в результаті наукових ідеалізацій. У підсумку люди мають справу ніби з двома світами: світом повсякденного життя і світом, формалізованим у результаті його наукового опису. Причому світ науковий з доби Відродження сприймається людьми як «об'єктивний», а життєвий світ – як «суб'єктивний». Філософ намагався перебороти це протиставлення «суб'єктивної життєвості» і «об'єктивної науковості».

Гуссерліанську феноменологію цікавить, головним чином, встановлення основ «строгої науки», що аж ніяк не означає вимоги математичної формалізації або переконання в тому, що єдино істинним знанням є знання вимірюване. Гуссерль як математик був упевнений, що жодна з так званих строгих наук, які досить успішно використовують мову математики, не може дати нам зрозуміти наш досвід зовнішнього світу – того світу, існування якого вони некритично припускають і роблять вигляд, що вимірюють за допомогою оцінок і показників своїх приладів.

Усі емпіричні науки посилаються на зовнішній світ як на попередньо даний, а й вони самі, і їх прилади також є елементами цього світу. Гуссерль хотів розкрити всі передумови знання, на яких ґрунтуються як природничі, так і соціальні науки. З цією метою він спробував сформулювати теорію знання.

Злиття емпіризму і раціоналізму, що було узято за зразок наукою, призвело, на думку Гуссерля, до кризи європейської науки. Ця криза виросла з відчуженого стану ідеалізованих і формалізованих продуктів теоретичної діяльності в галузі математики і логіки. Ці продукти виявилися відчуженими не тільки від своїх джерел у життєвому світі. Гуссерль постійно дорікає цим наукам стосовно їхньої «сліпої наївності» у тому сенсі, що вони не бачать своїх джерел, коренів своеї «ідеалізуючої» і «математизуючої» теоретичної діяльності й основ цієї діяльності у практиці повсякденного життя.

У дослідженнях з інтенціональності свідомості, зокрема в описі смислового змісту свідомості, інтерсуб'ективності пізнавального процесу суб'єкта, що пізнає, Гуссерль вказав на головні фактори, що протидіють такому відчуженню. Будь-який науковий аналіз, на думку феноменолога, має бути укорінений у життєвому світі, тоді відчуження, що розвинулося в науці, буде усунуте. Сліпу наївність можна перебороти, тільки якщо постійно тримати в свідомості і навіть у наукових діях, що кожен акт знання, що здобувається, ґрунтуеться на потоці свідомості суб'єкта, що пізнає, і що свідомість основана на життєвому світі.

Особливо Гуссерля цікавить напруженість, яка виникає між різними вимогами до розв'язання проблеми «істини». Дійсне наукове відкриття має підкорятися двом вимогам, що, на перший погляд, можуть видатися суперечливими: з одного боку, воно має бути об'єктивним (тобто зміст знання повинен бути обґрунтованим незалежно від суб'єктивних обставин реального перебігу цього відкриття), а з іншого боку – ми очікуємо, однак, що суб'єкт, який пізнає, переконав себе деяким чином у обґрунтованості свого відкриття, і він зміг це зробити тільки суб'єктивно здійснюючи це відкриття в конкретній ситуації.

Іншими словами, «об'єктивне» завжди може бути тільки продуктом суб'єктивного акту, але може існувати і незалежно від нього. Якщо ми спробуємо вирішити цю дилему з погляду однобічного об'єктивізму, то впадемо в найвній позитивізм, який некритично сприймає реальність як критерій судженъ про об'єктивність. Якщо ж ми вирішуємо її суб'єктивно, то впадаємо в ідеалістичний психологізм, який припускає, що логічно обґрунтовані судження – це психологічні, а не об'єктивні факти.

Незважаючи на спростування психологізму в «Логічних дослідженнях», Гуссерль вирішує цю дилему, звертаючись до суб'єктивної складової розуміння. Він починає з ідеї про те, що визнане істинним є «об'єктивним» і обґрунтованим «як таке». Можна сказати, що визнане істинним має існування незалежно від зміни суб'єктивної ситуації даного відкриття. Але зміст цієї істини, вкладений саме в цій незалежності, є досяжним тільки в його унікальному співвідношенні з суб'єктивним знанням. Тим самим Гуссерль відмовляється некритично приймати постулат реалізму, але водночас побоюється і метафізичних пасток. Тому він більше не шукає причин того, що існує у світі, і того, що в ньому відбувається, але прагне розкрити будову змісту фактів, що мають бути відкритими.

Таке поняття має на меті поставити під сумнів усі дослідні дані, що здаються просто «заданими». Маючи на увазі цю мету, суб'єкт, що зазнає впливу, повинен бути вільний

від «наївного» підходу. Тому гуссерлівська теорія пізнання може розглядатися як суб'єктивістська.

Феноменологи наголошують інтенціональний характер нашого мислення. Для них не існує (на відміну від Г.Фреге і К.Поппера) думок чи ідей як таких. Оскільки думки завжди співвідносяться з предметами, які знаходяться в полі нашого досвіду, остільки і кожен розумовий акт, спогад, образ тощо повинен бути думкою про щось, спогадом чогось, образом якого-небудь об'єкта, що мислиться, пригадується, уявляється. Тому кожен розумовий акт має інтенціональну структуру. Розкривши інтенціональну структуру свідомості, можна вирішити дилему вимог до «істини», які здаються суперечливими, при цьому не впадаючи в однобічність «об'єктивізму» чи «суб'єктивізму». У такому контексті «істина» означає сукупність фактів, що не обмежені ні зовнішнім світом, ні психологічними факторами, але є результатом акта свідомості, що з'еднє обидва компоненти і тим самим минає картезіанський дуалізм. За допомогою інтенціональності ми можемо зосерeditися на «об'єкті», не відкидаючи при цьому суб'єктивність акту пізнання. Феноменологічну максиму «звернутися до речей як таких» потрібно також розуміти в цьому сенсі. Коли тема «усвідомлень-речей» стає центральною, і «свідомість» тим самим стає нерозривно пов'язаною з «речами», усе суб'єктивне виявляється таким самим нероздільним з зовнішнім об'єктом. Ідеалістичний чи со-ліпсистський погляд на світ за такого підходу так само маломовірний, як і «об'єктивістське» усунення суб'єкта.

Друга гуссерліанська радикалізація картезіанської теорії пізнання щодо розумових актів торкається розрізnenня між тим, що сприймається, і інтенціональним актом сприйняття. Хоча об'єкт існує в зовнішньому світі незалежно від суб'єкта, останній може сприймати його тільки таким, яким об'єкт являється йому, а не так, як він у дійсності існує «як такий» (що б це не означало). Сприйняте явище (як результат інтенціонального акту свідомості) тим самим є також незалежним і від того, що є

«фактично даним». Що б з ним потім не трапилося в зовнішньому світі, воно може продовжувати існувати у свідомості суб'єкта в тому вигляді, у якому один раз було сприйняте суб'єктом, незалежно від свого дійсного стану в зовнішньому світі. Якщо ж суб'єкт зацікавиться цим об'єктом згодом, то він може, як і раніше, відповісти первісному сприйняттю (оскільки залишився незмінним, і оськільки інтенціональний акт свідомості залишається послідовним). У цьому випадку свідомість може досягти синтезу – визнання двох явищ тотожними.

Інше сприйняття може, однак, виявится не відповідним першому. Тоді *ego* може засумніватися в кожному з них чи шукати пояснення їх явної невідповідності. Якщо *ego* приймає рішення прояснити цей сумнів, то воно мусить дуже чітко розрізняти акт сприйняття і те, що сприймається.

Акту сприйняття Гуссерль дає назву *noesis*, а сприймане називає *поема*. У цьому контексті існують зміни інтенціонального об'єкта, зумовлені діяльністю розуму, і тому є ноетичними, і інші зміни, що беруть початок у самому інтенціональному об'єкті, і тому є ноематичними.

Будь-яке сприйняття (*noesis*), таким чином, є результатом складного процесу інтерпретації, у якому сприйняття в сьогодні пов'язані зі сприйняттями різних аспектів (*cogitationes*), випробуваними в минулому. Усі в минулому досліджені дані утворили певний універсальний стиль, певну будову типової структури. Наступні сприйняття інтерпретуються у співвідношенні з цією типовою структурою. Іншими словами, ноематичний корелят ноезису здобуває свій особливий зміст завдяки інтенціональному акту свідомості, що, своєю чергою, відсилає назад, до вже існуючої у свідомості *ego* типової структури. Щоб з'ясувати, чи залежить неспроможність наявного досвіду порівняно з попереднім від ноетичного (акту) чи від ноематичного (сприйнятого) аспекту знання, треба звернутися до гуссерліанського розгляду ролі *ego* у процесі розуміння.

Для того щоб оцінити роль суб'єкта, чи *ego*, у процесі набуття знання, варто рішуче відмовитися від некритич-

ної, наївної настанови сприйняття світу. Тому що за наївного підходу до знання нас не цікавить, чи такий світ, яким ми просто його сприймаємо, чи спосіб його існування залежить винятково від нашого сприйняття.

Впевненість у значенні і природі того, що вносить у набуття знання суб'єктивний компонент, нам додає до деякої міри наявність «штучної, теоретичної настанови». Феноменологічна філософія і феноменологічно орієнтована соціальна наука взялися за аналіз і класифікацію таких настанов.

А.Шюц взяв у Гуссерля ідеї суб'єктивного упорядкування людьми об'єктивного соціального світу, а також взаємозв'язку наукової теорії з життєвим світом, вбачаючи в цьому основу принципово нової соціологічної paradigm, що допомагає глибше зrozуміти природу соціальних феноменів, які конструюються людьми, виходячи з відносності як соціальної реальності, так і знання про неї. Однак на відміну від Гуссерля, котрий зосередився на дослідженні власне свідомості, Шюца цікавлять життєві світи, точніше, систематизоване знання про них, виражені в теоретичних моделях, які можна перевірити й емпіричним шляхом.

Вплив розуміючої соціології Макса Вебера на концепцію А.Шюца. Шюц також звертається до розуміючої соціології М.Вебера, до його бачення соціальної дії і методологічного інструментарію, вираженого в ідеальних типах. Однак, на думку Шюца, Веберу не вдалося провести розрізнення між об'єктивним і суб'єктивним значенням контексту, що є вельми важливим для поглиблених розуміння соціальної дії. Запропонована Шюцем методологія дає змогу зrozуміти соціальну дію, враховуючи «життєвий досвід» нашої свідомості і, відповідно, суб'єктивне сприйняття соціального контексту, у якому вона відбувається.

Ставлення Шюца до Вебера було двозначним. З одного боку, він убачав у соціології Вебера програму автентичної науки про суспільство, з іншого – усвідомлював необґрунтованість понять, що складають суть цієї програми. Зупини-

мося коротко на основних принципах веберівської розуміючої соціології, що протиставлялася її автором попереднім позитивістським і натуралістичним концепціям. На думку Вебера, соціологія є науковою, що, інтерпретуючи, розуміє соціальну дію і тим самим намагається причинно пояснити її плин і результати. При цьому під «дією» мається на увазі людська поведінка, причому саме така, яка має для діючого суб'єкта зміст. Вебер підкреслює, що він має на увазі не який-небудь об'єктивно «правильний» чи метафізично «істинний», але суб'єктивно пережитий діючим індивідом зміст дії. «Соціальною дією» Вебер вважає дію, суб'єктивний зміст якої стосується поведінки інших людей. Саме така соціальна дія є об'єктом «розуміння».

Проблема «розуміння» була поставлена Вебером нечітко, двозначно. З одного боку, «розуміння» виконувало в соціології Вебера допоміжні функції. Воно не мало права самостійно існувати у завершенні системі соціологічного знання. Результат «розуміння», за Вебером, «лиш особливо очевидна каузальна гіпотеза», яка, щоб стати науковим положенням і зайняти тверде місце в системі знання, має бути верифікована об'єктивними науковими методами. Але, з іншого боку, суб'єктивний зміст дії мав слугувати основним матеріалом, з яким працює соціолог, і це робило проблему «розуміння» серцевиною соціологічної концепції Вебера.

Не спиняючись докладно на веберівській концепції «розуміння», зазначимо, що весь комплекс проблем, пов'язаних з поняттям «суб'єктивного змісту дії», вимагав глибокої розробки, гносеологічного і методологічного обґрунтування. Вебер такого повного обґрунтування не надав. Фактично саме цей аспект веберівської розуміючої соціології – відсутність у ній філософського обґрунтування – і викликав критику Шюца, саме з цим обґрунтуванням і повинна була з'явитися розроблена Шюцем соціологія «життєвого світу».

Нехтуючи першим аспектом розгляду проблеми «розуміння», у якому передбачалися можливості введення

проблематики «розуміння», проблематики «суб'єктивного змісту» у контекст об'єктивної науки, Шюц зосередився на другому аспекті, використовуючи як методологічне знаряддя суб'єктивістську філософію Гуссерля.

Науці, аби бути «строгою» наукою, потрібна не так формальна строгість, що складається в логічній формалізації і застосуванні математичних методів, як з'ясування її генезису й зумовленості світом «попередньо даного», з якого вона народжується й у якому живе. Цей світ, що передує науковій рефлексії – світ, що об'єктивує людську безпосередність, феномenalний (у гуссерлівському змісті) світ відчування, прагнення, фантазування, бажання, сумніву, твердження, спогаду про минуле і передбачення майбутнього. Все це уособлює «життєвий світ». Шюц визначає його як світ, у якому ми як людські істоти серед собі подібних, переживаємо культуру і суспільство, залежимо від їхніх об'єктів, що впливають на нас і, у свою чергу, піддаються нашому впливу. Соціологія, що бажає прояснити власні підстави, повинна звернутися до цього світу. Вона починає «із самого початку». Вона виходить з готового суспільства, з його безпосередньої даності, але відмовляється приймати його «на віру» як таке, вона шукає відповідь на запитання «як можливе суспільство?».

Відповідь на запитання «як можливе суспільство?» (а конкретніше – на ряд поставлених вище проблем, що передбачаються основними поняттями веберівської розуміючої соціології) соціологія не може дати «із себе самої». Це не соціологічна, а філософська проблема. Але розв'язання її надає соціології можливість усвідомити власне місце у світі, свої можливості і межі, зрозуміти природу власних теорій і методів. Шюц робить спробу розв'язати цю проблему, використовуючи як своє головне знаряддя гуссерлівську феноменологічну дескрипцію. Не реальні соціальні явища її об'єкти становуть предметом його аналізу, а «скорочені об'єкти», об'єкти як значення, які конституються в потоці свідомості індивіда й організовують його поведінку в життєвому світі.

Цілком очевидно, що висунута Шюцем програма обґрунтування розуміючої соціології повторює стосовно соціології гуссерлівську програму розв'язання кризи сучасних наук. І не тільки в постановці завдання, а й у способах його розв'язання, Шюц притримується означеного Гуссерлем напряму.

Теоретична розробка методологічної вимоги «адекватності», «реальності» пізнання ґрунтувалася на відродженні принципу «розуміння», значимого в методологічних проектах соціології початку ХХ ст. (М.Вебера, Г.Зіммеля й ін.), однак сприйнятого вже поза власною проблематикою цих мислителів. Постулат розуміння набув значно більшого догматичного змісту у феноменологічній версії А.Шюца, що зняв проблематику розведення «суб'єктивної», у тому числі дослідницької, адекватності й «об'єктивної» правильності зrozумілого. Шюц, запропонувавши феноменологічну концепцію пізнання, усунув водночас і проблематику теоретичного ціnnісного інтересу дослідника, тобто основ утворення соціологічних понять, спрямованого характеру дослідження. Тим самим виявилася витиснутовою і проблема аналітичного виділення аспектів, що підлягають дослідницькому розумінню, і основ виокремлення елементів дії, яка розуміється, тобто специфіка суб'єктивного теоретичного завдання вченого як принципу добору значень як елементів структури дії, синтезованих в умовну, гіпотетичну конструкцію зrozумілого процесу дії. Те, що Шюц зробив з веберівською і почаси зіммелівською ідеєю розуміння соціальної дії, полягало, іншими словами, у знятті раніше неподоланної гіпотетичності, умовності процесу дослідницького розуміння. Перенесення уваги з характеру дослідницького аналізу й інтерпретації діючого (іх «ідеально-типового» модусу) на «реальні» процедури «типізації» реальності, вироблені діючими як членами суспільства і правоздатними суб'єктами «пovсякденного життя», фактично вело до скасування соціології як «емпіричної науки про культуру» і до натуралізації того, що у Вебера називалося «типовими нормами

нашого мислення і розрахунку», тобто наділення цими властивостями і характеристиками дослідницької свідомості тих, кого тільки ще належало вивчати.

Вводячи до соціологічної проблематики емпіричного, верифікованого і контролюваного дослідження моменти суто філософського – феноменологічного – обґрунтування значущості виробленого знання, А.Шюц використовував гуссерлівську ідею інтерсуб'єктивності як підставу для визначення «істинного розуміння», що знімає необхідність контролю над процесом дослідницького розуміння (тобто над процесом розуміння як пояснення його зв'язку з характером поставленого самим дослідником теоретичного завдання). Таку ж роль відігравло зближення категорії «життевого світу» Гуссерля з «світом повсякденності» – інтерпретація, початок якій покладений уже самим Гуссерлем. Ця фіксація інтерсуб'єктивності (як і принцип інтерсуб'єктивності, запозичений з теорії Дж.Г.Міда, але так само позбавлений свого методичного й евристичного статусу) була прийнята як одне з основних методологічних положень соціології повсякденності. Вона повинна була узаконити постулати «базисних правил» дії («типізації» як основи загальнорелевантних конструкцій реальності), «індексикальності» чи «рефлексивності» (як зв'язку між теоретичними схемами дослідника і практичним світом діючого) і деяких інших.

Шюцівський аналіз конституовання значень у потоці досвіду аналогічний міркуванням Гуссерля щодо процесу внутрішнього переживання часу. Перед нами постає елементарна соціологічна модель явища. Саме зіставлення аналізу переживання часу як явища в рамках індивідуальної свідомості з гуссерлівським аналізом взаємин науки і життевого світу багато говорить про істинну природу тези Гуссерля про «кризу науки». Але цікаві і важливі самі по собі ідеї Гуссерля, будучи ідеалістичним чином онтологізовані, не тільки розглядаються як фундаментальні сутності людської свідомості, але в повній згоді із суб'єктивістськими принципами його філософії закладаються ним

в основу феноменологічного бачення природи суспільства і соціального пізнання. Співвідношення «життя» і «думки», «живого досвіду» і «рефлексії, що об'єктивує», виявляються рівнобіжними співвідношенню «життєвого світу» і науки, що об'єктивує. Подібна паралелізація з необхідністю веде до суб'єктивізації соціального.

Шюц, наслідуючи ідеї чистої феноменологічної філософії Гуссерля, переслідує і специфічно соціологічні цілі. Визначення суб'єктивного змісту переживання є визначенням поняття суб'єктивного змісту дії. Це – перший крок на шляху обґрунтування основних принципів розуміючої соціології в дусі М.Вебера. Аналіз конституовання значень дозволяє Шюцу йти далі, звернувшись до веберівського поняття «соціальної дії», тобто дії, орієнтованої на поведінку інших людей. Зміст цього поняття він розкриває в теорії інтерсуб'єктивності, основним завданням якої є розгляд і обґрунтування «думки» про існування інших людей і пояснення того, як можлива міжособистісна комунікація.

Теорія інтерсуб'єктивності повинна була, відповідно до ідеї Шюца, слугувати розв'язанню двох кардинальних проблем розуміючої соціології в дусі М.Вебера: виявленню змісту поняття дії, орієнтованої на поведінку інших людей, тобто веберівської «соціальної дії», та поясненню можливості пізнання суб'єктивного змісту дії, тобто пояснення процесу «розуміння».

Шюц бере використовуваний М.Вебером приклад – дії людини, що рубає дрова, і виділяє кілька можливих у даному випадку видів «розуміння».

1. Можна розглядати факт рубання дров лише як фізичний факт. Сокира опускається на колоду, колода розлітається на дрізки і т.д. У термінах теорії конституовання таке «розуміння» можна пояснити як виявлення спостерігачем значень свого власного переживання в термінах власного наявного запасу знань, тобто як «розуміння» спостерігачем самого себе. Спостерігач розуміє в даний момент не того, хто рубає дрова, а те, що дрова рубаються, що має місце рубання дров.

2. Можна розглядати дроворуба як людське тіло, інтерпретуючи його рух як свідчення того, що це жива і така, що володіє свідомістю, істота. Але й у цьому випадку «розуміння» – інтерпретація спостерігачем власного переживання.

3. Можливий і такий варіант, що центром уваги стають суб'єктивні значення дроворуба, тобто ставляться запитання: «Чи діє ця людина відповідно до розробленого плану? Який цей план? Які його мотиви? У якому контексті значень сприймаються ці дії ним самим?» Саме цей тип «розуміння», що базується на постулаті існування інших «Я», слугує фундаментом реальних соціальних взаємодій у життєвому світі.

Наступним кроком цього аналізу мав бути дослідження наукової типізації, процесу формування категорій соціальної науки як одного з процесів життєвого світу. Тим самим було б продемонстроване походження науки зі світу попередньо даного і її постійна зумовленість цим світом. Тим самим була б реалізована стосовно соціальних наук програма, намічена Гуссерлем: розкритий механізм подвоєння реальності соціальною наукою, що об'єктивує; реальність науки возз'єднана з реальністю життя; суб'єктивність відновлена у своїх законних правах, і соціологія усвідомила б себе як справжня «розуміюча» дисципліна.

Позиція соціолога стосовно життєвого світу, як вона трактується Шюцем, цілком точно визначена Гуссерлем. Учені, за Гуссерлем, сліпі у всьому, крім цілей і горизонтів своєї справи. І чим більш зумовлює життєвий світ те, у чому вони живуть, чому належить уся їхня «теоретична діяльність», чим більше стає він засобом діяльності, «який лежить в основі» як теоретичного обговорення, так і обговорюваного предмета, тим менше є він для них темою. Але Гуссерль характеризував у цих словах представників натуралістично орієнтованої науки, проте його характеристика повною мірою збігається із шюцівською.

Ми вже говорили про те, що філософія пізнього Гуссерля, зокрема його концепція «життєвого світу», є вираженням певного типу світогляду, що відбиває певний тип соціаль-

ної діяльності. Для цього типу світогляду (і відповідного йому типу діяльності) характерна відсутність чіткого абстрагування об'єкта й суб'єкта пізнання, відсутність критичного дослідження позицій суб'єкта стосовно об'єкта, приписування об'єкту пізнання «людського» змісту, тобто розгляд його лише в тих його функціях, якими він володіє з погляду суб'єктивних «наявних цілей». Розуміюча соціологія Шюца, яка є послідовним розгортанням, описом змісту «життєвого світу», фактично була спробою раціоналізації цього світогляду. Таким чином, А.Шюц намагався поєднати феноменологічну філософію і методологію Е.Гуссерля та розуміючу соціологію М.Вебера. В цьому поєднанні він, з одного боку, убачав розв'язання притаманих концепціям Гуссерля та Вебера, а з іншого – шлях побудови більш адекватної теорії суспільства.

Lітература

1. *Верлен Бенно.* Субъективная точка зрения // Социологическое обозрение. – 2003. – Т. 3. – № 4.
2. *Григорьев Л.Г.* «Социология повседневности» А.Шюца // Социологические исследования. – 1988. – № 2.
3. *Ионин Л.Г.* Альфред Шюц и социология повседневности // Современная американская социология. – М., 1994.
4. *Ионин Л.Г.* Возникновение и развитие феноменологической социологии. А.Шюц и этнометодология // История теоретической социологии: В 4-х т. – М., 1997. – Т. 3.
5. *Кравченко С.А.* А.Шютц – основоположник феноменологической социологии // Социология: парадигмы через призму социологического воображения. – М., 2002.
6. *Смирнова Н.* Классическая парадигма социального знания и опыт феноменологической альтернативы // Общественные науки и современность. – 1995. – № 1.
7. *Феноменологическая социология* // Критика современной буржуазной теоретической социологии. – М., 2003.
8. *Husserl, E.* (1970a) The Crisis of European Sciences and Transcendental Phenomenology, tr. and intr. C. Carr, Evaston, Ill.: Northwestern University Press.
9. *Schutz A.* Collected Papers, v.I. Hague, 1962.

*Н.Соболєва,
доктор соціологічних наук*

КРИТЕРІЇ ПРОГРЕСУ У ЦИВІЛІЗАЦІЙНОМУ ВІМІРІ СОЦІАЛЬНОЇ РЕАЛЬНОСТІ

Досягнення науково-технічного прогресу і відкриття XIX–XX століття, поширення освіти і культури, поступ демократії тощо протягом тривалого часу давали людству вагомі підстави для оптимізму: віру в розум і прогрес, в поступальний розвиток цивілізації. Людські можливості здавалися необмеженими, розвиток – безмежним, майбутнє – прекрасним. Проте до кінця ХХ ст. ейфорія в сприйнятті ідеї прогресу змінилася глибоким розчаруванням як на рівні наукових теорій, так і в масовій свідомості. Людство зіткнулося з тим, що результати дій людей стали виходити з-під контролю і обертатися проти них самих. Так, періодичні економічні кризи час від часу стрясають навіть високорозвинені країни, при цьому їх нерідко неможливо не тільки нейтралізувати, але навіть і спрогнозувати. Розвиток техніки і промисловості, створення високоефективних технологій загрожують екологічними катастрофами і здатні найзгубнішим чином впливати на навколошне середовище, загрожуючи самому існуванню людства. Наука нерідко поступається місцем ірраціоналізму і містици, а іноді дрімучому неуцтву і забобонам. Виявилось, що в надрах демократії можуть визрівати тоталітарні і фашистські режими, а гуманістична за своєю суттю національна ідея – породжувати шовінізм і екстремізм, що ведуть до міжнаціональних конфліктів і воєн. Релігійний ренесанс, разом із зверненням до кращих зразків загальнолюдських ідеалів і цінностей, може поєднуватися з нетерпимістю до інакомислення, а своєрідність гуманістичних за своєю суттю релігійних доктрин може

спричинити виникнення протистояння і міжконфесійних конфліктів, що час від часу набирають кривавих форм.

У загальних рисах криза сучасної цивілізації полягає в тому, що науковий раціоналізм, сцієнтизм та економічний лібералізм, які викликали нові економічні, еколо-гічні, соціокультурні і соціально-політичні процеси, виявляються нездатними впоратися з ними, ввести ці процеси в річище безпечного, гармонійного, «дружнього людині» розвитку. Буденна свідомість, оцінюючи дійсність, реагує на цю ситуацію посиленням сумнівів і розчарувань, загостренням відчуття втраченості і безсилля перед обставинами, невпевненістю у майбутньому. Песимізм виявляється у зниженні інтересу до загальнолюдських проблем і ігноруванні питань, що мають суспільне значення, виявляється як втрата сенсу життя, розрив з традиціями і руйнування колишніх ідентичностей, втеча у світ приватних інтересів і цілей. Соціальні теорії закріплюють цю тенденцію, вносячи до інтерпретації дійсності і пояснюваної картини світу дедалі більше елементів релятивізму і суб'ективізму, ухвалюючи ідеї прогресу смертний вирок в різних футурологічних концепціях і картинах прийдешніх глобальних катастроф.

За цих умов віра у прогрес стає щораз проблематичнішою, надії на швидке настання епохи загального добробуту значною мірою отруєні розчаруваннями, а сама категорія прогресу поступається місцем категорії кризи як визначальній характеристиці стану суспільства. Парадоксальним чином саме поняття «криза» змінило в даний час свій первинний сенс: якщо раніше воно переважно характеризувало окремий етап, фазу розвитку суспільства як короткосвітне, нетипове, переходне і найчастіше локальне, то сьогодні «кризовість» як характеристика стану суспільства набула риси константної за умов тривалої, хронічної ситуації. Кризове мислення пронизує всі сфери людського існування, причому тотальна і перманентна криза сприймається як природний і « нормальній » хід розвитку подій.

В кінці ХХ – на початку ХХІ ст. в суспільній свідомості тенденція заміщення оптимістичного мислення в категоріях прогресу пессимістичним мисленням в категоріях кризи стала особливо помітною. Проте, незалежно від зміни смыслового наповнення поняття кризи в різні періоди історії, незмінним залишається одне – необхідність вибору, прийняття рішень, що визначають подальший розвиток. Проблема вибору, своєю чергою, актуалізує питання відповідальності за ті або інші соціальні рішення.

Розуміння прогресу як руху людства до найдовершенніших форм соціального життя орієнтується на гуманістичну інтерпретацію соціальних процесів і орієнтирів розвитку. У самій основі ідеї прогресу закладено три найважливіші передумови – це наявність процесу змін суспільства, їх позитивна спрямованість, позначена визнаними цінностями, соціальний оптимізм. Прогрес в контексті сучасної антропооріентованої соціології життя розуміється як поступальний рух, що постійно наближає суспільство до такого стану, в якому реалізуються важливі суспільні цінності, до стану, котрий визнається як правильний, справедливий, щасливий, гідний тощо. При цьому творцем історії, суб'єктом дій, що реалізовують прогресивний розвиток, є не якась вища сила, не власне соціальна система, що саморозвивається, а людина. Причому йдеться не про окремого індивіда, а про людину, що діє спільно і узгоджено з іншими людьми, про людину як члена певної соціальної групи, котра, однак, зберігає при цьому свою індивідуальну суб'єктність.

Грунтуючись на такому гуманістичному розумінні суспільного розвитку, П.Штомпка пропонує *активістську* або *діяльну* модель прогресу. Основна ідея цієї концепції – твердження, що критерій прогресу не в якомусь уявному майбутньому, а в реальній *сучасності*; не стільки в тому, до чого суспільство прагне, а, скоріше, в тому, чим воно є в даний час. Відповідно, для того щоб визначити те або інше суспільство як прогресивне чи консервативне, необхідно, по-перше, досліджувати особливості функціону-

вання, що реально існують, тут і тепер, у даному суспільстві; по-друге, виявити такі якості людей, які дозволяють назвати їх дії спрямовуючими або гальмівними щодо прогресу; по-третє, проаналізувати з цієї точки зору існуючі соціальні теорії (доктрини, ідеології). Чим біжче те або інше суспільство наближається до полюса активності, тим воно прогресивніше (в тому значенні поняття «прогрес», яке П.Штомпка поклав в основу своєї концепції). Активістська концепція прогресу, на його думку, не тільки сама по собі прогресивна як ідея, що мобілізує до дій, обґрунтовує потребу в них і вказує напрям цих дій. Це ідея, яка має властивий їй *механізм самореалізації* і стимулює створення та зміщення активного суспільства, перед яким відкриваються шанси творчого самоперетворення і самовдосконалення.

Вирішальне значення для формування фундаментальної здатності суспільства до творчих перетворень, подолання перепон, до самовдосконалення, тобто всього того, що складає поняття прогресивності, мають, згідно зі П.Штомпкою, чотири групи чинників. Перша – це риси і якості окремих людей, домінуючий в даному суспільстві тип особистості. Творчі особистості, схильні і здатні до інновацій, орієнтовані на досягнення успіху, володіють значними знаннями, розвиненою уявою і відчуттям реальності, відчувають свою автономію, інтегральність і незалежність, чинять активізуючий вплив на суспільство. «Питома вага» таких людей у суспільстві – «організаторів соціального життя і конструкторів колективної свідомості», як їх називає П.Штомпка, серед загальної маси звичайних громадян визначає міру «прогресивності» того або іншого спітовариства. Друга група чинників – це особливості соціальних структур, умов, за яких діють люди. Активне суспільство характеризується наданням найширшого поля для вільної, творчої активності. Це означає наявність плюралістичних, гетерогенних, відкритих, еластичних структур, толерантних стосовно різноманітності та оригінальності. Третя група чинників – це

пануюче в суспільстві ставлення до традицій, до минулого. Активне суспільство не заперечує своє коріння у минулому, з самої тривалості історичних традицій черпає сили і засоби для подальшого розвитку, а власні оригінальні традиції становлять предмет гордості і є джерелом консолідації і особливої лояльності його членів. Четверта група чинників – модель очікуваного майбутнього. У активному суспільстві панують оптимізм і надія, відчуття сили; перспективне і стратегічне мислення, здатне до передбачення і планування подій на далеку часову перспективу; переконання, що майбутнє залежить від дій самих людей, а не від того, що визначили вищі сили, обставини, випадковості тощо; відчуття відповідальності за свої дії [1, с. 467–468].

У психологічному вимірі відповідністю цим чотирьом групам чинників є суб'єктивно-творче начало, толерантність, історична свідомість, стратегічне мислення. Ніякі зміни не є прогресивними або регресивними самі по собі. Вони кваліфікуються як прогресивні, якщо стають предметом позитивних оцінок з боку суспільства в цілому або його окремих груп, які дані позитивні оцінки формулюють. Саме реалізація тих або інших визнаних цінностей виступає основним критерієм кваліфікації будь-яких соціальних змін як прогресивних. За всієї відносності таких оцінок (у соціальному, історичному, змістово-смисловому плані) не існує свавілля в оцінках того, що можна вважати прогресом, оскільки нормальне, стабільне функціонування суспільства припускає вироблення суспільного *консенсусу* з приводу певних критеріїв прогресу, іншими словами – вибір більшістю членів суспільства якогось набору основних цінностей.

Нова провідна форма світогляду вже не може бути єдиною послідовною і несуперечливою системою, вибудуваною на підґрунті сuto інноваційних пріоритетів. Це має бути скоріше світ співіснуючих ідей, простір цінностей, що бере початок, з одного боку, від гуманістичної традиції попередніх часів, з другого – від якісно нових утво-

рень суб'єктивної реальності. Уявляється, що найзагальніший інваріант цієї різноманітності матиме гуманістичний, солідарний і екологічний характер, оскільки саме у цьому напрямі рухається зовнішня і внутрішня політика цивілізованих країн, світова інтелектуальна еліта (наукові співтовариства), що інтегрується, насамперед – завдяки Інтернету, засоби масової інформації, а, отже, і вельми залежна від них суспільна свідомість.

Подальший прогрес соціального та індивідуального розвитку в проблемному і конфліктному світі, таким чином, може бути забезпечений тільки переходом від кризової свідомості до свідомості ціннісної. Йдеться про речі, відповідні універсальним інтересам людей, які сприймаються практично всіма людьми і найчастіше незалежно від їх соціально-групової належності. Якщо критерії прогресу стосуються тільки приватних (класових, групових, національних і т.п.) інтересів, то досягнення такого консенсусу виявляється складним через відсутність згоди про те, що є прогресивним. Є й інші складнощі. Критерії прогресу повинні бути реалістичними, щоб не перетворюватися на соціальні утопії, що базуються на вельми привабливих, але нежиттєздатних ідеях побудови ідеально-го суспільства на зразок «Міста Сонця» або комунізму. Крім того, багатовимірність і значна кількість вживаних критеріїв можуть призводити до того, що ці критерії не узгоджуватимуться між собою в одному суспільному організмі і навіть мати суперечливу природу. Сучасне життя характеризується настільки суперечливим змішанням напрямів, стилів, критеріїв, що знайти щось об'єднуюче людей з різними, часто діаметрально протилежними, цінностями і прагненнями виявляється справою надзвичайно складною як для соціальних лідерів-носіїв прогресу, так і для виразу відповідних солідаритетів в теоріях та ідеологіях. Поняття прогресу для того, щоб зберегти значення і цінність найважливішого орієнтиру для людей, на початку нового тисячоліття має бути переосмислене і сформульоване відповідно до викликів ХХІ століття.

Функціонування ціннісної свідомості як широкого розумового простору підтримується спільною раціональною мовою, необхідною для взаєморозуміння за умов різноманітності самих цінностей, ціннісних систем і ієархій, що не зводяться одна до одної. Особливістю сучасної світової ситуації є необхідність діалогу і знаходження компромісів, що вимагає гнучкого, конструктивного ставлення до цінностей і несумісне з жорсткою позицією затвердження вічних, незмінних і незалежних від людини цінностей. Сучасний світогляд має включати історичне і конструктивне ставлення до цінностей, що спирається на традиції минулого, свідому відповідальність перед майбутнім і визнає неминучість ціннісної поліфонії. Цінності постійно зазнають змін, незалежно від того, хочемо ми цього чи ні. Впродовж своєї історії людина послідовно переводить умови і форми свого життя з сфери традиційної заданості в сферу інновацій – свідомого освоєння і конструювання. Це торкається і форм господарювання, й моралі і права, відносин влади, картини світу і світогляду тощо. На зміну консервативній нормативності приходить систематична рефлексія над способом життя, соціально значущими рішеннями організацій і соціальних інститутів, окремих суспільств і світової спільноти в цілому, причому в контексті як поточних, сучасних, так і очікуваних, прогнозованих проблем, незалежно від їх масштабності.

З цих позицій новий світогляд, заснований на ціннісній свідомості, має відповідати кільком основним вимогам. По-перше, він повинен характеризуватися певною широтою і терпимістю до ідейного, культурного, морального, релігійного різноманіття. По-друге, мати здатність до продуктивної комунікації між представниками різних стилів, категоріальних парадигм, мов мислення, культурних традицій. По-третє, містити загальнозначуще ядро ідей і принципів, дотримання яких забезпечує безпеку, свободу і можливості розвитку сторін. Нарешті, основою такої форми світогляду мусять бути дискретні, відносно авто-

номні один від одного, раціонально виражені нормативні засади свідомості і поведінки людей, генеза яких бере старт як від традиційних, так і якісно нових, народжених за умов даного історичного хронотопу начал. Ці вимоги забезпечують можливість досягнення консенсусу або, як мінімум, компромісу у визначені супільних пріоритетів сучасного і способів їх досягнення.

Людська діяльність заснована на ціннісному ставленні до світу. Ціннісне ставлення до навколошнього світу завжди будується на ієрархії цінностей, отже, і на визначені пріоритетів діяльності людини. При цьому частіше виходять не з функціонально необхідного принципу ієрархії, а з суб'ективно-ціннісного. «Цінності, – пише Н.Луман, – це загальні, індивідуально символізовані точки зору на переваги станів або подій. Оскільки всяка дія підводиться під позитивні або негативні оцінні точки зору, то з оцінки не випливає нічого, щоб говорило про правильність дії» [2, с. 433]. Керуючись ієрархією цінностей, люди не тільки організовують саму діяльність, а й організовуються в групи для боротьби за «вищі», на їхню думку, цінності.

Категорія цінності, подібно до таких складних понять, як «людина», «культура», «істина» і т.п., мабуть, ніколи не буде визначена вичерпним чином, що не може бути перешкодою для створення і використання робочих понятійних конструкцій, що відповідають необхідності вирішувати сучасні проблеми. Цінності ефективно виконують свою регулятивну функцію лише тоді, коли відповідають принципам конструктивної аксіології, яка вимагає дотримання балансу між традиціями, що втілюють стійкий родовий досвід та спадкоємність культури, і новаціями, що забезпечують суб'ектові збагачення новими компонентами і можливість соціальної творчості.

Історичні трансформації обумовлюють перехід і до нових ціннісних систем. В ході формування нових ціннісних систем відбувається не відкидання застарілих «вічних істин», а встановлення їх нового співвідношення з конструктованими актуальними соціокультурними регуляти-

вами і осмислення духовних горизонтів, що відкриваються. Тим самим свобода рефлексії, критики і оновлення цінностей не означає вседозволеності відносно раніше встановлених цінностей. Процеси переоцінки цінностей практично завжди мають велими хворобливий характер. Якщо зміна понятійного шару цінностей, яка хоч і вимагає від суб'єкта певних інтелектуальних зусиль, є найчастіше цілком переборною трудністю, то руйнування і заміна глибинних підвалин (символічного, етнокультурного, а, тим більше, ірраціонального шару цінностей) завжди болісні і часто містять соціальні небезпеки і непередбачувані наслідки. Необхідно не протиставляти традиційні і нові цінності, а скоріше щепити останні (нові актуально значущі ціннісні конструкції) до коріння культурних традицій, що дбайливо зберігається. Цінності, так само як і міфи, релігії й ідеології, виконують і захисні функції, особливо в тих випадках, коли визнається божествена заданість або соціокультурна органічність цих цінностей. Практика свідчить, що ефективніше не витрачати сили і нерви на пошук і насильницьке твердження «єдино вірного» джерела істин і цінностей, а докласти зусиль до встановлення гармонії і взаємного підкріplення цінностей у відносинах між різними культурними, соціальними світами, у сфері відносин людини з природою, технікою тощо. Важливим завданням при цьому є не стільки побудова ієрархій, скільки виявлення функціональних механізмів, що включають ті або інші цінності у відповідних ситуаціях, структур і правил взаємного співвідношення цінностей при ухваленні відповідальних рішень. Вимога усвідомленого і відповідального вибору є максимою, значущою як для нових, так і для старих, традиційних цінностей.

Сучасна соціологія активно звертається до вивчення суб'єктивних сторін соціальної реальності. Тут йдеться не тільки про самосвідомість, переживання суб'єктами самих себе і власної суті, а про заломлення в свідомості і поведінці суб'єктів об'єктивних умов, взаємовплив суб'єктів соціальної життєдіяльності один на одного. Участь

людини в суспільному житті визначається не тільки її конкретними потребами в матеріальних благах, соціальним статусом чи розподілом праці, що існує в суспільстві, а і особистими уявленнями про сенс і гідний спосіб життя, про соціально значущі цілі, престижність і допустимість тих або інших видів діяльності, про добробут і багатство, про норми і життєві цінності.

Модернізація українського суспільства, що передбачає створення системи ринкових відносин, розвиток демократії у всіх галузях суспільного життя і побудову громадянського суспільства, вимагає не тільки організації відповідних соціальних інститутів, але і вкорінення норм і правил, що упорядковують і регулюють взаємини людей і інститутів, утвердження їх в способах мислення і повсякденних дій. Зміцнення і легітимація нової соціальної системи безпосередньо залежить від того, наскільки швидко і ефективно люди до неї пристосуються не тільки в політико-економічному, а і в культурно-ментальному плані. Такого роду адаптація пов'язана з необхідністю наявності у суб'єкта таких якостей, як творчість і ініціативність, демократизм, свобода у виборі цілей і реалізації інтересів, самостійність в мисленні і діях, здатність до сприйняття інновацій, орієнтації на досягнення успіху і т.п., що забезпечують проринкову і продемократичну модернізацію суспільства. Проте ментальність соціуму завжди неоднорідна, не змінюється революційними темпами одномоментно і кардинально, характеризується не тільки відкритістю до нового, а й стабілізуючий консервативний елемент, що додає стійкості життєвим позиціям і світогляду суб'єктів. Сучасний український еtos включає також цінності традиціоналізму, патерналізму, колективності, в ньому сильні орієнтації на формальну рівність і справедливий розподіл життєвих благ, уникнення ризиків і збереження традиційного порядку. За умов системних змін в українській ментальності відбуваються складні процеси боротьби і узгодження двох природних тенденцій – модернізаційної і консервативної, які

зумовлюють перехід соціуму в новий агрегатний стан відповідно до нових суспільних реалій.

Ставлення до реформ, до темпів і спрямованості соціальних змін диференціює людей на прихильників модернізації і представників консервативної традиції розвитку суспільства. При цьому їхні цінності можуть бути вельми схожими і навіть значною мірою збігатися. Однак вони можуть відрізнятися стосовно ієархії цінностей, тобто ціннісних пріоритетів. Різними можуть бути і преференції щодо темпів і спрямованості реформ на ті або інші соціальні сфери (політику, економіку, соціально-культурну сферу). Сьогодні в українському соціумі навряд чи можна виділити групу «чистих консерваторів», прямих супротивників модернізації у всіх її проявах. Але справедливо також і те, що не всіх, хто в цілому позитивно сприймає модернізаційні зміни, можна зарахувати до лав прихильників модернізації. З іншого боку, не всі модернізаційні зміни йдуть на користь суспільству і особистості, а відхід від традицій нерідко супроводжується втратою культурної самобутності і перетворенням її, у кращому разі, в «місцевий колорит».

Засвоєння загальнолюдських цінностей означає магістраль національного розвитку. Йдеться не про зведення національного до універсального, а про придбання етносом національної іпостасі у світовому співтоваристві, розкриття національних архетипів в контексті їх універсальних компонентів. Основні опозиції модернізації й традиціоналізму позначаються як співвідношення зміни проти стабільності і спадкоємності, нових принципів раціональності проти культурного надбання, свободи проти авторитаризму [3, с. 13]. За умов засилля чужорідних цінностей синтез культур неможливий унаслідок розриву з накопиченою спадщиною, відмови від самостійності на всіх рівнях людського існування. У кожному суспільстві існують інституційні і духовні структури, які по-різному реагують на модернізацію, використовуючи при цьому принципи, структури і символи, що склалися в резуль-

таті тривалого розвитку. При конфліктній взаємодії модернізація виступає проти традиційності, а її дія сприймається як «культурний імперіалізм».

Національне відродження в Україні не зводиться до простої реставрації культурних досягнень попередніх епох. Воно вимагає бачення історії не як спогаду про минуле, а як подвигу пробудження нескороминущого, універсального для нації, а отже, і для всього людства [4, с. 424]. Досвід модернізації країн третього світу засвідчив, що інституційне реформування неефективне, якщо воно не спирається на національно-культурні традиції і ментальність. На зміну уявленням про несумісність традицій і модернізації прийшли уявлення про мобілізуючу роль традицій, їхню здатність надавати форму сучасній культурі і виступати гарантією стійкості її символів і смислів. Позитивний вплив здорового консерватизму найуспішніше виявляється нині в сferах екологічної, гуманістичної, релігійної свідомості і відповідних соціальних практиках. Усталене функціонування сучасного суспільства великою мірою залежить від традиційних передумов, можливостей їх використання і включення в сучасну систему.

Література

1. Штомпка П. Социология. Анализ современного общества. – М., 2005.
2. Luhmann N. Soziale Systeme. Grudriss einer allgemeinen Theorie. – Frankfurt a. M., 1993.
3. Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций. – М., 1999.
4. Крымский С.Б. Универсалы украинской культуры // Две Руси. – К., 2004.

*Н.Коваліско,
кандидат соціологічних наук*

МОЖЛИВОСТІ ПОЄДНАННЯ КІЛЬКІСНИХ І ЯКІСНИХ ПІДХОДІВ ПРИ ВИВЧЕННІ СОЦІАЛЬНОЇ СТРАТИФІКАЦІЇ

Постановка проблеми дослідження. У соціологічній літературі періодично дискутується питання щодо співвідношення та можливості поєднання кількісних й якісних методів у соціальних дослідженнях. Останнім часом як в Україні, так і за її межами зріс інтерес до нетрадиційних методів аналізу соціального життя, в тому числі до якісних методів збору, аналізу та інтерпретації соціальної інформації. Успішно засвоюється зарубіжний досвід і створюються власні, оригінальні методичні розробки. Дослідження свідчать про всезагальне визнання науковцями концепції, суть якої зводиться до наступного: раціональне макросоціологічне пізнання не дає (і не може дати) вичерпного розуміння поведінки конкретних людей, їхніх малих груп, колективів, локальних співтовариств та інших мікросоціумів [1, с. 203]. Справа в тому, що поведінка суб'єктів мікросоціального життя визначається не лише незалежними від них об'єктивними соціальними законами, а й багатьма факторами, що мають суб'єктивний зміст, обставинами, що склалися під впливом мікросоціальних умов. Ці особливості можна з'ясувати за допомогою якісних (м'яких) методів, які спрямовані не стільки на фіксацію кількісних параметрів явищ мікросоціального життя, скільки на пізнання тієї якості явища, яке робить його соціально значущим.

Важливо зазначити, що проблеми мікросоціумів та індивідів вивчаються не лише якісними, а й кількісними методами. Перші з'ясовують суб'єктивно-специфічні

фактори життя мікросоціумів, розуміння тих смыслів, якими люди керуються у своїй діяльності, а другі – об'єктивні результати взаємодії людей, що виражаються в функціонуванні й розвитку соціальних відносин і соціальних інститутів. За допомогою кількісних методів люди вивчаються як представники різних соціальних типів, а мікросоціуми – як різні соціальні структури. Якісні методи дають змогу побачити в людях їх індивідуальність, а в мікросоціумах – те, що виходить за рамки загальних характеристик соціальних структур.

Аналіз останніх публікацій свідчить про можливість поєднання в окремо взятому дослідженні кількісного і якісного підходу (праці В.Семенової [2], С.Белановського [3], А.Готліб [4], Л.Скокової [5], О.Симончук [6] та ін.). У випадках, коли потрібно вивчити взаємодію соціальних класів, страт, соціальних прошарків, етносів, регіонів, соціальних інститутів та інших макросоціальних утворень, без кількісних методів обійтися неможливо. Якісні методи тут також прийнятні, але не як основні, а як допоміжні. І навпаки, співвідношення між цими методами змінюється, якщо передбачається досліджувати мікросоціальні явища і процеси [1, с. 205].

Метою даної статті є спроба проаналізувати співвідношення і можливості поєднання кількісних і якісних досліджень в окремо взятому дослідницькому проекті, зокрема, щодо вивчення проблем соціальної стратифікації.

Кількісні методи дослідження використовуються для отримання числових і статистичних даних. Особливий акцент робиться на зборі інформації про те, як різні соціальні умови впливають на більшість людей. Кількісні методи менше враховують індивідуальний суб'єктивний досвід. Їм віддають перевагу соціологи, які використовують системні чи структурні концепції. Кількісні дані найчастіше асоціюються з позитивістськими методами дослідження і вважаються більш «достовірними». Достовірність

у цьому контексті означає можливість повторити частину досліджень і отримати той же результат, тобто показати, що існує закономірність, яка дає підстави дійти цих висновків. На відміну від лабораторних експериментів соціологи не здатні контролювати всі чинники, які впливають на людську поведінку. Водночас вважається, що кількісні методи дають більш достовірні результати [7, с. 434].

Якісні методи дослідження використовуються для отримання даних про особистий досвід і причини соціальної поведінки. При цьому скоріше враховується індивідуальний досвід і почуття, ніж те, як великомасштабні соціальні структури впливають на людей [8, с.389]. Якісні дані найчастіше асоціюються з інтерпретаційними методами дослідження і зазвичай вважаються більш обґрунтованими [7, с. 434–435].

Кількісні методи можуть бути охарактеризовані як «формалізовані» й «масові». Під формалізацією в цьому випадку розуміється ступінь спрямованості методики на фіксацію строгоГО певного набору аналізованих змінних і їхній кількісний вимір. Характерна риса формалізованих методичних інструментів полягає в тому, що в них досліджувані змінні задані дослідником заздалегідь. Зміна цього набору змінних у процесі дослідження, тобто «підлаштування» інструментарію, є неможливим. До формалізованих кількісних методів соціологічного дослідження відносять анкетування, стандартизоване інтерв'ю, структуроване спостереження, контент-аналіз тощо.

На противагу кількісним якісні (неформалізовані) методи орієнтовані не на масовий збір даних, а на досягнення поглибленого розуміння досліджуваних соціальних явищ. Відсутність формалізації унеможливлює масове обстеження об'єктів, у результаті чого кількість одиниць спостереження часто зводиться до мінімуму. Відмова від широти охоплення компенсується «глибиною» дослідження, тобто детальним вивченням соціального явища в його цілісності й безпосеред-

ньому взаємозв'язку з іншими явищами. До неформалізованих методів належать: включене неструктуроване спостереження, індивідуальне глибинне інтерв'ю й фокус-групи, так званий традиційний аналіз текстів, вивчення особистих документів (автобіографій, листів й ін.) [3, с. 5–6].

Хоча на перший погляд зрозуміло, що названі групи методів взаємно доповнюють один одного, в історії соціології питання про характер цього взаємодоповнення часто ставало ареною гострої боротьби. Як приклад можна назвати класичну роботу У.Томаса й Ф.Знанецького «Польський селянин у Європі й Америці», базовану на матеріалах листів і щоденників, яка після виходу у світ зазнала гострої критики за її «ненауковість».

Історично кількісна й якісна традиції в соціальних науках частково співіснували у вигляді доповнюючих одна одну груп дослідницьких методів, а частково перебували в стані «теоретичного конфлікту». Порівняльна популярність і наукова значущість названих методів із часу їх виникнення не були постійними, скоріше вони зазнавали коливань на зразок маятника. Безпосередньо причиною цих коливань часто виступали наукові успіхи, досягнуті в рамках тієї або іншої дослідницької традиції [4, с. 81–83].

Сьогодні можна виділити щонайменше чотири позиції соціологів з проблеми співвідношення кількісного й якісного підходів.

Перша – радикальна – поділяється передусім методологами З.Бауманом, Ж.Габриумом, Дж.Холсейном та ін. Вона полягає в тому, що ці дві соціології, «співвідношення» яких створюють прірву, котра розділяє законодавчий і інтерпретативний розум, неможливо примирити. Законодавчий розум тут – методологія класичного соціологічного дослідження, в рамках якої дослідник творить закон, єдино правильну істину для всіх інших людей. Інтерпретативний розум – методологія якісного дослідження, де в режимі діалогу на рівних народжується множина суд-

жень соціальної реальності. У найбільш радикальній версії в межах цієї позиції вважається, що поряд з «повільним розпадом модерністського проекту» повинна піти з сцени класична соціологія (законодавчий розум) як помилкова, застаріла, звільняючи місце якісній соціології (інтерпретативному розуму). Тут співвідношення між цими соціологіями – відносини історичної послідовності [9, с. 140].

Друга позиція – екзистенціоналістська – полягає в тому, що кожна з цих парадигм має свій спектр пізнавальних можливостей, свої переваги і недоліки, і тому не може бути оцінена за шкалою «краща-гірша». Основний пафос такої позиції в тому, що не існує критеріїв, які б надали підстави остаточно довести перевагу одного підходу над іншим.

Третя позиція – прагматична – є певною мірою продовженням другої і підтримується передусім тими соціологами, які мають значний досвід емпіричних досліджень. У західній соціології це Д.Сільверман, К.Панч, К.Ріссман і ін., в російській – О.Маслова, Ю.Толстова і ін. Вона полягає в тому, що кожна з цих парадигм має свою зону «релевантності», тобто область досліджуваних завдань, де використання конкретного підходу є найбільш ефективним або може бути єдино можливим. Вибір того чи іншого методу робить сам дослідник, керуючись цілями і завданнями свого дослідного проекту.

Якісний підхід найбільшою мірою відповідає такій дослідницькій ситуації, коли:

- досліджується маловживчене або зовсім нове, не вивчене явище, тобто коли відсутній його теоретичний опис або дослідника не влаштовує наявний;
- потрібно вивчити соціальну динаміку об'єкта у часі;
- потрібно вивчити унікальне явище в його цілісності й неповторності;
- необхідно дати «слово» прихованим соціальним групам.

Четверта позиція – вузько емпірична – зводиться до того, що розбіжності між якісними і кількісними метода-

ми не настільки й великі: соціологи здавна використовують найрізноманітніші методи.

Найбільш популярна в соціологічному співтоваристві сьогодні – прагматична позиція. Прихильники такої точки зору вважають, що застосовувати до окремо взятого дослідження можна обидва підходи – кількісний і якісний, якщо це зумовлюється цілями і завданнями дослідницького проекту [4, с. 353].

Кількісна, або позитивістська, методологія визнає за кількісними методами безумовний пріоритет, вважаючи їх (і тільки їх) достовірними й доказовими. Ця традиція спирається на комплекс уявлень, що розглядають формування концепцій як детерміновану індуктивну процедуру сходження від фактів до узагальнюючої теорії. Орієнтація позитивістської методології на кількісні методи дослідження випливає з уявлень про необхідність чіткої фіксації досліджуваних «фактів».

Правомірність використання якісних методів у рамках кількісного підходу дозволяється, але, так би мовити, на допоміжних засадах. У методичних описах, зроблених з позицій кількісного підходу, постійно підкреслюється, що наукові дані, отримані за допомогою якісних методів, є попередніми, недостовірними й т.п. Зрозуміло, подібні твердження мають певні аргументи, однак накопичений досвід емпіричної роботи показує, що ці обґрунтування в багатьох відношеннях є недостатньо глибокими.

Особливо наголосимо, що при проведенні якісного дослідження його вибірка не базується на основі теорії ймовірності та статистичних відомостях. Якісна соціологія сформувалася порівняно недавно і досить терпимо ставиться до різних дослідницьких методів і стратегій. Їх у наш час можна нарахувати більше 40 видів.

У світовій соціології здійснено цілий ряд емпіричних досліджень, що являють собою поєднання кількісного і якісного підходів на різних етапах того самого дослідження. Найчастіше на першому етапі використовується якісна методологія, а на другому – традиційна, класична, з відпо-

відними процедурами. При цьому на першому (якісному) етапі дослідник охоплює явище як цілісність. На другому, кількісному етапі, як правило, визначається міра вираженості описаного на попередньому етапі явища. Якісний підхід тут має самостійне значення: в його рамках вже відтворено знання, що становить інтерес для дослідника [3, с. 359].

Практично всі підручники з емпіричної соціології, включаючи й написані з позитивістських позицій, містять положення про те, що кількісні й якісні методи дослідження пов'язані один з одним за принципом функціональної додатковості. Однак цей принцип часто тлумачиться спрощено. У рамках кількісного підходу узвичаємо вважати, що якісні методи викликають найбільші сумніви в їхній вірогідності, тоді як кількісні методи формують кістяк достовірного наукового знання. З позиції якісного підходу це уявлення потребує істотних корективів.

Прихильники кількісного підходу критикують якісні методи за суб'єктивізм і низьку вірогідність. Прикладом такої критики можна навести висловлювання Е. Ноель, автора відомого підручника щодо проведення масових опитувань. «Учені, які запровадили метод опитування в Німеччині в 30-х роках, думали, що інтерв'ю має якнайбільше бути подібним до звичайної бесіди. Відповідно до Нюрнберзької школи з вивчення споживання, що з 1934 року проводила в Німеччині опитування, висловили бажання, щоб кореспондентки з метою одержання достовірних відомостей опитували своїх знайомих і щоб ці інтерв'ю відбувались у вигляді невимушеної бесіди, без заготовленого аркуша, по можливості в такій формі, аби опитувані не усвідомлювали, що їх опитують. Учені припускали, що таким способом будуть отримані найбільш достовірні відомості, повідомлені з найбільшою відвертістю. Таке припущення не підтвердилося» [11, с. 50–51]. Далі Е. Ноель, спираючись на цей приклад, вказує, що коли кілька дослідників спробують вивчити одну і ту ж проблему методом вільного інтерв'ю, то радше всі вони дійдуть різних

висновків, і справжня картина в підсумку залишиться невідомою.

Відомий соціальний психолог і методолог Д.Кемпбелл вказує, що якіні методики, поряд з можливостями кількісної перевірки результатів, володіють і внутрішніми механізмами достовірності. У дослідженні, проведенному «пильним» соціальним дослідником, теорія, що її він створює для пояснення основної проблеми, породжує передбачення й очікування стосовно великої кількості інших аспектів спостережуваної ним культури. Тому він не приймає теорії доти, доки більшість таких очікувань теж не отримає підтвердження. На відміну від статистичної перевірки дослідник, що працює якініми методами, перевіряє ще раз свою теорію за допомогою ступенів волі, утворених численними наслідками, що випливають з будь-якої логічно впорядкованої теорії [12, с. 264].

Усупереч поширеній думці, що недостовірні якіні подання повинні перевірятися достовірними кількісними даними, Кемпбелл вказує на те, що в реальній науковій практиці постійно відбувається й зворотний повторний огляд кількісних результатів якініми теоріями: «Там, де якіні оцінки заходять у суперечність із кількісними результатами, останні варто брати під сумнів, поки не будуть зрозумілі причини розбіжностей. Кількісні результати можуть бути настільки ж мало застраховані від помилок, як і якіні, тому я настійно рекомендую обидва підходи як такі, що взаємно доповнюють засоби перехресної надійності. Неадекватність кількісних даних часто виявляється лише завдяки якінному знанню» [12, с. 282].

І у кількісних, і в якісних дослідженнях відправним пунктом є проблемна ситуація. Але якщо при кількісному методі дослідник виходить у поле «озброєний» концепціями, гіпотезами й вимірювальними інструментами, маючи намір з їх допомогою «навести порядок» у розрізневній масі об'єктів і подій, то, обираючи якіну методологію, він відправляється в експедицію «не озброєним», але підготовленим своїм попереднім соціальним досвідом, попе-

редніми знаннями з даного кола проблем, «з відкритими очима й нашорошеними вухами», з наміром розпізнати, що ж відбувається насправді й підати реальність теоретичному аналізу.

Кількісні й якісні методологічні підходи не слід розуміти так, що в рамках першого використовуватимуться тільки кількісні, а в рамках другого – тільки якісні методи дослідження [10, с. 59]. Вище говорилося про те, що названі підходи являють собою, за суттю, певні світоглядні системи, у рамках яких формуються уявлення про пізнавальні функції методів і про пріоритети їхньої значущості для наукового процесу. Дослідження, в якому використовуються якісні методи, дають можливість зрозуміти і вивчити настанови, вірування, причини поведінки людей, їхні щоденні практики тощо. Вони спрямовані не на вимірювання кількісних параметрів досліджуваних явищ (це прерогатива кількісних, «твердих», досліджень), а на пізнання їх якості. Якщо за допомогою кількісних методів передусім з'ясовуються відповіді на запитання «хто і як відповідає», «як часто», то при використанні якісних – «що означають відповіді», «чому так відповідають», тобто прагнути до адекватного розуміння суті, яку людина вкладає в різні судження й дії.

Підсумовуючи, можна констатувати, що на рівні емпіричної проблематики спостерігається зближення кількісних й якісних підходів, причому для більшості вітчизняних соціологів питома вага тих або інших методів визначається насамперед цілями і завданнями дослідження й особливостями досліджуваної ними соціальної реальності. Отже, на сучасному етапі розвитку соціологічної теорії можна говорити про можливість поєднання якісних і кількісних підходів в одному окремо взятому дослідженні. Наша прагматична позиція полягає, зокрема, в тому, що стосовно соціологічного аналізу соціально-стратифікаційних утворень на регіональному рівні можливим є поєднання обох підходів, оскільки це зумовлено цілями і завданнями дослідницького проекту. Соціологіч-

на практика свідчить, що можливими є щонайменше два види поєднання якісного і кількісного підходів: паралельно і послідовно, на різних етапах соціологічного дослідження [4, с. 357]. У подальшому в рамках даного дослідницького проекту планується послідовне використання кількісних і якісних методів, що надасть можливість вивчити соціальний об'єкт у динаміці та відстежувати соціальні зміни, що відбулися у стратифікаційній структурі регіону.

За допомогою кількісних методів ми визначатимемо позицію індивідів у владному, економічному, соціальному, культурному та символічному полі соціального простору. Застосовуючи процедури кластерного аналізу, зможемо виділити статистично значущі страти, прошарки в соціальній структурі регіону. Щоб методологія, побудована на теорії «подвійності структури», мала завершений вигляд, потрібно дослідити ще й діяльнісний аспект. А саме, як агенти, що перебувають на певних об'єктивних соціальних позиціях, конструюють сприйняття соціального світу і відповідно до цього будують свої соціальні практики та оцінюють практики інших акторів. Тобто потрібно проаналізувати рівень габітуалізації агентів (за П.Бурдье), що входитимуть у виділені об'єктивні прошарки суспільства. А це буде можливим завдяки використанню якісних методів дослідження, що сприятиме ґрунтовнішому, глибшому аналізу стилізованих практик агентів кожної виділеної страти.

Методологічні та емпіричні пошуки щодо виділення об'єктивних прошарків у сучасному українському соціумі (за допомогою кількісних методів) із використанням якісних методів є надзвичайно важливим завданням дослідників-соціологів. Це дасть змогу вивчити соціальні процеси, що впливають на зміну соціальної структури українського суспільства. Актуальними залишаються перспективи та джерела формування середнього класу в

Україні. Аналіз стилізованих практик тих чи інших об'єктивно виділених страт дасть змогу визначити потенційні можливості щодо іхнього входження до середнього класу. Різnobічна інформація про соціальну структуру суспільства сприятиме реалізації найрізноманітніших напрямів соціальної політики держави.

Література

1. Григорьев С.И., Раствор Ю.Е. Начала современной социологии. – М., 1999.
2. Семенова В.В. Качественные методы в социологии // Ядов В.А. Стратегия социологического исследования: описание, объяснение, понимание социальной реальности. – М., 1998.
3. Белановский С.А. Глубокое интервью. – М., 2001.
4. Готлиб А.С. Введение в социологическое исследование. Качественный и количественный подходы. – М., 2005.
5. Скокова Л. Біографічні дослідження в соціології: традиція і сучасний досвід. – К., 2004.
6. Симончук Е.В. Средний класс: люди и статусы. – К., 2003.
7. Томпсон Д.Л., Пристли Д. Социология: Вводный курс. – М., 1998.
8. Ядов В.А. Стратегия социологического исследования. Описание, объяснение, понимание социальной реальности. – М., 1998.
9. Капитонов Э.А. Социология XX века. – Ростов-на-Дону, 1996.
10. Демин А.Н. О совмещении количественного и качественного подходов в исследовательском цикле // Социология – 4М. – 2000. – Т. 11.
11. Ноэль Э. Массовые опросы. Введение в методику демографии. – М., 1978.
12. Кемпбелл Д. Модели экспериментов в социальной психологии и прикладных исследованиях. – М., 1980.

*O.Резнік,
кандидат соціологічних наук*

ЛЕГІТИМАЦІЯ ДЕРЖАВНО- ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ СПІЛЬНОТИ: ПОНЯТТЯ, СТРУКТУРА, ЧИННИКИ

Одним із багатьох завдань макросоціології, зокрема політичної, є висвітлення механізмів та процесів, що зумовлюють функціонування державної спільноти як суспільства. Традиційно критеріями держави виділяють територію, населення та державну владу. Головними чинниками, які створюють і зберігають суспільство, є: 1) центральна влада, на діях якої зосереджують увагу її об'єкти, тобто підвладні; 2) територіальна цілісність, що виявляється через ототожнення з іншими людьми, які теж відчувають своє підпорядкування тій же владі, – всіма тими, хто поділяє територію, над якою твориться влада; 3) згода, яка виявляється переконанням у правомірності влади діяти так, як вона діє [1, с. 346]. Усі ці три чинники підпорядкування сприяють перетворенню індивідів на підданих, а населення певної території – на суспільство. Спроба пояснити методологічні засади вивчення феномена легітимності держави як територіально цілісної спільноти людей, що підпорядковуються центральній владі, і є метою статті.

Для того щоб урахувати наведені консолідаційні чинники суспільства, пропонуємо оперувати поняттям «державно-територіальна спільнота», яке враховує критерії держави і суспільства, оскільки критика та дискусії навколо терміна «нація-держава» і дотепер містить певну плутанину. Теорії нації-держави пов'язані передусім з політичною, етатистською версією класичної модерністської парадигми, яка пов'язує виникнення та сутність нації з державою. Ця версія розглядає сучасну бюрократичну

державу як джерело і каркас сучасних націй, де ключову роль відіграють політичні інститути. Саме з таких позицій виходить Е.Гіddenс, для якого нації є характерними рисами сучасних держав. Він визначає націю як «спільноту (collectivity), що займає чітко визначену територію, на яку поширюється дія єдиної адміністрації, і ця дія рефлексивно відстежується як апаратом даної держави, так і апаратами інших держав» [2, р. 71]. Для Гіddenса характерною рисою держави модерну є стабільна адміністрація, яка виступає «скріпленим» нації та формотвірним принципом: «Нація-держава, яка існує серед інших національних держав, є спільністю інституційних форм правління, що утримує монополію на управління територією з визначеними кордонами; її влада санкціонована законом і безпосереднім контролем над засобами внутрішнього та зовнішнього насильства» [3, с. 66–67]. Підхід Гіddenса віддзеркалює важливі риси національної держави, він враховує не тільки західноєвропейський контекст, а й процеси конструювання «націй-держав» у інших частинах світу, коли постколоніальні держави прагнуть стати громадянськими націями на основі територіальних кордонів та адміністративного апарату, що залишаються від колоніальної епохи.

Отже, державно-територіальна спільнота – це сукупність людей, яка підпорядкована центральній владі держави з певною адміністративно-територіальною структурою. Вживаючи словосполучення «державно-територіальна спільнота», маємо на увазі сукупність людей, які ідентифікують себе як з територією держави, так і з суспільством, де діють певні юридичні та конвенційні норми соціального співжиття. Тобто йдеться про уявлення щодо певної спільноти для переважної більшості людей підстави, яка дає змогу їм відчувати свою співпричетність до державної спільноти. Цей концепт можна використовувати, прив'язуючи його до різних країн. Тобто йдеться не про чергову теорію нації-держави, а про *концептуальну*

форму, в рамках якої можна застосувати теоретичні напрацювання проблематики нації й націоналізму.

В рамках такого поняття можна оцінювати досвід кожної держави, не обмежуючись лише ідеологічними, географічними та історичними рамками теорії громадянської нації. Адже громадянська ідентифікація з нацією може розглядатися не тільки як громадянське суспільство (*jus soli*), а й як спільнота по крові і культурі (*jus sanguinis*). Так само ідентифікація з певним територіально-політичним утворенням може ґрунтуватися не тільки на тому, що дана держава обов'язково є «громадянською», адже емпатія та любов може існувати і до не зовсім демократичної країни. Тобто, оперуючи поняттям «державно-територіальна спільнота», ми уникаємо дилеми, що первинне – нація чи держава. Державно-територіальна спільнота в нашему розумінні може бути як сформованою, так і не сформованою громадянською (політичною) нацією. Термін «громадянська нація» виходить з бачення такої спільноти як сформованої, інституційованої (поліс). Тоді як державно-територіальна спільнота може бути і демосом, і полісом. Особливо це стосується тих територіальних спільнот, які так і не зінтегрувалися або, більше того, розпалися. Універсальність поняття державно-територіальної спільноти позбавляє необхідності приймати ту чи іншу методологічну парадигму, але дає змогу застосовувати даний концепт до всіх без винятку державних утворень. А вже відштовхуючись від особливостей етнокультурної структури, економічного розвитку та історичних традицій конкретної спільноти, можна застосовувати здобутки різних теорій нації-держави [4].

Розглядаючи інститут як певні правила, норми, обмеження в суспільстві, що спрямовують людську взаємодію в певному напрямі, ми виходимо з того, що інституціоналізація держави передбачає формування певної ідеології, культурного етосу, які надають цілям і самій

спільноті характеру місії. На ґрунті інтегруючої ідеології створюються зразки поведінки членів спільноти, певні ритуали і символи, її соціальний образ, що своєю чергою накладає відбиток на структуру суспільства.

Концептуально корисними у визначенні процесу інституціоналізації державних утворень є напрацювання М. Вебера. Вебер, описуючи процес інституціоналізації, поділяє соціальні спільноти на «цільові спілки» та «інститути» [5, с. 146–151]. «Цільову спілку» він визначає як ідеальний тип раціонального об’єднання в суспільство, що ґрунтуються на чіткій домовленості щодо засобів, мети, порядків. Саме риси «цільової спілки» має суспільство в рамках новоутвореної державності. І це є номінальною ознакою процесу формування територіальної спільноти. Проте, на думку Вебера, існують дуже важливі форми суспільних об’єднань, де соціальна поведінка є «усуспільненою» та інституціоналізованою. Визначення процесу інституціоналізації у тлумаченні М. Вебера дає змогу розглядати суспільство конкретного державного утворення у двох ідеальних вимірах – *інтегроване* (*інституціоналізоване*) та *слабоінтегроване* (*цилеракіонально обґрунтоване*). Якщо інтегроване суспільство у формі державно-територіальної спільноти має риси інституту, то як тільки така спільнота починає набувати рис цільової спілки, державне утворення набуває рис квазіінституту. Дуже часто державні утворення бувають мішаного типу, тобто мають риси як «цільової спілки», так й «інституту». Саме такий тип організації суспільства був притаманний Радянському Союзу. Наприкінці періоду так званого розвинутого соціалізму відбулася девальвація цінностей, що іх утілювали радянські інституції.

Виходячи з цілей нашої статті, зупинимося на тих положеннях концепції легітимності, які можна застосувати, аналізуючи функціонування політичної системи в гетерогенному суспільстві. Поняття легітимності виходить з

класичної теорії М. Вебера як визнання влади правителів та зобов'язання підданих їй коритися. Вебер розглядав легітимність як «раціонально-правове» обґрунтування «віри» в законність встановлених правил, виокремлюючи раціональний, традиційний і харизматичний типи панування. Він виходив з того, що масова підтримка не означає автоматичної легітимності і що аспекти легітимності слід обговорювати навіть за повної відсутності масової підтримки. Ключовим моментом у тлумаченні легітимності М. Вебером є *відсутність «прийнятної альтернативи»* [6, р. 421]. В цьому випадку слід розрізняти покірність і легітимність, їх мотиви і природа має різне підґрунтя. Справжня криза легітимності вимагає альтернатив постійній покорі існуючому ладу.

Підтримка політичної системи стверджує об'єктивність її існування. Спираючись на системний аналіз влади, Д. Істон пов'язує легітимність з істинністю і справедливістю влади, що, власне, і забезпечує прийняття і підкорення їй, згоду з її вимогами [7]. Д. Істон розрізняє дифузну і специфічну підтримку уряду. Дифузна не залежить від конкретних дій влади і є фундаментальною, переважно афектною підтримкою ідей і найбільш важливих принципів політичного устрою. Натомість специфічна підтримка орієнтована на результат, вона інструментальна і заснована на свідомій підтримці влади і способів її дій. Подібно до типології панування, запропонованої Вебером, Істон визначив основні типи легітимності: ідеологічний, структурний і персональний.

Слід враховувати відмінність між поняттями *легітимність режиму, довіра до його інститутів та популярність правителів*. Недовіра до влади, зокрема до політичних інститутів, не означає нелегітимність режиму. Відмінність між легітимністю і довірою переконливо доводить М. Доган, на думку якого це проявляється у можливих відповідях на запитання до респондента, чи повинен він коритися

наказу поліцейського. Якщо людина визнає наказ, оскільки наказ обґрунтований, то це свідчить про легітимність і довіру. У випадку сентенції «цей поліцейський зловживає владою, і тому слід мати на увазі можливість звернутися до вищестоящої особи, але в даний момент слід підкоритися, оскільки він є представником влади», ми спостерігаємо легітимність без довіри [8, с. 151]. Негативне ставлення до влади та персонально до її верхівки цілком уживається із впевненістю у тому, що існуючі політичні інститути та устрій є найоптимальнішими, тому слід їм підкорятися. Прикладом існування феномена легітимності може слугувати і той факт, що в одних випадках серйозна економічна криза призводить до падіння режиму, зміни устрою, а в інших це не простежується. Тобто існують механізми, які безвідносно до економічного чинника зберігають соціально-політичну систему. Довіра до політичних інститутів і лідерів значно мінливіша, ніж довіра до системи загалом.

Під легітимністю державно-територіальної спільноти слід розуміти сукупність підстав для виправдання панування режиму та функціонування суспільства з усіма наявними класовими, статусними, етнокультурними структурами і нормами в межах визначених кордонів. Звідси нелегітимність державно-територіальної спільноти слід розглядати як сумнів значної частини спільноти у доцільноті коритися центральному уряду, в ігноруванні самих інститутів. Такий сумнів, підкріплений альтернативою правління (часто це виражається сепаратизмом, підрядкуванням локальним політичним утворенням), спричиняє нелояльне ставлення до існуючої центральної влади, саботаж та спротив.

Розглядаючи поняття легітимності державно-територіальної спільноти, слід виділяти її об'єктивні та суб'єктивні чинники. Об'єктивний рівень такої легітимності становить специфіка побудови політичної системи країни, її

територіально-адміністративна структура та можливості задоволення етнокультурних потреб. Доволі часто характер функціонування державно-територіальної спільноти залежить також від регіональної політики, моделі відносин між центром і периферією, етнополітичного змісту поліетнічного суспільства. Зокрема, за суперечності проведення етнонаціональної політики в СРСР принцип «одна етнонація – одне державно-територіальне утворення» досить чітко закріпив у громадській думці уявлення про правомірність природного зв'язку республіканського чи автономного утворення і його території з його титульним народом. Зафіксований у масовій свідомості такий етнополітичний поділ сприяв легітимності розпаду СРСР та утворення нових незалежних держав.

До суб'єктивного рівня легітимності можна віднести уявлення, настанови та політичну поведінку громадян, особливості групової та індивідуальної свідомості. Зокрема, категорію «легітимність» також розглядають крізь призму громадської думки. Це простежується у визначенні поняття легітимності С.Ліпсетом, которую він характеризує як «здатність системи створювати і підтримувати у людей переконання у тому, що існуючі політичні інститути є найкращими з можливих для суспільства» [9, с. 147]. Схоже постулювання пропонує Ж.Лінц: «Переконаність у тому, що, незважаючи на промахи і недоліки, існуючі політичні інститути є кращими, ніж якісь інші, які могли б бути встановлені і яким слід би зрештою коритися» [10].

Тобто легітимність – це становище, яке характеризується правильністю, виправданістю, законністю та іншими рисами відповідності державно-територіальної спільноти настановам чи очікуванням громадян. В основі віданості державі лежить віра в те, що людські блага залежать від наявного порядку функціонування.

Виходячи з цього, легітимація державно-територіальної спільноти – це формування згоди громадян з наявною політико-економічною й адміністративно-територіальною структурою та системою задоволення їхніх соціокуль-

турних потреб. Механізм легітимації пояснює причини відносної стійкості державно-територіальної спільноти, оскільки інтероризовані ціннісні зразки, уявлення про державу задають певний напрям прағнень індивідів. Цей механізм дозволяє зрозуміти причини таких феноменів, як наприклад, відмінність у сприйнятті населенням різних країн політичних інститутів за загальної однаковості їх кількості та набору.

Нормативною структурою легітимності виступають певні рівні єдності об'єктивних і суб'єктивних факторів, що легітимують державно-територіальну спільноту. Виходячи з цього, державно-територіальна спільнота може вважатися легітимною, якщо: 1) суспільством загалом приймаються соціальні правила (закони, норми, традиції) економічних відносин, взаємовідносин між центром і периферією, порядку задоволення соціокультурних потреб; 2) в суспільстві домінує ідентифікація з власною країною і наявна громадянська солідарність; 3) відсутня протидія існуючим соціальним правилам та наявні докази згоди з ними.

Зазначені умови, власне, і створюють три рівні легітимації державно-територіальної спільноти, які взаємозалежні і не є альтернативними один одному. *Перший рівень* легітимності є базовим і більшою мірою належить до об'єктивних чинників. Процес становлення державно-територіальної спільноти як соціального інституту в даному випадку виокремлює аспекти легалізації та інфраструктуризації соціально-політичної системи країни. Одночасно з прийняттям суспільством узаконених адміністративно-територіальної структури, економічної системи та системи задоволення соціокультурних потреб (етномовних, релігійних тощо) важливою є наявність ефективних установ, які забезпечують дотримання цих умов функціонування суспільства. Характер легітимності державно-територіальної спільноти визначає не стільки прийняття суспільством у цілому економічної системи, скільки особливості перерозподілу ресурсів у його регіональних, етно-

культурних вимірах. Внутрішньодержавні розбіжності потребують сталих соціальних інститутів, здатних «справедливо» (з погляду населення) коригувати спрямованість матеріальних і фінансових ресурсів. Зокрема, для успішного функціонування новоствореної державно-територіальної спільноти потрібна наявність політичних інститутів, які цементують державно-територіальну спільноту, та відповідних механізмів (централізація, унітаризація). Відповідно для руйнування і ліквідації новоствореної державно-територіальної спільноти необхідна наявність політичних інститутів та механізмів, які фрагментують державно-територіальну спільноту (федералізація, децентралізація, регіоналізація).

Важливим чинником легітимності є забезпечення прав і свобод етнічних і мовних груп населення. Йдеться не тільки про законодавче забезпечення цих прав, а й про фактичну рівність. Показниками стану міжетнічних відносин є рівень соціальної дистанції між основними етносами спільноти та прояв етнічності. Крім задоволення специфічних етнокультурних потреб усіх громадян, фактором відсутності міжнаціональної напруженості у державі є нівелювання етнічної нерівності в інших царинах життя суспільства. Адже у трансформаційні періоди у поліетнічних суспільствах в такій важливій сфері, як економічна, загострюються стосунки різних етнічних спільнот. У цьому випадку на передній план стає проблема етнічної стратифікації, а саме, позиції, яку займає та чи та етнічна спільнота в соціально-економічній ієрархії конкретного суспільства. Однією з основних ознак наявності етнічної стратифікації в суспільстві є нерівність у володінні матеріальними благами, в суспільному поділі праці, доступу до освіти за етнічним походженням, що виливається у незадоволеність становищем у суспільстві.

Другий рівень легітимності державно-територіальної спільноти потрібно розглядати в координатах соціальної інтеграції. Чинник загальнонаціональної інтеграції, як політичної і економічної, так і моральної єдності, – важли-

вий для існування будь-якого державного утворення, тим більше для гетерогенного суспільства. Поняття соціальної інтеграції, виходячи з його багатоаспектності, залишається досі невизначенним [11]. Зазвичай виділяють три рівні інтеграції: мікро-, мезо- та макрорівень. Перші два рівні передбачають характер людських взаємовідносин, який визначається тим, наскільки індивіди кооперуються між собою. Одним з індикаторів макрорівневої інтеграції є характер територіально-просторової самоідентифікації населення. Самоідентифікація індивіда з певною територією має ієрархічний характер. Як правило, людина відчуває себе одночасно жителем і своєї країни, і одного із її регіонів, і конкретного населеного пункту. При цьому різні рівні територіальної ідентичності відіграють різну роль – підпорядковану і панівну. Деякі ідентичності можуть бути «сплячими» і активізуватися лише за певних обставин, наприклад, при виникненні загрози даній групі. Коли региональна ідентичність виявляється сильнішою національно-державної, виникає небезпека розпаду держави.

Третій рівень легітимності включає в себе безпосереднє ставлення громадян до влади та їх фактичну поведінку чи наміри. Це виражається публічною згодою громадян на певні відносини влади, в які воно включається завдяки своїм діям, що свідчать доказом їх згоди. Тобто йдеться про фактичну участь громадян у політиці. На цьому рівні суб'єктивні оцінки та настанови громадян щодо державно-територіальної спільноти переходятять в об'єктивні дії, за якими можна стверджувати про ступінь легітимації або делегітимації держави як цілісного організму. Саме в цьому аспекті можна виявити ступінь відчуження від держави її громадян. Згоду чи незгоду громадян на певні політичні відносини може бути виражено у вигляді різних дій. Це може бути участь у виборах, референдумах, а може бути у вигляді публічної підтримки чи протестних намірів. Водночас слід зазначити, що протестні наміри

не завжди є проявлом нелегітимності держави в цілому. За відсутності істотних відмінностей у соціально-структурному, етнокультурному та регіональному вимірах протестний потенціал економічного чи політичного характеру навряд чи нестиме загрозу легітимності державно-територіальної спільноти. Тобто йдеться про ситуацію, коли внаслідок низького рівня політичної залученості та ефективності масові протестні наміри не мають яскравого стратифікаційного, етнокультурного чи регіонального забарвлення. А от вирізnenня конфліктогенного потенціалу в бік якоїсь соціальної, етнічної, мовної чи регіональної групи вже нестиме загрозу легітимності державно-територіальної спільноти.

Виявлення різних ступенів негативного ставлення до існуючої державно-територіальної спільноти дає змогу простежити періоди та етапи її делегітимації. Це особливо важливо в умовах суспільства, що трансформується, оскільки надає можливість зафіксувати конкретні моменти розвитку певної кризи, а також етапи переходу державно-територіальної спільноти із стану легітимності у стан нелегітимності.

Розглядаючи природу легітимності державно-територіальної спільноти, передусім потрібно визначити основні чинники, які сприяють її делегітимації. Основними елементами, які сприяють виокремленню партікулярної свідомості, є 1) активна роль місцевих еліт; 2) наявність організованого населення; 3) існування впливових інфраструктур колективного співжиття [12, с. 15]. Нова орієнтація в суспільстві виникає тоді, коли елітна група свідомо обирає символіку партікулярності (окремішності) «як основу для мобілізації у боротьбі з іншими елітними групами чи то за контроль над місцевою спільнотою, чи то за рівний або привілейований доступ до сприятливих можливостей і ресурсів, що виникають у процесі модернізації» [13, р. 239].

Змагання елітних груп вимагає мобілізації населення навколо специфічних вимог. Це потребує дійового поширення інформації (ЗМІ, освіта) і передбачає існування організацій (політичних партій, рухів), що дають змогу членам групи брати участь у колективній політичній діяльності. Існування цих інфраструктур колективного співжиття, своєю чергою, залежить від толерантності центрального уряду, його інформаційної та репресивної політики щодо дисидентської діяльності та політичних організацій.

Іншою передумовою делегітимації цілісності держави є соціально мобілізоване населення регіону, якому можна донести ідею партікулярності і в надрах якого може зародитися новий політичний рух. Коли говориться про соціальну мобілізацію, то йдеться про ті динамічні процеси, що схиляють місцеве населення прийняти нові цінності, репрезентовані регіональною ідентичністю, і породжують громадські ресурси, які передбачають ефективну організацію при задоволенні нових потреб.

Отже, у методології вивчення легітимності державно-територіальної спільноти слід виходити з того, що для сталого функціонування цілісної держави необхідні такі умови: 1) наявність політичних інститутів, які цементують державно-територіальну спільноту (підданство, громадянство, ідеологія), та відповідних механізмів (централізація, унітаризація); 2) наявність політичних партій (блоків), лідерів та вагомих верств людей, які прагнуть зберегти та обстояти державність у таких форматах; 3) політична й економічна зацікавленість еліти у збереженні такої форми державності. Відповідно для делегітимації державно-територіальної спільноти потрібні такі умови: 1) наявність політичних інститутів та механізмів, які фрагментують державно-територіальну спільноту (федералізація, децентралізація, регіоналізація), й таких чинників, як етнічна чи мовна нерівність, міжетнічна дистанція між найбільшими за чисельністю етносами;

2) наявність впливових політичних організацій, лідерів та соціальних груп, зацікавлених у руйнуванні або переформатуванні державності (сепаратизм, іредентизм); 3) політична і економічна зацікавленість еліти у зміні суверенітету.

Література

1. Шилз Э. Общество и общества: макросоциологический поход // Американская социология. Перспективы. Проблемы. Методы. – М., 1972.
2. Цит. по: Smith A.D. Nationalism and modernism: A critical survey of recent theories of nations and nationalism. – L.; N.Y., 1998.
3. Цит. за Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму. – К., 1999.
4. Див. докл.: Резник О. Теорії націй-держав: глобальні зміни та сучасні виклики // Стратегія розвитку України (економіка, соціологія, право). – К., 2003. – Вип. 1.
5. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. – К., 1998.
6. Weber M. Economy and Society. – Berkely, 1978.
7. Easton D. A System Analysis of Political Life. – N.Y., 1965.
8. Доган М. Легитимность режимов и кризис доверия // Социс. – 1994. – №6.
9. Цит. по: Доган М. Легитимность режимов и кризис доверия // Социс. – 1994. – №6.
10. Linz J. Legitimacy of Democracy and the Socioeconomic System // Comparing pluralist democracies: Strains on legitimacy, ed. by M. Dogan. Boulder, CO, 1988.
11. Friedrichs J., Jagodziski W. Theorien Soziale Integration // Soziale Integration. Kцlnер Zeitschrift fрr Soziologie und Sozialpsychologie. – Кцln, 1999. – Sonderheft 39.
12. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. – К., 1997.
13. Brass P. Ethnicity and Nationality Formation // Ethnicity. – 1976. – № 3.

O.Шульга

ДЕЯКІ ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ СУСПІЛЬНОЇ ЛЕГІТИМАЦІЇ

З самого початку хотілося б уточнити, що розуміємо під легітимацією. У соціологічному вжитку легітимація – це процес визнання суспільною свідомістю певних цінностей, інститутів, відносин. У даній статті розглянемо становлення нового суспільного ладу в пострадянській Україні через процес легітимації, його рівні та деякі практики. З огляду на це, будемо розуміти процес легітимації як виправдання, обґрутування та закріплення існуючого суспільного ладу. Його результатом є інтернаціоналізація масовою свідомістю існуючих соціальних відносин, сприйняття їх як таких, що склалися природно і алтернативи їм немає. Найбільший успіх легітимації – це перетворення існуючого суспільного ладу для пересічного індивіда у дорефлексивний базис свідомості, сама можливість зміни якого навіть не розглядається.

Передусім розглянемо роль ЗМІ у процесі легітимації нових соціальних відносин. Її можна назвати виключною. Для аналізу ролі ЗМІ у процесі легітимації найзручніше скористатися трьома поняттями: «екстерналізація», «об'єктивізація», «інтерналізація». Причому в тому сенсі, який у них вкладали соціологи-феноменологи П.Бергер та Т.Лукман в спільній праці «Соціальне конструювання реальності» [1].

Ці три поняття використовуються авторами для опису діалектичного процесу конституування соціальної реальності. Екстерналізація – суть вироблення смислів, які виникають між двома учасниками взаємодії. Ці смисли стають спільними для них і в майбутньому значно спрощують комунікацію та взаємодію між ними. Об'єктивізація смислів відбувається при передачі їх наступним по-

колінням, які стикаються з ними як із перед-даними, такими, що існували до них і, можливо, існуватимуть після. Інтерналізація – прийняття, засвоєння індивідом цих перед-даних смислів.

Як же пояснюють роль ЗМІ у легітимації нового ладу три вищезгадані поняття? Причому легітимації не взагалі, а саме в конкретно-історичних умовах сучасної України. Перш ніж відповісти на це запитання, наголосимо відомий факт: абсолютна більшість українських ЗМІ (особливо телебачення, яке має найбільше поширення, а відтак і вплив) належать особам чи групам осіб, прямо зацікавленим у збереженні такого ладу, котрий захищає їхні права на велику власність. Підтвердженням цього є і те, що, будучи комерційними, а отже, зорієтованими за своюю своєю природою на прибуток, переважна більшість з них у дійсності такими не є. Навпаки, вони безнадійно збиткові. Тим не менш, продовжують функціонувати. Відповідь на запитання «чому?» очевидна. Їх кінцева мета – захист економічних та політичних інтересів своїх власників, а не прибуток від реклами.

Отже, засобами масової інформації володіють люди, які є великими власниками і бажають залишатися такими й надалі. До речі, власники українських ЗМІ всіляко уникають того, щоб суспільство їх добре знато. Вони розуміють, що ідентифікація їх як власників ЗМІ і олігархів в одній особі навряд чи сприятиме зростанню довіри населення до таких мас-медіа.

Утім, зрозуміло, що ЗМІ експлікують смисли, адекватні інтересам своїх власників. Часто буває, що політичні і/або економічні інтереси цих власників перетинаються – виникають конфлікти. Як правило, вони переводяться в медійний простір. По суті, це і є так звані плюралізм думок та свобода слова. Однак у базових питаннях, зокрема у збереженні існуючого соціально-економічного устрою, усі підконтрольні ЗМІ залишаються однодумцями.

Після вироблення смислів найважливіше, аби вони були об'єктивовані, тобто стали значущими для масової свідомості. Для здійснення цього незамінною стає так звана громадська думка. Саме завдяки посиланням на неї ЗМІ самі ж і підтверджують екстерналізовані ними смисли. Відтак ці смисли об'єктивуються для аудиторії. Вони набувають статусу загальноприйнятих та верховних стосовно індивіда, і йому не залишається нічого іншого, як їх прийняти. Тут значною мірою спрацьовує також конформність поведінки.

Окресливши в загальних рисах механізм вироблення та засвоєння смислів, необхідно детальніше зосередитися на його компонентах. Для цього слід з'ясувати, як саме відбувається екстерналізація?

Тут, звісно, йдеться не про технічний бік поширення інформації, а про самий її відбір та переробку. Н.Луман стосовно цього пише: «Код системи мас-медіа – це розрізнення між інформацією та не інформацією. З інформацією система може працювати. Інформація – це, таким чином, позитивне значення, предметне означення, за допомогою якого система маркує можливість свого власного функціонування» [2, с. 32].

Отже, події та явища поділяються на інформацію та не інформацію. Точніше, ЗМІ визначають, що є інформацією, а що ні. Останнє просто не потрапляє до медіапростору і в цьому сенсі для аудиторії не існує. Однак і те, що потрапило, не можна назвати інформацією в чистому вигляді, як сукупність деяких даних, відомостей, знань. Адже ЗМІ екстерналізують смисли у вигляді повідомлень. Останні не тотожні інформації. Повідомлення слід поділяти на денотацію та конотацію. Денотація є ціннісно-нейтральним означенням. Конотація ж є підтекстом цього означення, його прихованим смисловим або ціннісним навантаженням. У комунікації денотація та конотація є майже нерозривними. Це випливає з самої природи мови.

Однак дуже часто посилений ціннісний підтекст є результатом мотивованості самого комунікатора.

Тому повідомлення засобів масової інформації слід поділяти на власне інформацію (денотацію) та смисловий підтекст або ціннісне навантаження (конотацію). Причому при дослідженні ролі ЗМІ у процесі легітимації треба переважно звертати увагу не на денотат, а на його конотацію. Адже, як підкреслює Т. Ван Дейк, головне не те, що показують ЗМІ, а те, як вони це роблять [3].

Тобто все визначає кут зору. Ми вже визначили, під чиїм кутом зору відображається реальність у вітчизняних ЗМІ. З огляду на це очевидно, що традиційними методами дослідження ЗМІ, як-то контент-аналіз, не обійтися. Незамінним тут буде інtent-аналіз, оскільки він може надавати дані не лише про кількісну, а й змістову складову інформаційного потоку. Адже він вивчає інтенції автора повідомлення і на основі цього робить висновок про його вмотивованість, ціннісну (політичну) позицію та прихований (часто-густо маніпулятивний) підтекст [4].

Для того аби ЗМІ функціонували, вони повинні постійно екстерналізувати смисли. Тому мас-медіа породжують в аудиторії потребу у новій інформації. Якщо індивід не отримує інформації, він випадає з mainstream, його подальша комунікація з абсолютною більшістю інших членів суспільства буде ускладненою. Виникає необхідність у новій інформації, що породжується ЗМІ та прищеплюється ними своїй аудиторії. Все це призводить до величезних потоків нової інформації щодня.

За таких умов виникає ефект так званої демократії галасу. Тобто важливі та неважливі події ставляться в один ряд. Про перші або взагалі не говорять, або говорять дуже мало, побіжно. Другі ж називають сенсацією та постійно вкидають у медійний простір. Все це призводить до того, що індивід не може зосередитися на чомусь одному, виокремити справді важливе у лавині щоденної інформації.

У загальнішому вигляді це спричиняє явище, описане А.Молем у книжці «Соціодинаміка культури». У сучасному суспільстві панує «мозаїчна культура», яка характеризується фрагментарністю знань та уявлень про світ. Вона прийшла на зміну «гуманітарній культурі», яка, навпаки, характеризувалася системністю бачення світу. Це досягалося насамперед завдяки освіті та самоосвіті. «Гуманітарна культура» постулювала наявність головних предметів та тем для роздумів на відміну від речей менш важливих, повсякденних. Сьогодні ж освіта не є головним джерелом знань про світ. На її місце часто приходять засоби масової інформації. «В «оснащенні» розуму пересічної людини набагато більшу роль сьогодні відіграє те, що вона прочитає на афіші в метро, почує по радіо, побачить в кіно чи по телевізору, прочитає в газеті по дорозі на роботу...», – зазначає А.Моль [5, с. 39]. Таким чином, фрагментарна культура формує пасивне, споживацьке ставлення до пізнання світу. У індивідів відсутнє або майже відсутнє критичне мислення, оскільки воно можливе лише завдяки активному пошуку та пізнанню. В сучасних умовах цей пошук зводиться до «заппінгу» – постійного перемикання каналів. За влучним висловом Умберто Еко, сучасна людина стає справжнім «чемпіоном із заппінгу» [6].

Для такого типу особистості російський письменник В.Пелевін навіть запропонував спеціальне визначення – «*Homo zapiens*», або таких людей на західний манер ще називають «запперами». У зв'язку з цим варто згадати і про вплив реклами на фрагментарність знання, оскільки саме небажання її дивитися найчастіше й породжує сканування каналів.

В сучасній Україні наявність і «мозаїчної», і «гуманітарної» культур простежується дуже яскраво. Проте динаміка їх взаємодії свідчить, що відбувається заміщення «гуманітарної» культури «мозаїчною». В цьому сенсі наша

країна (та й усі інші пострадянські країни) значно відстала від західних – там цей процес вже майже закінчився. У нас же він розпочався лише 15 років тому. Цьому сприяли як диверсифікація засобів масової інформації, так і занепад вітчизняної системи освіти. Причому і середньої, і вищої.

Таким чином, ці два типи культури відносять до різних світів: «гуманітарна» культура була притаманна старому суспільному ладу, а «мозаїчна» – це культура нового устрою. За таких умов «гуманітарна» культура приречена. Свідчення цього можна побачити вже сьогодні: нове покоління українців соціалізується в умовах саме «мозаїчної» культури. «Гуманітарність» розглядається радше якrudiment.

Як зазначалося, наступним після екстерналізації йде процес об'єктивування. Окрім вже згадуваного посилання на «громадську думку», ЗМІ часто використовують ще один засіб об'єктивування своїх смислів–пресупозиції. Під пресупозицією розуміють висловлювання, що подається його автором як загальновідоме. Автори пресупозитивних тверджень здебільшого посилаються на те, що ці твердження і так усім відомі, тому обґрунтування не потрібують. Тим, хто претендує на більшу ґрунтовність, на підтвердження наводять такі ж абстрактні тексти, які, в свою чергу, відсилають до інших текстів і так далі.

Слід згадати і про часте вживання колокацій у повідомленнях ЗМІ (collocations), оскільки це також значною мірою сприяє об'єктивуванню смислів. Під колокаціями розуміють контексти, в яких ті чи інші явища або процеси постійно згадуються. Наприклад, якщо говоримо про демократію, то разом з нею часто згадують свободу, прогрес тощо. Загалом контекст вживання даних категорій майже завжди є позитивним.

На противагу демократії, ідеали якої постулює новий суспільний лад, старий лад та усі пов'язані із ним категорії

здебільшого подаються в негативному контексті. Із часом самі категорії, що позначають старий лад, стають означеннями негативних явищ.

Екстерналізовані та об'єктивовані смысли відриваються від своїх творців та проникають у масову свідомість. Відбувається їх інтерналізація, тобто засвоєння. При цьому маємо двоступеневий вплив ЗМІ. Перший ступінь – це безпосередній вплив на індивіда смыслів, що виробляються ЗМІ. Другий ступінь – це вплив тих самих смыслів, але вже опосередковано, через «лідерів думок». Під останніми розуміємо людей, чия думка для індивіда є значущою. Як правило, це його родичі, друзі, знайомі, колеги. Згідно з деякими теоріями саме «лідери думок» опосередковують тотальний вплив ЗМІ на індивіда. Однак зауважимо, що «лідери думок» є такими ж членами суспільства, і вони також зазнають прямого впливу із боку ЗМІ. По суті, останні задають межі критичних суджень.

Хотілося б відмітити й унікальну ситуацію, що склалася у пострадянській Україні. Разом з вітчизняними ЗМІ у нашому медіапросторі присутні закордонні ЗМІ. І не тільки російські, а й американські, британські, німецькі. Слухачі «голосів», як і раніше, віддають перевагу «Радіо Свобода», «Голосу Америки», «Бі-Бі-Сі», «Німецькій хвилі», які продовжують суттєво впливати на українську аудиторію, легітимуючи нову систему.

Оцінюючи роль мас-медіа у процесі легітимації, вельми важливо підкреслити: ми не вважаємо, що існує така собі група маніпуляторів, яка керує усім суспільством за допомогою підконтрольних ЗМІ, хоча, безперечно, вітчизняні ЗМІ використовують маніпулятивні технології дуже широко. Не індивіди, а система через ЗМІ породжує необхідний собі дискурс, що її обґрунтовує. При цьому ЗМІ і породжуваний ними дискурс знаходяться в діалектичному співвідношенні. Мас-медіа водночас і залежать, і обслуговують систему, і впливають на дискурс, адже самі його породжують.

Однак ЗМІ – не єдиний засіб легітимації нового суспільного ладу, його побудови та підтримання. Такими засобами є й інститути освіти та науки.

Загальна середня освіта володіє можливостями сильного легітиматора, оскільки саме вона закладає базові знання, необхідні для перетворення на повноправних членів суспільства. Утім, смисли, що нині нею впроваджуються, з огляду на репресивну природу вітчизняної освіти, є авторитарними та не пропонують жодних альтернативних точок зору. Школярі ж, не вміючи мислити критично, сприймають пропоновані інтерпретації однозначно та буквально.

Крім того, найбільше схвалення отримують учні, що дослівно переказують написане в підручниках. Будь-яка незгода може обернутися поганою оцінкою. Тому відміннику завжди властва деяка конформність. Коли випускники шкіл приходять до вузу, то вже мають необхідну для легітиматорів точку зору на історію та сучасність.

Що ж стосується новітньої української науки, зокрема й соціології, то тут маємо потужну тенденцію до плюралізації. У науковий обіг залучаються різноманітні методологічні підходи. Проте цей процес відбувається суперечливо. Частина дослідників сповідує традиційні для них методологічні позиції, так би мовити «за умовчанням». У викладацькій роботі і в наукових працях часом уникають відвертого обговорення висхідних теоретико-методологічних постулатів. Інша частина – хто вдало, а хто ні, намагаються освоїти і реалізувати у творчій практиці нову методологію, переважно запозичену у західних колег.

Окремий методологічний підхід не надає і не може дати цілісної картини суспільства. В ходу, за висловом В.Тарасенка, «частковий» соціолог. Характеризуючи його, В.Тарасенко зазначає, що такий соціолог «навдивовижу обмежений як дослідник, оскільки він однобічний, не здатний цілісно охоплювати реальність» [8, с. 15]. Відтак українська соціологія у багатьох випадках постає як «роз-

сипчастий» конгломерат знань. Постулюється принцип: «І ти правий, і ти правий». По суті, це еквівалент уже згадуваної «демократії галасу».

Отже, нова освіта, нова наука та нові ЗМІ так чи інакше легітимують новий соціальний порядок. Створюються необхідні практичні стереотипи для повсякденного мислення, що оперує стереотипами.

Нині у практиці легітимації нового ладу в пострадянській Україні головує підхід, який діє за формулою: «Не вбивай ворога, краще висмій його». Яскравим прикладом ефективності цього принципу є минулі президентські вибори. Щоправда, за крісло глави держави змагалися два політико-економічних угруповання, які представляють новий суспільний лад, однак суть не в цьому. Суть у тому, що одні зобразили інших як уособлення старого (читай – тоталітарного) ладу. І головною зброєю в політичній боротьбі була сатира. Крім того, з моменту зламу старої системи нова постійно породжувала міфи про неї. Усі негативні явища виводилися на поверхню та гіперболізувалися. Наявність позитивних явищ або спростовувалася, або замовчувалася. У результаті образ старого ладу був доведений до абсурду.

Дане твердження не несе ціннісного навантаження, а лише позначає один з прийомів легітимації нового шляхом спростування старого. Головне, чого він має досягти, – це вироблення в пересічного індивіда упевненості в фундаментальній помилковості попередньої системи і безальтернативності нової. Величезну роль у цьому відіграє нав'язування та підтримка ЗМІ культу споживання. Цим вирішується одразу два стратегічні завдання нового ладу.

По-перше, внаслідок культивування споживацтва стимулюється розвиток економічного базису нової системи. По-друге, нав'язувана необхідність споживати робить індивіда заручником нової системи. Адже споживання згодом стає самоціллю. Не споживати, щоб жити, а жити, щоб споживати. Саме на цьому грає легітимація нового.

Вона постійно наголошує, що в попередні часи людина не могла споживати (читай – насолоджуватися) життям). Відтак з-поміж іншого новий лад легітимує себе за допомогою протиставлення старому та нав'язаного індивіду страху втратити можливість споживати.

Говорячи про практику легітимації нового ладу, не можна обійти увагою і явища, що його можна назвати «десимволізацією». Мається на увазі, що головний символ старого ладу «СРСР» поступово перетворюється на звичайний бренд. Це проявляється, зокрема, у маркуванні предметів одягу з лейблом «СРСР». Відтак зміст символу поступово понижується у масовій свідомості до статусу бренду – стає одним із тисяч. Вочевидь, перед новими поколінням він постане лише як бренд нарівні із Nike, Lewis чи Reebok. Таким чином нова система остаточно утвердить свою перемогу над старим ладом.

Література

1. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. – М., 1995.
2. Луман Н. Реальность массмедиа. – М., 2005.
3. Ван Дейк Т.А. Язык. Познание. Коммуникация. – М., 1989.
4. Ушакова Т.Н., Цепцов В.А, Алексеев К.И. Интент-анализ политических текстов // Психологический журнал. – 1998. – № 4. – Т. 19.
5. Моль А. Социодинамика культуры. – М., 1976.
6. Эко У. Регрессивный прогресс. // <http://www.inosmi.ru/stories/03/03/03/3288/25096.html>;
7. Тарасенко В. Дивовижна «ненаука» соціологія // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 2.

*Л.Бевзенко,
доктор соціологічних наук*

СОЦІОСАМООРГАНІЗАЦІЙНИЙ ПОГЛЯД НА ПРОБЛЕМУ РЕГІОНАЛЬНОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ

Потужні соціотрансформативні події, що відбулися в нашій країні у кінці 2004 – на початку 2005 року, стали певним викликом для вітчизняної суспільної науки, з новою гостротою ставлячи питання, яким до цього не приділялося достатньої уваги. Одним з таких питань є з'ясування характеристик регіону як соціального та культурного феномена, міжрегіональних стосунків у країні, причин актуалізації регіонального протистояння і пошуку механізмів регіонального примирення та консолідації. Актуальність цих проблем важко заперечувати, оскільки помилки в їх вирішенні, відсутність незаангажованих, політично нейтральних моделей їх пояснення може мати ціною втрату єдності держави, що означає нову хвилю соціальних потрясінь.

Завданням даної роботи буде запропонувати той погляд на регіональну проблематику, що формується в рамках загального соціосамоорганізаційного підходу до проблеми соціальних змін. Будучи досить новою теоретичною течією в соціальному теоретизуванні, цей підхід має на даний час як своїх активних прибічників, так і не менш активних опонентів. Основним аргументом на користь цього підходу, необхідності використовувати його для інтерпретації соціальних подій різного рівня є, на мій погляд, ті засадничі світоглядні позиції, на які він спирається. А саме: погляд на світ під кутом зору нелінійного бачення. Як полюбляє казати один з найвідоміших адептів цього підходу І.Валлерстайн – крізь нелінійну оптику. Такий погляд спроваді зміщує багато усталених акцентів, змушує відмовитися

від звичних моделей причинності, зворотності подій і особливо – однозначної залежності від початкових умов. Спонтаність та випадковість стають потужними чинниками реальної картини соціальних змін.

Слід відразу зауважити, що в просторі моделей соціальних змін, що породжуються в рамках названого підходу, дослідник не знайде одностайності та повної узгодженості. На цю територію приходять ті, хто погоджується з необхідністю відмовитися від обмежень на соціальне теоретизування, що накладає явне чи неявне слідування лінійним традиціям. Прибічників зазначеного підходу поєднує бажання скористатися тим потужним методологічним потенціалом, що його містить в собі нелінійна загальнонаукова настанова. Ale вже в плані конкретних моделей, пропонованих різними авторами, ми знаходимо суттєві відмінності. Аналіз простору цих теоретичних пропозицій – окрема і дуже цікава проблема. В даному разі я згадую про це лише з метою наголосити на авторському варіанті бачення прояву нелінійності в соціальному середовищі. Не заперечуючи інших підходів, я вважаю, що саме на моментах, пов’язаних з людиною як соціо-антропо-культурним феноменом, наголос робиться недостатньо. Можливо, причиною тому є обережне ставлення до всього, що пов’язане з нераціональним, ірраціональним в суспільних практиках. На мій погляд, неможливо зрозуміти в усій повноті процеси соціальних змін, не надаючи належної уваги таким явищам, як натовп, гра, міф – і не в плані історичного аналізу, а в плані розгляду їх як актуально існуючих соціальних явищ, а коли говорити про систему соціальної дії, то ігрової її складової. Свого часу Ю.Левада відмічав наявність цієї складової в загальній системі соціальної дії, а також акцентував на тому, що цій складової соціологи приділяють дуже мало уваги [1]. Оскільки саме натовп, гра, міф стали тими поняттями, за допомогою яких я вибудовувала свою самоорганізаційну модель соціальних змін [2], то саме вони й будуть опорними поняттями, за допомогою яких спробую подивитися на регіональні стосунки в нашій країні, їх генезис та варіанти розвитку.

Ще раз формулюючи завдання, поставлю запитання наступним чином: що таке регіон в його соціосамоорганізаційному вимірі? Оскільки самоорганізація апелює до спонтанності, природності, то які стосунки між регіонами є природними, як з цього погляду можна вибудовувати цілісність і консолідованисті країни, не заперечуючи регіональну ідентичність її громадян?

Наведемо коротко основні положення авторської моделі соціальних змін, що в центрі уваги має процеси соціальної самоорганізації.

В рамках такої моделі будемо вирізняти дві складові механізмів соціальних змін і відповідно дві складові механізмів соціальної консолідації – *організаційну та самоорганізаційну*. Являючи собою дві сторони одного й того самого соціального феномена, ці механізми до останнього часу не заведено було розглядати як рівноцінні і в соціологічній теорії, і в практиці соціального управління. Наголошування ролі організаційних процесів за рахунок уваги до того, що ми називаемо соціальною самоорганізацією, було очевидним. Такий стан речей є зрозумілим в рамках наукового підходу, який формувався в надрах культури модерну, що значно перебільшував міру людської суб'єктності як в стосунках людини з природою, так і у стосунках індивіда з суспільством. Всі його вади стають дедалі помітнішими на рівні соціального управління, позбавляючи суб'єктів цього управління потужного джерела впливу та регуляції, що відкривається на самоорганізаційному рівні. Останні даються взнаки в моменти непередбачуваних соціотектонічних поштовхів. І лише усвідомлюючи та приймаючи наявність цих механізмів, ми можемо підвищувати власну суб'єктність в процесах управлення, але це вимагатиме зовсім інших управлінських технологій, ніж те дозволялося лінійними моделями пояснення суспільних процесів. Саме на самоорганізаційній складовій цих процесів ми і зупинимо свою увагу.

На особистісному рівні психологічною та соціально-психологічною базою організаційної консолідації є здатність

людини до раціонального, аналітичного мислення, цілеспрямованих дій, здатність вибудовувати поетапні проекти і діяти за лінійними схемами. Самоорганізаційна складова консолідаційних процесів базується не стільки на інтелекті, скільки на почуттях. В її основі не раціональна логіка виключеного третього, а амбівалентна логіка, характерна для міфо-поетичної свідомості.

В системі соціальної дії організаційна консолідація спирається на цілепокладальну складову. Спільна мета, усвідомлена і обговорена – це шлях до такої консолідації. Саме цей механізм донедавна розглядався в якості основного. Відповідно до самоорганізаційного погляду його, навпаки, слід розглядати як вторинний і допоміжний, такий, що лише формалізує та закріплює ті консолідаційні поштовхи, що виникають на самоорганізаційному рівні. Або дає посил для їх спрямування в певний бік, але з врахуванням тих варіантів можливого руху, що є наявними в соціальній системі, а не надуманими соціальними технологами. Складова соціальної дії при цьому ґрунтуються на ігровій основі.

В мотиваційній площині самоорганізація орієнтується швидше на процес, ніж на результат, що робить породжену нею консолідацію більш стійкою і внутрішньо мотивованою. Акцент на «тут і тепер» виявляється сильнішим за стратегію, що вибудовується з огляду на далеку перспективу.

Домінування одного з двох типів консолідації, що неодмінно наявні в кожному суспільстві, залежить не стільки від історичної епохи, як це пропонувала бачити модерністська соціологічна традиція, скільки від міри кризовості даного суспільства. Чим більше неструктураним, нестійким є соціальний простір, тим більшої ваги набирають самоорганізаційні складові в процесах соціальної консолідації.

Для організаційної консолідації є характерною наявність певного конкретного суб'єкта – індивідуального чи колективного, що ініціює консолідаційні процеси на основі раціонального проекту і здійснює супровід цього проекту через складання різного роду програм, статутів, регламентів, інших засобів поетапного контролю.

Для самоорганізаційної консолідації є характерною спонтанність, несподіваність в процесах утворення консолідованих структур. Основою для них стають спільний ігровий (в широкому соціальному контексті) або спільний міфологічний простір. Недостатня увага до понять міфу та гри, як ми вже зазначали, в сучасних соціологічних розвідках є, на наш погляд, тим теоретико-методологічним обмеженням, що зважує арсенал пояснювальних моделей щодо сучасних суспільних процесів. Вважається, що ці поняття є адекватними для розуміння домодерних суспільств, і вони не можуть продуктивно працювати в ситуації вивчення сучасних суспільних явищ.

На нашу думку, це тісно пов'язано зі зневагою до ірраціонального, несвідомого, спонтанного, самоорганізаційного, яка присутня в соціальних теоріях, пропонованих для пояснення сучасних історичних трансформацій. Ми ж акцентуємо саме на цій стороні соціальних змін. При цьому ми дистанціюємося від поширеного розуміння міфу лише як хибного, помилкового бачення світу. В даному разі міф розглядаємо як модель реальності, що має поліфонічну, нелінійну структуру. Нею послуговується більшою мірою наше несвідоме, але це не зменшує її перетворюючої сили, особливо в часи соціальних криз, що в термінології самоорганізаційного підходу мають назvu соціальних біfurкацій.

Об'єднавча ігрова дія, міфологічні символи, ритуали захоплюють тих, хто мимоволі на напівусвідомлюваному рівні виявляється учасником самоорганізаційно консолідованої групи. Ініціювати об'єднавчий міф чи гру в ситуації суспільної готовності до цього може і окрема людина, і група людей. Але все ж таки переважає суб'єктна дія безосбистісних феноменів, локалізованих у тих пластих людської психіки, що їх узвичаено відносити до несвідомого. Це може бути пов'язано з тими міфами, які склалися протягом суспільної історії і зберігаються в історичній пам'яті всього народу чи окремих регіонів. Їхня імперативність та сила, в ситуації активізованості, здатна

відвертати зустрічні організаційні зусилля, а контроль над ними вимагає використання технологій, що зачіпають глибинно-психологічні рівні свідомості.

Самоорганізаційний підхід до процесів соціальних змін ґрунтуються на наявності потужного консолідаючого потенціалу саме у самоорганізаційної складової соціальних процесів. Організаційні зусилля можуть бути успішними та породжувати стійкі структури кооперативної, консолідований дії лише за наявності значного самоорганізаційного підкріплення. Більше того – мають іти за самоорганізацією, цементуючи та супроводжуючи її результат. А це, зокрема, означає, що має бути актуалізовано певний спільній міф, який об'єднував би ті регіональні спільноти, про консолідацію яких йдеться.

На думку М.Еліаде, загальним міфологічним каркасом, на який «натягується» актуальний міфологічний сюжет, є міф про втрачений рай, що є архетиповим для всіх культур та епох [3]. В сучасному оформленні персонажі цього міфу зовсім не виглядають богами, і йдеться про звичайні і зрозумілі речі. Але досягнення того, що в такому сюжеті є образом раю, передбачає певне диво. В стабільні та помірковані часи на таке мало хто ведеться, а ось в часи кризові, що характеризуються кризою як на рівні системи, так і на рівні окремої людини, відчуття граничної нестабільності (головна умова самоорганізаційних перетворень в системі будь-якої природи) переключає людей в простір міфологічного бачення світу, міфологічної свідомості. Спільна віра швидко та ефективно поєднує людей. Варто підкреслити, що раціональна логіка в просторі такої консолідованості є безсилою. Тією ж мірою, якою вона не може таку консолідацію утворити, так само вона не може її зруйнувати.

Арсенал міфологічних утворень, що актуально присутні або потенційно вірогідні в соціальному просторі сучасного українського суспільства, є досить великим і мало вивченим. Такі міфи можуть бути пов'язаними з певними політичними утвореннями, що ведуть свою історію з минулого і ак-

туалізують відповідні йому соціальні міфи. Релігійні міфи теж задають свій поділ в соціальному просторі. Багато важать різні етнічні міфи, що проводять демаркаційні лінії за ознакою належності до певної етнічної групи. Регіональній міфології і регіональному поділу належить при цьому особливе місце. Регіон тут розуміється не як адміністративна одиниця, а як певна спільнота, поєднана спільним міфом. Найгрубіший з цих поділів – це Схід і Захід України. Але з легкістю актуалізуються і ще можуть бути актуалізовані (і помаранчева революція це довела) Донецька, Слобожанська, Галицька, Кримська, Таврійська регіональна міфологія і відповідна самосвідомість, а з нею і соціальна спільнота та відповідні соціальні практики.

Дію регіональної міфології не завжди легко помітити на соціальній поверхні і ідентифікувати саме як дію міфу, що активізував відповідні рівні свідомості та відповідну логіку поведінки. Аргументація своєї особливості, відмінності, а часом і переваг перед іншими регіонами вибудовується, як правило, в руслі раціональних аргументів. Але ознакою глибокої заангажованості певним міфом є нечутливість до контроверзійного раціонального аргументу, оскільки справжня мотивація вибору такої ідентичності лежить не в площині раціонального вибору, а в площині дії міфу.

Регіон починає демонструвати ознаки самоорганізаційної соціальної структури (спільноти) у разі, коли актуалізується і починає діяти тиск регіонального міфологічного простору. В такому разі може виникати феномен регіонального ренесансу. В наших умовах це може бути аналогом феномена релігійного та етнічного ренесансу, що їх ми спостерігали на теренах колишнього Радянського Союзу відразу після його розпаду. В суспільстві, де довгий час культивувалися атеїзм і етнічний нігілізм, – що видавалося великим і незворотнім успіхом – «раптове» відродження релігійності та етнічності виявилося неочікуваним. Але це в логіці лінійності суспільного розвитку, моделювання його за схемами прогресу. За нелінійними самоор-

ганізаційними моделями це природне явище. Регіональна самосвідомість – з того ж ряду. Вона стимулює сильні об’єднавчі тенденції всередині регіону і, відповідно, спричинює певні антиконсолідаційні тенденції в міжрегіональних стосунках.

Такі речі здебільшого характеризують кризові, в термінології самоорганізаційних моделей – *біфуркаційні моменти* розвитку суспільства. При цьому неможливо сказати наперед, які саме міфи, а з ними і нові самоорганізаційні межі суспільного поділу, будуть актуальними. Хоча такий підхід є досить новим для наукової теорії, він є широко експлуатованим на рівні суспільних технологій. Як організаційні, так і самоорганізаційні механізми використовуються для формування консолідованих соціальних спільнот. Так, наприклад, неочікуваний успіх референдуму про незалежність України 1991 року базувався на міфі про те, що, відокремившись від Росії, Україна швидко дістанеться «західного раю». Пізніше, супроти всякої логіки, народ був готовий повірити в міф про можливість повернення до комуністичних часів, які в 1994–1996 роках почали декому здаватися мало не втраченим раєм.

Міф, об’єднуючи людей, перетворює їх на соціальну силу, що має великий енергетичний потенціал. Але не-передбачуваність актуалізації того чи іншого міфу робить цю силу мало керованою і мало зрозумілою. Простежимо це на прикладі двох останніх великих виборчих кампаній в Україні 2002 та 2004 років.

Досвід спостереження за процесами, що супроводжували вибори до Верховної Ради України 2002 р., та вибори Президента 2004 р. підтвердили важливість врахування самоорганізаційної складової соціальних змін, значущість їх як для процесів інтеграції, так і для дезінтеграції країни. Для стимуляції як об’єднуючих регіони тенденцій, так і активізації сил, що роздовідають регіони на простори різних міфологічних уподобань.

Як можна описати стисло зміст тих міфів, що латентно структурували наше суспільство в останні роки, а особ-

ливо – на виборах 2004 р.? Відмінність між 2002 та 2004 р. є показовою, бо в першому випадку актуальні міфи не виводили на регіональне протистояння, а в другому проявилися саме по цих контурах.

Будь-яка точка біфуркації відрізняється передусім зміною тих атракторів – міфів, що структурують суспільство на самоорганізаційному рівні. Вибори – це точка біфуркації. Приайнані для нашого суспільства, в якому вже багато років не спадає латентна напруженість. В тій точці біфуркації, що відповідала розпаду СРСР, визначальними і такими, що довгий час структурували українське суспільство, були два міфи. Коротко їх можна позначити так: «порятунок на Заході», «порятунок на Сході». Соціальну поведінку, що відповідала цим двом міфам, можна було відрізнити за домінуванням інноваційної та консервативної компоненти. Вони характеризувалися тяжінням до лівого чи правого політичного крила. Що найбільш характеризувало ці міфи – то це прив’язка до певної географії відповідних «проектів порятунку» – на Заході або в Росії.

Соціальний розклад сил, що задавався такою міфологічною розтяжкою, зберігався довго, певне, аж до часів «касетного скандалу» і подій, що увійшли в історію як акції «Україна без Кучми», «Повстань, Україно!». Відразу після цього відбулося переструктурування суспільства. Поділ пройшов по лінії «влада – народ». Чіткіше увиразненим нове структурування суспільства, що задається новою міфологічною палітою, проступило на парламентських виборах 2002 р., коли це проявилось в результатах голосування. Більшість аналітиків у той час трактували цей вибір як вибір ідеології. На наш погляд, це не є справедливим, якщо під ідеологією розуміти систему поглядів, що пов’язується з певною політичною течією і інтересами певного соціального класу. Традиційний спектр ідеологічних настанов включає такі течії, як комуністична, соціалістична, соціал-демократична, ліберальна, національно-демократична та інші. Але більшість соціологічних досліджень вказують на те, що громадяни України мало

орієнтуються на власне ідеологію, цінності та програми певної політичної партії або блоку. Виняток складає, можливо, комуністична партія. В решті випадків вибір визначається за іншими критеріями, далеко не завжди однозначно зрозумілими.

Можна стверджувати наявність певної міфологічної підстави і відповідної міфологічної логіки в електоральних виборах того часу. Спробуємо реконструювати головні міфи, що діяли в 2002 р. Для нас в контексті теми регіональної солідарності важливим є те, що ці міфи не позначалися значною регіональною локалізацією і не тягли за собою регіональної конфронтації, а швидше навпаки.

Ті два нових міфологічних утворення, що самоорганізаційно переструктурували українське суспільство після точки біfurкації, якою став касетний скандал, можна позначити як месіанський та геройчний міфи. Відмінністю цих двох міфологічних проектів порятунку є те, що вони вже не орієнтовані на пошук виходу за географічними кордонами країни. Натомість вихід пов'язується з конкретними політичними фігурами (які водночас стають міфологічними персонажами), котрі мають знати, куди йти і що робити. Вибори засвідчили орієнтацію на конкретних лідерів.

Месіанський міф персоналізувався В.Ющенком і обслуговував надію на те, що вихід може бути знайдено у неконфронтаційному стосовно існуючого порядку вигляді. Українська ментальність в основі своїй не конфронтаційна, і тому значна кількість українців обрала В.Ющенка як свою надію. Його імідж як моральної, неконфліктної людини сприяв утвердженю такого міфу. Повернення людям заборгованості по пенсіях та зарплатах, які здійснив його уряд, і на що тоді вже мало хто сподівався, слугувало аналогом дива, що додало сили названому міфологічному баченню.

Геройчна міфологія персоналізувалася відповідно фігурами Ю.Тимошенко та О.Мороза. Цей міфологічний сюжет передбачає жорсткішу форму зміни соціального порядку. Герой має перемогти «дракона», вбити «медузу

Горгону» і саме таким чином повернути людям вкрадений рай. Поєднувало ці міфи те, що як пророк, так і герой не шукалися за межами країни і не протиставлялися явно один одному. Народ бачив у них засіб боротьби з владою, і це об'єднувало жителів України.

В той час важко було прогнозувати напруження між регіонами, пов'язане з геополітичними орієнтаціями. Здавалося, поділ на Схід та Захід віходить в минуле. Але соціальні процеси з огляду на їх самоорганізаційний перебіг є непередбачуваними саме поблизу точок біфуркації – моментів найвищої соціальної невизначеності. Черговою такою точкою стали вибори Президента 2004 р. Регіональна конфронтація актуалізувалася аж до сепаратистських настроїв. Що ж відбулося в цій черговій точці біфуркації української соціальної історії?

Помаранчева революція базувалася на міфі про викрадену Правду, Свободу, Рівність, Демократію і підживлювалася вірою в Героїв, йдучи за якими, народ зможе все це повернути. Спостерігався чіткий географічний ареал, що орієнтувався на цю міфологію – центральні та західні регіони. Етнічна, релігійна, регіональна міфологія в ареалі дії міфу Свободи відходила на задній план. Єврей ти, українець, росіянин чи циган на Майдані не мало значення. Це культивувалося і підкреслювалося. Не мала значення відмінність церкви, віри, кольору шкіри. Помаранчева атрибутика (головний символ), перепустка до цього міфологічного простору. Водночас дедалі з більшою силою актуалізуються регіональні міфи в східних та південних регіонах як конкурентне міфологічне середовище стосовно головного міфу Майдану. Втраченою видається регіональна гідність, люди починають почуватися «другим сортом» і постають проти цього.

Чи були за цим якісь соціальні технології? Важко заперечувати таке як з одного, так і з іншого боку. Але технології – лише спосіб актуалізувати міфологію, що латентно присутня в даному соціальному середовищі, яке зберігається в глибинах історичної пам'яті та колективного

несвідомого. Прагненням свободи характеризуються всі революції. Це певний архетип, що в різних країнах набуває свого конкретного забарвлення. А от інші міфологічні утворення, що можуть виникати як конкурентні у відповідних точках біfurкації, виявляються часом несподіваними, хоча теж завжди мають свою історію. Їхне ядро може бути регіональним, етнічним, релігійним, класовим, кастовим, расовим та навіть віковим чи гендерним. В нашому випадку активізувались регіональні міфи і регіональна самосвідомість.

Штучна і давно забута історія Донецько-Криворізької республіки раптово видобувається і набирає сили. Про свою автономію згадує Крим (і в цьому – потенціал його подальшого розколу на внутрішні міфи). «Вільне місто» Одеса завжди відчувало себе чимось окремим і особливим, мало свою власну міфологію, і це теж актуалізувалося.

Що ж у такій ситуації можна вдіяти і як спробувати повернути її в консолідаційне русло?

Звернемося до класичних моделей самоорганізації, що моделюють найбільш стійкі форми існування соціальних (і не лише соціальних) систем. Найбільш стійка форма існування суспільного цілого може бути представлена як двобічна противага, що існує лише в постійному русі (процесі). Обидві сторони, прагнучи віддалитися одна від одної, існують завдяки тому, що утримуються біля спільногого центру. Саме існуванняожної зі сторін залежить від існування (рівноважного!) іншої сторони. Це не лише абстрактна теорія.

Всі суспільства, починаючи з традиційних і до сучасних країн розвинutoї демократії, мали в своїй основі саме цю модель, хоча конкретне її наповнення могло бути дуже різним. Традиційні суспільства мали внутрішній устрій, далекий від монолітності. Як правило, існувало два клані, що завжди суперничали між собою. Й.Хейзинга відмічає, що етнологія дедалі більше схиляється до думки, що саме таке розділення було в основі суспільного життя архаїчних суспільств. Відповідно до цього принципу «плем'я

ділиться на дві екзогамні половини – фратрії – що протистоять одна одній. Ці групи відрізнялися одна від одної за тотемами. Наприклад, одні — люди ворона, інші — люди черепахи. Відповідно існувала ціла система заборон, звичаїв, що відрізняли людей різних фратрій. Дуалістична система, що розділяла обидві частини племені, сягала світу всіх їхніх уявлень. І кожна жива істота, кожен предмет належав до тієї чи іншої сторони» [4]. Універсальність та історичну інваріантність такого внутрішнього устрою спільноти підтверджує ситуація, що часто складається в селі або містечку, де суперниками стають різні кінці поселення — «кутки».

Традиційно ця боротьба-суперництво мала ігровий, змагальний характер, але гра могла перейти і в збройну конfrontацію. Для збереження цілісності існував соціальний інститут, що допомагав розв'язувати ці конфлікти. Такий інститут користувався довірою як одних, так і інших. Це могли бути священики, старійшини чи просто авторитетні люди. Головне — мав бути центр, навколо якого клани оберталися і який гарантував їхню зв'язаність при наявності відцентрових сил.

Двопартійна система в сучасних країнах — аналог такого устрою. В якості центру демократія винайшла виборчу систему. Раз на кілька років вибори виступають арбітром вирішення суперечностей між кланами — партіями. Головна умова — авторитет виборів і здатність почути думку виборців. Відсутність такої умови — шлях до втрати цілісності соціальної системи. Саме це сталося в нашій країні в ситуації виборів 2004 р. Біда всіх тоталітарних та автократичних режимів — в нехтуванні цією необхідністю мати непорушний центр, в намаганні поставити під сумнів його авторитет. Система стає приреченюю з того моменту, коли це трапляється. Закладаються підвалини порушення її стійкості, і далі лише справа часу — яка точка біfurкації зруйнує систему остаточно.

І ще один момент. Міфи, символи різних груп можуть бути різними, але має існувати більш масштабний міф, де

сторони представлени як рівні і однаково необхідні. В рамках такого міфу в ситуації України основна ідентичність – українська. А вже всередині – східняки, західняки, кияни, одесити, кримчани і т. ін. Така ситуація спостерігається в багатьох країнах. Італійці є італійцями лише для зовнішнього світу. Всередині немає єдності між жителями півдня та півночі, Мілан та Неаполь – це напружені стосунки. Такі ідентичності не повинні нівелюватися, а мають культывуватися в межах одного цілого як єдності різноманітного. І основою повинно стати міфологічне та ігрове середовище, де протистояння переводиться в форму змагання, гри, карнавалу. А ідея сильної спільної держави стверджується через єдність стосовно зовнішнього світу. І не має значення – Америка це чи Росія. Долати зовнішні впливи можна, об'єднуючись довкола спільних національних символів, незаперечних для всіх українців, незалежно від регіону проживання, етнічної та релігійної належності. Але це процес – виключно самоорганізаційний. Йому ні в якому разі не можна заважати незграбною організаційністю, але можна тонко сприяти, актуалізуючи та спрямовуючи. На наш погляд, пропонований самоорганізаційний підхід до розуміння феномена регіону відкриває ряд можливостей для концептуалізації процесів формування міжрегіональних стосунків, що є необхідним кроком на шляху пошуку консолідаційних рішень.

Література

1. Левада Ю. Игровые структуры в системах социального действия // Статьи по социологии. – М., 1993. – С. 99–122.
2. Бевзенко Л. Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций. – К., 2002.
3. Элиаде Мирча. Мифы, сновидения, мистерии. – М.; К., 1996. – С. 25.
4. Хейзинга Й. Homo Ludens. – М., 1992. – С. 69.

P.Каліщук

РЕГІОН ЯК ПОНЯТІЙНО-ТЕРМІНОЛОГІЧНА ОДИНИЦЯ НАУКОВОГО АНАЛІЗУ

Сьогодні в соціології поняття регіону набуло популярності. За допомогою цього поняття можна досліджувати різні просторові особливості соціуму. Відштовхуючись від специфіки тлумачення поняття регіону в різних наукових дисциплінах, важливо з'ясувати його понятійно-термінологічний та евристичний зміст. У цілому вся сукупність знань, об'єктом дослідження якої є регіон (теорія районування, регіонологія, що досліджує закономірності функціонування і розвитку районів, регіональна економіка, регіональна соціологія, демографія), виділяється в окрему наукову галузь – регіоналістику.

Констатація факту регіональної розмаїтості України є вже аксіомою, але характер і зміст відмінностей українських регіонів тлумачиться по-різному. Останнім часом знову стали повторювати тезу про існування двох Україн: проєвропейської західної та проросійської східної. І якщо концепція існування двох Україн донедавна широко обговорювалася зарубіжними фахівцями (наприклад, таким відомим дослідником, як С.Гантінгтон), то відтепер про неї активно заявляють українські політики й експерти. Думка про існування двох культур, двох мов, двох Україн серед населення стає дедалі поширенішою.

Після голосування українців за різновекторні сили на президентських виборах 2004 р. з'явилися численні публікації в європейських, американських та російських ЗМІ на предмет лінії розколу та створення двох мегарегіонів. При цьому доволі актуальною була тема федералізації України на тлі епізодичного спалахування сепаратистських настроїв в окремих регіонах держави, необхідності посилення ролі місцевого самоврядування тощо. Аби з'ясувати суть цього явища, доцільно насамперед уточнити саме поняття регіону і проаналізувати його специфіку та зміст.

На думку російських політологів, початково поняття регіону (Західна Європа, Східна Європа, Далекий Схід, Близький Схід і т.п.) наповнювалося виключно географічним, територіальним змістом. Однак згодом воно дедалі більше починає включати інші ознаки: подібність культур, політичну орієнтацію, морально-ціннісні та релігійні аспекти, не говорячи уже про економічну взаємодію та загальні економічні інтереси [1, с. 87]. Причому одні дослідники визначають регіон як господарсько-економічну спільність (наприклад, український Донбас, німецький Рур, американський Середній Захід, російський Волго-В'ятський регіон тощо), другі – як географічно-адміністративну одиницю (область – в Україні, земля – у Німеччині, штат – у США та інші), треті – як культурно-історичну територію (Гуцульщина – в Україні, Нова Англія – в США). У глобальноному контексті регіон може бути визначений як група прилеглих країн, що становлять окремий економіко-географічний чи близький за національним складом і культурою або однотипний за суспільно-політичним ладом район світу.

В Україні ряд дослідників виділяють два відмінних етнокультурних осередки – Донбас і Галичину. В Донбасі основою етнічної структури є домінуюча спільність українців і росіян, що зумовило утворення тут українсько-російського культурного синтезу. В повсякденному спілкуванні переважає російська мова. Галичина позиціонує себе як найбільш – можливо, еталонний – український регіон.

За радянських часів при розгляді проблем регіонального життя домінував економоцентрізм. Тому поняття «регіон» і «економічний регіон» часто ототожнювались. В умовах глобалізації, коли держава починає втрачати частину своїх регулятивних функцій, важливу роль відіграють саме регіони, співпраця між ними.

В загальному вигляді регіон являє собою «велику область», території, райони, групу сусідніх країн, об'єднаних за певними ознаками. Це широке визначення конкретизується чи трансформується специфічним чином у різних науках – від філософського осмислення до його

формально-юридичного розуміння як законодавчо обмеженої субнаціональної одиниці. Відомі історичне, етнографічне, geopolітичне, економічне трактування регіону. Існують спроби об'єднати різні визначення регіону і створити синтетичну його дефініцію. При цьому спостерігається різне змістове наповнення вказаних дефініцій. Наприклад, прихильники інституціональних концепцій підкреслюють велику роль сильних і ефективних інститутів в існуванні регіональних спільнот; формування транснаціональних регіонів пояснюється тут, як правило, внутрішніми процесами держав чи країн, взаємодією влади різних рівнів. Прибічники постмодерністських концепцій інтерпретують регіоналізм як вид соціальної рефлексії, що пов'язується з домінуючим уявленням про ідентичність і відчуття територіальної спільноти. Тому регіон тлумачиться як «конструйоване» явище, що не може бути відірваним від певного соціально-політичного контексту.

Загалом варто брати до уваги насамперед дві дефінітивні позиції щодо регіону. Регіон – це територія, що відрізняється від інших територій та є єдністю, взаємозв'язком певних елементів, цілісністю як основною умовою розвитку даної території. У цьому відношенні поняття «регіон» виступає засобом відбору та вивчення просторових, складних комплексів явищ. Будь-які ділянка чи частина земної кулі може вважатися регіоном, якщо вони однорідні з погляду умов даного просторового поєднання. Це перша позиція. Друга позиція розглядає регіон як об'єкт, що не існує незалежно від людської життєдіяльності. Навпаки, тут регіон мислиться як інтелектуальна концепція, що відповідає певним ознакам, характерним для даної території. Отже, визначення регіону пов'язується з певною онтологічною чи епістемологічною конструкцією. Конструктивістська парадигма робить поняття «регіон» гнучким, таким, що підлягає багатьом інтерпретаціям залежно від контексту проблеми.

Щодо меж регіону, то вони можуть змінюватися навіть при аналізі якоїсь однієї ключової проблеми. Множинність критеріїв для визначення регіональних меж пов'язується

ся передусім з наявністю цілого ряду суб'єктів, здатних впливати на ситуацію в певній просторовій площині залежно від їхніх власних інтересів. Тому єдино встановлених меж регіону не існує доти, поки не уточнено, який із аспектів предмета при цьому аналізується і уявлення яких суб'єктів з приводу цих меж беруться до уваги. Саме допустимість множинності регіональних меж, їх ситуаційної зумовленості й комплексне сприйняття регіону дає підстави зробити це поняття не відрівним від дійсності, а корисним в аналітичному плані.

Сьогодні поняття регіону не може бути звужене ні до поняття економічного осередку, ні до поняття адміністративно-територіальної одиниці. Регіон – це насамперед певна територія, яка в межах однієї держави чи групи держав є однорідною за певними критеріями (економічними, демографічними, екологічними, етнічними, соціальними, культурними тощо), і за цими критеріями вона відрізняється від інших територій. Виходячи з такого розуміння регіону, можна запропонувати різні способи їх класифікації.

Приміром, в наукових публікаціях, котрі враховують існуючі адміністративно-територіальні одиниці, як регіони виділяють такі.

1. Адміністративні одиниці субнаціонального рівня, які мають чітко визначені територіальні кордони, знаходяться в ієрархічній системі державного управління, на них поширена дія єдиного кола нормативно-правових актів. Під це визначення підпадають області України, Автономна Республіка Крим.

2. Неадміністративні територіальні одиниці субнаціонального рівня. Йдеться про кілька областей, наприклад, Карпатський регіон, який об'єднує Львівську, Івано-Франківську, Чернівецьку та Закарпатську області. Такий регіон включає частини кількох адміністративно-територіальних одиниць. Регіон гірських Карпат об'єднує гірські населені пункти кількох областей, які підпадають під дію Закону «Про статус гірських населених пунктів». Отже, цей регіон має чітко визначені територіальні межі, але його кордони,

як бачимо, не збігаються з кордонами адміністративно-територіальних одиниць (областей та районів).

3. Території, на яких реалізуються (чи можуть бути реалізовані) певні програми розвитку. Вони не мають чітко визначених характеристик, в тому числі територіальних, у них, як правило, є центр, але їхні кордони можуть бути розмиті.

4. Просторові утворення, які знаходяться за межами території та юрисдикції України.

Узвичаєним у регіоналістиці є також виділення проблемних регіонів, тобто таких територій, які характеризуються тими чи іншими аномаліями. Проблемний регіон – це територія, яка не в змозі самостійно розв'язати свої соціально-економічні проблеми чи реалізувати свій потенціал, тому вимагає підтримки з боку держави. Таке розуміння проблемності регіону є характерним для регіональної політики європейських країн та наднаціональної регіональної політики Євросоюзу, до політико-правових і економічних стандартів якого прагне Україна. Проблемний регіон, як правило, не збігається з адміністративно-територіальною одиницею (наприклад, регіон, що постраждав від Чорнобильської аварії).

На сьогодні в регіоналістиці склалося кілька підходів до класифікації проблемних регіонів. По-перше, вони визначаються залежно від гостроти або кризовості соціально-економічних проблем на основі системи індикаторів, основними з яких є виробничий потенціал, зайнятість економічно активного населення, рівень життя, правопорядок і режим законності, науково-технічний потенціал, екологічна та демографічна ситуація, бюджет і фінанси, енергозабезпечення, продовольче забезпечення. По-друге, проблемні регіони визначаються через призму регіональної економічної політики: відсталі, депресивні та прикордонні. Зрозуміло, відсталим регіон може бути тільки в контексті соціально-економічної ситуації в суспільстві. Звідси відсталими вважають регіони, які мають традиційно низький рівень життя порівняно з основною масою регіонів країни. Як правило, для таких регіонів властивий тривалий застій,

низька ефективність господарської діяльності, недиверсифікована галузева структура промисловості, недостатньо розвинена соціальна сфера.

Депресивні регіони принципово відрізняються від відстилих тим, що при недостатніх нинішніх соціально-економічних показниках у минулому вони належали до розвинених регіонів країни. Ці регіони мають досить високий рівень виробничо-технічного потенціалу, значну частину промислового виробництва у структурі господарства, кваліфіковані кадри. Але з різних причин (через зниження попиту на основну продукцію чи зниження її конкурентоспроможності, вичерпаність корисних копалин) депресивні регіони втратили своє колишнє економічне значення. При цьому тривалість і глибина региональної депресії визначається складом тих галузей виробництва, криза в яких стала основною причиною поширення депресії на всю економіку регіону.

За цією ознакою депресивні регіони можна поділити на старопромислові, аграрно-промислові та видобувні. Причиною утворення депресивних регіонів є трансформація економіки країни в рамках перехідного періоду. Старопромислові регіони потерпають зазвичай від розірвання економічних зв'язків, зменшення державного замовлення на продукцію оборонного призначення, дисбалансу цін. Депресивні аграрно-промислові регіони виділити в чистому вигляді важко через загальну депресію в аграрно-промисловому комплексі країни. Передусім такі регіони асоціюються з територіями, де частка сільського населення є відносно великою.

Видобувні депресивні регіони, своєю чергою, пов'язані з локальними гірничопромисловими та лісопромисловими зонами. Домінуючою проблемою цієї групи депресивних регіонів є відсутність можливості для створення альтернативних виробництв, необхідність фінансової підтримки функціонування інфраструктури, організація переселення надлишкового населення.

Поняття «прикордонний регіон» передбачає, що його територія зазнає суттєвого впливу державного кордону.

Кількість прикордонних регіонів в Україні збільшилася після розпаду СРСР у зв'язку з оформленням кордонів з Росією, Молдовою та Білоруссю. У нових прикордонних регіонах виникає необхідність зміни конфігурації транспортних та інженерних комунікацій, переорієнтації економіки, зміни режиму природокористування тощо. В стратегії територіального розвитку України та її інтеграції у світову економіку прикордонним регіонам відводиться роль своєрідних форпостів у міжнародному економічному співробітництві. Розвиток зовнішньоекономічних зв'язків прикордонних регіонів повинен компенсуватись їх віддаленістю від економічних центрів країни, але, з іншого боку, це не повинно створювати проблеми для внутрішніх міжрегіональних економічних зв'язків.

Регіон дедалі рідше означає територію, що віддалена від центру, або територію, що протиставлена центру. На території України, за оцінкою В. Симоненка, можна виділити такі великі економічні регіони: Причорноморський, Центральний, Поліський, Східний, Донецький, Придніпровський, Подільський, Карпатський, Кримський [2, с. 64].

На особливу увагу заслуговує макроекономічне районування України:

Центрально-український район (Київська, Чернігівська, Житомирська, Черкаська, Кіровоградська області, або Київське Полісся і Середнє Подніпров'я);

Донбас, Нижнє Подніпров'я (Донецька, Луганська, Дніпропетровська, Запорізька області);

Слобідська Україна (Харківська, Сумська, Полтавська області);

Причорноморський район (Одеська, Миколаївська, Херсонська області та АРК);

Західноукраїнський район (Рівненська, Волинська, Вінницька, Хмельницька, Тернопільська, Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська, Чернівецька області).

Конституція України не визначає поняття «регіон», проте закріплює територіальний устрій країни, що ґрунтуються на збалансованості соціально-економічного розвитку регіонів з урахуванням їхніх історичних, економічних, еколо-

гічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій. У розділі «Місцеве самоврядування» закріплюється право територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання в сільську громаду, жителів кількох сіл, селища або міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції та законів України [3, с. 30].

Виділення регіонів тієї чи іншої країни історично зумовлене необхідністю підвищення ефективності виконання владних функцій. Історія виникнення адміністративно-територіальних утворень, наприклад, у країнах Європейського Союзу, вказує на постійне протистояння Центру і регіонів з питань розподілу владних функцій.

4 грудня 1996 р. понад 300 європейських регіонів з різними територіями, політико-адміністративним устроєм, представляючи інтереси понад 400 млн. своїх громадян, прийняли Декларацію про регіоналізм у Європі. Ініціатором прийняття Декларації була Асамблея регіонів Європи, яка в своїй програмі дій прагне визнати регіоналізм не лише у країнах Європейського Союзу, а й за його межами. У Декларації записано, що регіон є яскраво вираженим суб'єктом політичної самобутності, яка може набувати різноманітних політичних форм, що відображають демократичну волю кожного регіону, найкращу для нього форму політичної організації.

Отже, практика застосування поняття регіону в різних наукових дисциплінах свідчить про його евристичні можливості як одиниці наукового аналізу. Це, природним чином, стосується насамперед вивчення регіональної диференціації українського соціуму.

Література

1. Мурадян А. Регионализм как проблема политологии // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 18. Социология и политология. – М., 1995. – № 3.
2. Симоненко В. Регионы Украины: проблемы развития. – К., 1997.
3. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 141.

*Т.Ефременко,
кандидат экономических наук*

СОЦИОГЕНЕЗ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Экономическое возрождение Украинского государства, его выход из глубокого системного кризиса возможны лишь на основе всесторонне продуманной экономической политики и подъема экономической культуры всего общества. Жизненная необходимость и объективная сложность этих задач не нуждаются в доказательствах. Вызовы современности требуют четких практических действий, невозможных без глубокой предварительной проработки и теоретического осмысливания этих вопросов. И если задача практиков – вырабатывать конкретные механизмы организации и управления экономической жизнью страны, то задача ученых – давать беспристрастную оценку сути переживаемых процессов и всесторонний теоретический анализ понятий, отражающих многообразные феномены, из которых состоит эта жизнь. Наука должна стремиться проникать в глубинный смысл того, что и как происходит, видеть функциональные и структурные взаимосвязи многообразных составляющих социально-экономического организма общества.

Это в полной мере относится и к широко употребляемому ныне не только учеными, но и политиками, журналистами понятию «экономическая культура». При этом важно понимание не только содержания, структуры и функций экономической культуры, но и ее социогенеза, позволяющего увидеть весь комплекс факторов, так или иначе влияющих на формирование этой культуры. Это, в свою очередь, дает возможность вычленить более статичные и более динамичные составляющие экономической культуры, а также целенаправленно воздействовать на формирование экономической культуры населения.

Если в последнее время появился целый ряд научных работ, посвященных непосредственному анализу экономической культуры (работы Т.Заславской, Я.Кузьмино-ва, А.Морозова, К.Панферова, В.Пилипенко, Р.Рывкиной, Г.Соколовой, Е.Суименко, О.Янбулатовой и др.), то комплексных исследований ее социогенеза на сегодняшний день нет. Поэтому автор данной статьи, изучив то ценное, что относится к пониманию механизма формирования культуры вообще и экономической культуры в частности, попыталась проанализировать накопленный материал и представить его в виде цельной картины. Осмыслению социогенеза экономической культуры и посвящена данная статья.

Прежде всего, что такое социогенез экономической культуры? Что подразумевается под этим понятием? На мой взгляд, это история формирования, картина происхождения экономической культуры общества, рассматриваемая (что особенно важно подчеркнуть) в динамике как непрерывный процесс ее развития и изменения. Раскрыть социогенез экономической культуры означает показать роль и взаимосвязь основных факторов ее формирования. Термин «социогенез» подчеркивает, что речь идет о целом комплексе разнообразных *социальн*ых факторов, участвующих в формировании экономической культуры как особой разновидности культуры человека и человеческого общества и являющихся мерой его *социальности*. Понятие «социогенез» наиболее адекватно характеризует социальное происхождение какого-либо качества (в нашем случае – экономической культуры) не у отдельного индивида, а у большой социальной группы, обладающей атрибутами типичности и системности присущих ей признаков. Я рассматриваю социогенез экономической культуры украинского народа и потому не анализирую вопросы экономической культуры других ее субъектов-носителей: отдельных социальных групп и индивидов.

Прежде чем излагать свое видение социогенеза экономической культуры, целесообразно дать краткое определение

ние исходных понятий культуры вообще и экономической культуры как ее специфической разновидности. Многогранность и универсальность культуры как явления позволяют рассматривать ее и как «специфический способ организации и развития человеческой жизнедеятельности» [1, с. 393], и как систему ценностей, норм, стандартов поведения, регулирующих поступки людей и их отношение друг к другу, к обществу и природе (Н. Смелзер и Э. Гидденс), и как характеристику уровня развития личности, ее сущностных сил и способностей, и как определенный срез общественной жизни, механизм трансляции опыта и социализации человека, особый социальный институт и т.д. Конкретизация и осмысливание этого термина в контексте экономической жизни с социологической точки зрения позволяет дать определение понятия экономической культуры. Под экономической культурой я понимаю совокупность знаний, умений, способностей и ценностей, регулирующих поведение человека в экономической жизни и выполняющих функцию экономической социализации. В число факторов социогенеза экономической культуры включаются как все те силы, которые воздействуют на формирование знаний, навыков, ценностей экономической жизни, так и те условия, которые восходят к глубинной основе этой культуры – экономической ментальности народа как составной части его ментальности в целом.

Факторы социогенеза тесно взаимосвязаны и переплетены между собой. При этом влиятельность одних и тех же факторов меняется в зависимости от социальной специфики субъектов экономической культуры, приоритетности того или иного содержательного элемента этой культуры и, конечно же, от конкретно-исторической ситуации. Исходя из понимания экономической культуры как разновидности социальной культуры и применительно к экономической жизнедеятельности людей и рассматривая процесс ее формирования в исторической последовательности и диалектической взаимосвязи всех составляющих этого сложного социального феномена, в числе наиболее

существенных факторов социогенеза экономической культуры целесообразно выделить экономические, общекультурные, исторические факторы, а также природно-географический фактор. Хотя природно-географический фактор непосредственно не является социальным фактором, именно он как изначально первый, естественный фактор становления социальности закладывал те основы менталитета и те «гены» культуры, которые в дальнейшем определяли направленность и характер развития народной души и образа жизни в целом.

На идею влияния условий среды на жизнь человека впервые обратил внимание Ш.Монтескье еще в XVIII в. Он полагал, что природная среда обуславливает особенности физиологии, темперамента и национального характера людей и тем самым влияет на преуспевание одних стран и упадок других. В дальнейшем многие (в том числе украинские) ученые неоднократно писали о влиянии природы на культуру и характер людей (В.Ключевский, М.Костомаров, Е.Маланюк, Д.Чижевский и др.). Так, В.Антонович рассматривал влияние окружающей природы на постепенное развитие этнографического типа в качестве общего антропологического и исторического закона для всего человечества [2, с. 145]. А французский философ Кузен говорил, что если ему дать карту страны, ее очертания, воды, ветры, всю ее физическую географию, флору, геологию, природные богатства и т. п., то он готов априори сказать, каков будет человек в этой стране и какова ее роль в истории [см.: 3, с. 6]. Н.Гоголь считал, что незащищенность природных границ Украины была весомой причиной потери ею политической независимости и формирования воинственного типа украинца-козака. Достаточно подробно влияние географического пространства на национальную психологию украинцев проанализировал А.Кульчицкий. Он считал, что жизнь в окружении густых лесов северных низин рождает чувство осторожности и подозрительности, сдержанного ожидания и терпеливости. Лесостепная полоса с ее более теплым и сухим климатом, с

большим количеством солнечного света формирует такие черты, как жизнерадостность и оптимизм, а степной ареал с его высокой амплитудой годовых температур, длительными периодами сильных морозов и летней жары, ограничивает возможности человека, не способствует проявлению активной деятельности и энергии, а порой, наоборот, достаточно противоречиво влияет на человека: от формирования у него чувства равнодушия и апатии до безнадежности и разочарованности [4, с. 100–103]. При этом исследователь делает важное замечание, что речь идет не о формировании самими геофакторами характерных черт украинцев, а исключительно об указании направления воздействия геопсихических факторов на украинского человека [4, с. 106]. Такое влияние может быть и позитивным, и негативным. Так, Н.Григориев, анализируя украинский национальный характер, писал: «Огромные просторы Украины приучили украинцев к безразличию, пассивности, бессилию, беспечности: «до нас еще далеко», «еще успеем», «как-то будет» [3, с. 28]. Аналогично исключительно природным богатством и плодородием украинского чернозема объяснялась и такая негативная черта характера людей, как лень. Еще в XVIII в. французский историк Ж.-Б.Шерер писал: «Украина имеет очень плодородные почвы... землю обрабатывать здесь нетрудно, а дает она такой урожай хлеба, что люди зачастую не знают, что с ним делать» [5, с. 19]. А как известно из истории, чем плодороднее почва, тем примитивнее, как правило, обработка земли и меньше затраты труда. И, наоборот, чем суровее природно-климатические условия, тем больших усилий и навыков требуется от человека.

Природно-географический фактор и на сегодняшний день играет определенную роль в формировании экономической культуры населения, однако не следует преувеличивать значимости этого изначально исходного фактора ее социогенеза. Определяющее влияние на этот процесс оказывают иные исторические, социально-экономические и общекультурные факторы.

Экономические факторы – это факторы, связанные с функционированием экономики как особой подсистемы человеческой жизнедеятельности, направленной на производство материальных благ. Это та почва, в которой произрастают и реализуются зерна человеческой социальности, а с ней и экономической культуры. Это то пространство социальной жизни человека, в рамках которого лишь и правомерно говорить об экономической культуре. Экономика является той сферой жизнедеятельности человека, без которой невозможна сама жизнь в ее материальном, физическом понимании. И в этом смысле она составляет основу, фундамент бытия социума. А от качества фундамента во многом зависит, как известно, и качество сооружаемого на ней. От того, какие производительные силы, какие экономические отношения заложены в этот базис, зависит вся культурная суперсистема общества.

Однако эту зависимость не следует понимать упрощенно. Ведь диалектика жизни в том и состоит, что история бесконечно повторяется, лишь приобретая свою специфику на новых витках, объективное – субъективируется, а субъективное превращается в объективное, цементируя неразрывную связь прошлого и будущего через настоящее. Так же как используемые сегодня орудия труда являются материальным воплощением вчерашнего труда человека и присущей ему культуры, так и достигнутый уровень развития главной производительной силы – человека – это результат его экономической социализации в координатах экономической культуры, созданной его предшественниками. Благодаря функционированию этого объективированного и субъективированного прошлого труда (средств производства и рабочей силы) создаются новые продукты, новые знания и умения, новые средства производства, которые закладывают основы будущей экономической культуры.

Помимо производительных сил, представляющих конкретно-экономическую и техническую сторону экономического пространства, к экономическим факторам отно-

сятся также действующие экономические отношения, точнее, целый их комплекс, который можно условно разграничить на три основные группы: технико-экономические, организационно-экономические и социально-экономические отношения. Технико-экономические отношения, существующие непосредственно в трудовом, производственном процессе, требуют адекватной технической и трудовой (производственной) культуры. Организационно-экономические отношения, опосредующие организацию и управление производством, связаны с определенной организационной и управленческой культурой как границами совокупной экономической культуры. Характер же, тип экономической культуры общества в целом определяется социально-экономическими отношениями, возникающими по поводу «святая святых» – отношений собственности. И о каком бы многообразии их форм не шла речь, принципиальное значение для понимания сути экономической системы и соответствующей экономической культуры имеет определяющий факт: что доминирует – частная собственность или общественная. Так, в условиях частной собственности на средства производства неизбежна экономическая дифференциация населения, которая объективно ведет к формированию двух различных типов экономического поведения и, естественно, экономической культуры, являющейся его внутренним регулятором. Разное социально-экономическое и материальное положение обуславливает не только неодинаковые возможности доступа к экономическим ценностям, но и, самое главное, формирует различные системы ценностных ориентаций людей. Демонстративное потребление, исповедуемые ценности и весь образ жизни незначительной по численности группы богатых людей в независимой Украине наглядно показывают, «как далеки они от народа», обреченного сегодня на экономическую культуру выживания. Экономический статус формирует соответствующий тип экономической культуры не только по принципу «богатых - бедных», но и по всем другим «номинациям». Можно

говорить об особенностях экономической культуры занятых в различных отраслях материального и нематериального производства – работника промышленного предприятия, крестьянина, управленца и т.д., наемного работника и собственника, занятого и безработного.

Если экономика представляет собой материальный базис общества, то культура составляет его «естество». Культура как способ существования человека обуславливает и образ его жизни, и его интересы, и его социальное и экономическое поведение. Культура человека активно формируется в процессе его социализации. А уже из этого общекультурного слоя вырастает специфическая разновидность экономической культуры, которая, как точно подметила Т.Заславская, является «проекцией» всей культуры на экономику. Общекультурный корень экономической культуры задает ей естественные пределы потенциального развития. И потому задача повышения уровня экономической культуры людей может решаться двуедиными мерами, направленными как на повышение уровня их экономических знаний и навыков, так и на их общекультурный рост и нравственное совершенствование. Экономическая культура во всех ее формах и проявлениях и, прежде всего, культура труда как ее исходная, первичная форма, полностью зависит от матрицы культурных ценностей, заложенных в менталитете народа. И то, что сформировалось веками, вошло в плоть и кровь людей, трудно изменить в одночасье.

К числу важных культурных факторов следует отнести и такие, которые первоначально были нераздельно сращены в едином древе культуры, но по мере его развития приобрели значимость самостоятельных культурных ветвей. К таким относятся прежде всего религия, идеология и наука.

Классическим образцом анализа роли религии в формировании ценностных установок и самого способа жизнедеятельности людей является блестящее исследование М.Вебером влияния протестантской этики на развитие капитализма. Религиозный фактор правильнее назвать

нравственно-религиозным, ибо религиозное учение и вера формируют у человека ту нравственную основу, которая определяет всю его дальнейшую жизнь, его поведение во всех сферах жизнедеятельности, в т.ч. в экономической.

Первоначально религия была неотделимо вплетена в хозяйственную и в целом в социальную жизнь первобытных людей. Постепенно, в процессе эволюции она все более и более обособливается из единого культурного пространства социума и превращается в фактор, не только имеющий весомое самостоятельное значение для формирования ценностных координат людей, но и принимающий разнообразные формы своего существования.

Императивы христианского отношения к труду и собственности как бы рассыпаны между библейских строк в виде ценностных указаний-ориентиров верующим. Так, среди притчей царя Соломона, содержащихся в Ветхом Завете, можно выделить целый ряд идей относительно ценностей экономической жизни христианина: 1) одобрение благотворительной помощи («Не отказывай в благодеянии нуждающемуся, когда рука твоя в силе сделать его» [Притч. 3, 7]); 2) осуждение лени («Пойди к муравью, ленивец, посмотри на действия его и будь мудрым» [Притч. 6, 6]); 3) ценность знаний и мудрости («...лучше знание, нежели отборное золото» [Притч. 8, 10]); 4) признание факта имущественного неравенства («Богатый и бедный встречаются друг с другом: того и другого создал Господь» [Притч. 22, 2]); 5) критическое отношение к богатству, понимание его ограниченности и наличия высших ценностей («Не заботься о том, чтобы нажить богатство; оставь такие мысли твои» [Притч. 23, 4–5]; «Потому что богатство не навек, да и власть разве из рода в род?» [Притч. 27, 24]); 6)уважительное отношение к собственности и ее границам («Не передвигай межи давней и на поля сирот не заходи» [Притч. 23, 10]).

Библия говорит о двух нравственных побуждениях к труду: трудиться, чтобы питаться самому, никого не отягощая, и трудиться, чтобы подавать нуждающимся – тем,

кто по различным причинам не может сам зарабатывать себе на жизнь. При этом трудовая этика христианства считает одинаково ценным всякий труд, направленный на благо людей. Что касается собственности, то церковь непосредственно не определяет прав людей на нее. Но вслед за Священным Писанием она признает право человека на собственность и осуждает посягательство на нее («не кради», «не пожелай чужого»).

Православная церковь признает также существование многообразных форм собственности, не отдавая при этом предпочтения ни одной из них. Отношение к материальной стороне жизни в православии четко определено: с одной стороны, считается, что человек должен иметь достаточно средств для достойного существования, а с другой, – сребролюбие рассматривается как корень всех зол [6].

Если рамки культуры как общественной подсистемы весьма размыты (она пронизывает все общественные сферы), то идеологическая сфера, аналогично экономической подсистеме, может быть достаточно четко обособлена от других общественных сфер и содержательно, и функционально. Идеология как совокупность представлений и идей, выражающих коренные интересы больших социальных групп, выполняет функции интеллектуального обоснования и рационализации действующей экономической и политической системы и интеграции общества на основе формирования ценностных систем, разделяемых большинством населения. В таком понимании господствующая идеология определяет социально значимые образцы, нормы и правила поведения (в т.ч. в экономической жизни), которые следует поддерживать. При этом господствующей идеологией является, естественно, идеология господствующих на данный исторический момент социальных сил.

На сегодняшний день в Украине, как и во всем мире, лидирующие позиции занимает либеральная идеология. Экономическая доктрина современного неолиберализма направлена на воспитание не просто гипертрофированно

экономического человека, а потребительского человека, ставящего потребительские ценности превыше всего в жизни. Манипулятивно насижданное «сверху» и «извне» потребительско-индивидуалистическое сознание формирует завистливых, нетерпимых к иному, непотребительскому отношению к миру людей, лишенных высокой нравственности и духовности. Новое либеральное учение не только породило, но и легитимировало повсеместную коррупцию, социальную безответственность, стяжательные инстинкты и даже прямое национальное предательство при помощи идеологии безграничного индивидуализма и «морали успеха».

Характер массово насижданной идеологии зависит прежде всего от идеологических взглядов и в целом культуры ее проводников – соответствующей экономической и политической элиты. Именно элита, с одной стороны, вырабатывает и реализует ту или иную экономическую политику, а с другой – является образцом для подражания и формирования у широких масс населения определенных ценностных идеалов и ориентаций. От идей элиты в значительной мере зависит судьба развития общества. А сами идеи – от уровня и характера культуры этой элиты. Элита способна выполнять исторически предназначенную ей роль проводника передовой культуры лишь при условии, что она является элитой не только по своему социальноСтатусному, но и, главное, по своему интеллектуально-культурному багажу и идейной преданности своему народу. Прогресс общества просто невозможен без существенного перевеса в культурном отношении руководящей элиты над народными массами. В противном случае наступает либо стагнация, либо регресс, зачастую под прикрытием псевдонациональных и лжесоциальных ценностей, что неоднократно имело место в истории.

Говоря о культурно-идеологических факторах и роли культуры элиты общества в социогенезе его экономической культуры, необходимо отметить особую роль, которая в этом процессе принадлежит развитию экономической науки.

Научные знания формируют интеллектуальную основу экономической культуры общества, определяют ее теоретический уровень и общий потенциал развития. Совокупные знания характеризуют интеллект нации, становящийся сегодня стратегическим ресурсом развития общества. Причем, если для науки, научной элиты накопленные знания являются ценностью сами по себе, то для управленческой, политической и бизнес-элиты важны не только ценностные, но и инструментальные аспекты достижений экономической науки. Для широких же масс населения первостепенное значение имеют последние – инструментальные, прикладные возможности экономических знаний, постоянно востребуемые в экономической жизни, а теоретические экономические знания в большей мере выполняют роль ценностных ориентиров и общекультурного фундамента их практической экономической культуры. При этом важно понимать исключительное значение объективности и беспристрастности науки, призванной служить не идеологическому обеспечению чьих-либо интересов, а высшей цели познания в подлинном смысле этого слова – постижению истины.

Естественно, что действие рассмотренных факторов социогенеза экономической культуры всегда тесно связано с историческими факторами – историей происхождения народа, его судьбой, историей становления государства и т.п. Поскольку данная статья является экономико-социологической, а не исторической или историко-социологической работой, ее автор считает нецелесообразным подробно освещать различные исторические события, оказавшие влияние на экономическую жизнь украинского народа и формирование его экономической культуры. Главное – выделить основные исторические вехи длительного процесса формирования этой культуры. На мой взгляд, к ним относятся следующие: 1) влияние на культуру праукраинского народа культуры соседних племен и народов; 2) географическое, торгово-экономическое и культурное положение Украины между Востоком и Западом; 3) коза-

чество XVI–XVII веков и экономическая культура запорожцев; 4) культурное влияние соседних народов и государств, в состав которых длительное время входила Украина – Польско-Литовского государства, Австро-Венгрии, России; 5) советский период истории; 6) постсоциалистический этап социально-экономических трансформаций независимой Украины. Украина веками была местом пересечения разных цивилизаций, разных культур, разных религий, разных социально-экономических и политических векторов развития. И сегодня она является объектом geopolитических интересов ведущих государств мира, связанных воедино современным историческим процессом глобализации.

Глобализация, понимаемая как новое качество взаимосвязанности и взаимозависимости человечества, как создание наднациональных и вненациональных организаций, институтов и образований, становится центральным звеном мировых экономических, социальных, политических и духовных процессов, а следовательно, и мощным фактором, формирующим современную экономическую культуру людей. В нее привносится новое, универсальное измерение, новые технологии и формы организации, новые стандарты культуры экономической жизни. Однако, кроме позитивной стороны, процессы глобализации имеют и иную грань – негативную, проявляющуюся, прежде всего, в усилении дифференциации и углублении социально-экономического и культурного разрыва между странами периферии и Центром.

Рассмотренные факторы, безусловно, не являются рядо-положенными, равноценными по своему влиянию и не исчерпывают всего комплекса социальных сил, действующих на социогенез экономической культуры. Сама многогранность социального обуславливает многофакторность ее формирования, в т.ч. и истории развития экономической культуры. Меняется весомость и значимость

одних факторов социогенеза (например, природно-географических или религиозных), появляются новые (глобализация, информационный фактор), модифицируются неизменно ведущие факторы (экономические и культурные). При этом они могут действовать в разных направлениях, усиливая или ослабляя действие друг друга. Для выявления доминантного фактора, определяющего совокупный вектор развития экономической культуры, необходим углубленный анализ каждого из них в конкретных исторических условиях. Не менее важным для понимания социального механизма формирования экономической культуры является выявление более динамичных и более статичных, неизменяемых или мало (медленно) изменяемых факторов. Среди последних главная роль принадлежит менталитету народа – той вековой, относительно латентной основе, той почве, из которой и формируется его экономическая культура. Поэтому дальнейший шаг в осмыслиении социогенеза экономической культуры автор видит в изучении именно экономического менталитета украинского этноса.

Литература

1. Энциклопедический социологический словарь / Общая ред. Г.В. Осипова. – М., 1995.
2. Антонович В.Б. Моя сповідь. – К., 1995. – С. 143–153.
3. Григорій Н.Я. Українська національна вдача. – Вінніпег, 1941.
4. Кульчицький О. Український персоналізм. – Мюнхен, Париж, 1985.
5. Шерер Ж.-Б. Літопис Малоросії, або історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії. – М., 2000.
6. Основы социальной концепции русской православной церкви // Internet: <http://www.russian-orthodox-church.org.ru/sd06r.htm>

*В.Резнік,
кандидат соціологічних наук*

ЛЕГІТИМНІСТЬ ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТІ: СПРОБА ВИЗНАЧЕННЯ КОНЦЕПТУ

Приватизація державної власності в ході ринкових перетворень економіки одночасно стала соціальним процесом реінституціоналізації приватної власності на фактори виробництва (робочу силу, землю і капітал), а відтак – перетворенням соціальної структури українського суспільства внаслідок відтворення верств приватних власників. Ступінь інтеграції/дезінтеграції цієї видозміненої структури не в останнюй чергі залежить від рівня легітимності відновленого інституту приватної власності, тобто від міри прийняття/неприйняття різними соціальними верствами людей даного інституціонального порядку із властивими їйому більшою, ніж у минулому, нерівністю в доходах, умовах життя та життєвих шансах, жорсткішою соціальною конкуренцією та порівняно меншими можливостями вертикальної соціальної мобільності. Легітимність приватної власності – одна із соціальних гарантій її недоторканності та громадянської злагоди в суспільстві загалом. З огляду на різноманітні зовнішні та внутрішні ризики соціальної нестабільності, легітимація зазначеного інституту, тобто формування його легітимності, є постійно актуальну загальносоціальною проблемою суспільства.

В сучасному українському суспільстві на даний момент це також нагальна соціально-економічна проблема. Адже соціально неефективний, хаотичний, непрозорий і подекуди протиправний перебіг приватизації в Україні зумовив низький рівень або її відсутність її легітимності, що спричинило низку негативних наслідків. Серед останніх: посилення залежності новоспеченої приватної власності від діючої влади та політичної кон'юнктури; загрози полі-

тично мотивованих перерозподілів власності; сприятливі умови для корупції в державних структурах; дестабілізація умов діяльності приватного капіталу і перешкоди його повноцінному та ефективному використанню; зниження рівнів ліквідності приватних активів, інвестиційної привабливості країни, довіри ділових партнерів та інвесторів; унеможливлення нормального ринкового перерозподілу приватної власності від менш ефективних до більш ефективних власників у процесі ринкової конкуренції; гальмування становлення цивілізованих ринкових відносин, зростання добробуту людей та розвитку громадянського суспільства і т. ін.

Легітимація приватної власності опосередковано стала предметом теоретичного соціологічного аналізу у працях С.Войтовича [1, с. 25–30], Є.Головахи і Н.Паніної [2, с. 6, 10]. Емпіричний соціологічний аналіз окремих виявів цього феномена – ставлення, орієнтацій, оцінок і намірів громадян України стосовно приватизації факторів виробництва – здійснювався у низці праць українських соціологів упродовж майже десятиліття. Але поняття «легітимність» і «легітимація» практично не використовувались ними для теоретичної інтерпретації виявлених фактів і тенденцій. Натомість останнім часом у зв’язку із процесами реприватизації в Росії та в Україні цими поняттями доволі жваво оперують через ЗМІ політики, приватні власники (у т.ч. так звані олігархи), політтехнологи, аналітики та оглядачі.

Попри вагомі здобутки в означеніх дослідницьких студіях, немає цілісної концептуальної соціологічної розробки окресленої проблемної соціальної та соціально-економічної ситуації в українському суспільстві. Невідповідність між (1) наявною і очевидною нагальною потребою суспільства у легітимності інституту приватної власності; (2) дефіцитом знання соціально-генетичних, соціокультурних та соціально-структурних особливостей і передумов відповідної легітимації та можливих шляхів і засобів останньої, а також (3) наявністю вагомих теоретичних зasad для отримання цього знання, створених українськими та зару-

біжними соціологами можна кваліфікувати як актуальну наукову проблему. Спробою її розв'язання може стати розробка соціологічної концепції легітимації приватної власності як одного із процесів забезпечення соціетальної інтеграції, емпірична апробація елементів цієї концепції та виявлення на основі її застосування соціально-генетичних, соціокультурних та соціально-структурних особливостей і передумов названих легітимаційних тенденцій у сучасному українському суспільстві. Одним із зasadничих кроків у побудові такої концепції має бути теоретичний аналіз головних понять, що використовуються у формулюванні даної наукової проблеми. Серед них: «інститут приватної власності», «легітимність», «легітимація». Завдання даної статті – спроба опису соціального явища, що його позначає соціологічний концепт «легітимність приватної власності».

Термін «легітимність» (від. лат. *legitimus* – законний, правомірний) буквально означає законність. Однак у соціології під легітимністю розуміють свого роду неформальну законність, що відрізняється від легальності (від лат. *lex* – закон, *legalis* – законний) – формальної, юридичної законності або дозволеності. І легітимність, і легальність спрямовані на досягнення однієї мети – забезпечення стабільноти суспільства, але спрямовані з різних боків. Приватна власність може бути одночасно як легальною – формально відповідною вимогам права, функціонувати в належних правових формах і процедурах, у суворій відповідності із законодавчо встановленими компетенціями власників, так і легітимною – законною чи правомірною у деякому значно ширшому соціальному контексті. Право як чинник легальності відносин приватної власності зводиться до нормативного оформлення від імені держави насамперед інтересів та волі власників, їх повноважень владіння, розпорядження та користування об'єктами власності в юридичних законах, актах і нормах. Правові норми дуже часто є інструментом для фактичних власників, з допомогою якого вони реалізують свої інтереси, і легальність їх власності

відтак набувається постфактум. Невипадково з цього приводу в політичних та навколо політичних колах нашого суспільства побутує приказка-визначення: «Законодавець – це той, хто «дає на лапу» законотворцю, щоби «(за/про) давити» закон у парламенті». Натомість громадська думка як один із чинників легітимності приватновласницьких відносин – вербалізований та нечіткий відбиток інтересів суспільства загалом або принаймні його більшої частини. Легальність походить від держави і права, а легітимність – від суспільства і є його оцінкою приватної власності та власників. Легальність потрібно розглядати в системі відносин «держава і право – приватна власність», а легітимність – у системі відносин «суспільство – приватна власність». Легальність має стосунок до правової регуляції зазначених відносин, а легітимність – до їх соціокультурної, моральної регуляції. Підвалинами легальності є правові норми і санкції та організаційна інфраструктура підтримання її чинності, а підвалинами легітимності – культура, мораль і громадська думка. Легальність є відношенням між державою, її правоохоронними органами, з одного боку, та приватними власниками і неімущими – з іншого, а легітимність є відношенням між суспільством загалом або його більшою частиною, з одного боку, та інститутом приватної власності і приватними власниками – з іншого. Легальність – це властивість приватновласницьких відносин як соціального порядку, а легітимність – швидше властивість певного уявлення про цей порядок, його рефлексія у свідомості громадян. Легальність – це соціальний стан приватної власності і власників в суспільстві, а легітимність – вияв соціально-психологічного стану суспільства загалом або його більшої частини. Легальність є проявом об'єктивної, а легітимність – суб'єктивної соціальної реальності. Легітимність означає інтегрованість особистісного складника у соціально-економічні відносини, об'єднання суб'єктивного життєвого простору окремих індивідів із інституціональним порядком приватновласницьких відносин через надання йому суб'єктивної значущості.

Приватна власність не може бути абсолютно легітимною/нелегітимною: ці крайні рефлексивні стани – радше наукові абстракції або соціально-політичні ідеали, що їх можуть прагнути як приватні власники, так і їх найзапекліші опоненти. Легітимність може бути в даному випадку абсолютною, якщо суспільство остаточно визнає приватну власність і буде добровільно утримуватися від будь-яких політичних чи кримінальних зазіхань на неї, що в принципі неможливо. Легітимність також не постійна якість, вона є властивістю мінливого стану соціально-психологічного відображення. Стан легітимності/нелегітимності не є постійним через мінливість свого чинника – громадської думки. Поряд з цим легітимність може мати більш сталі підвалини – соціальну та економічну культуру суспільства (цінності, традиції, ритуали і т. ін.). Приватна власність одночасно може бути легітимною і нелегітимною для різних соціальних суб'єктів. При цьому навряд чи існують якісь абсолютні критерії виміру пропорції легітимності й нелегітимності. У структурі легітимності приватної власності можна виділити такі рівні: легітимність соціального інституту приватної власності загалом; легітимність конкретних її форм – власності на окремі фактори виробництва (землю, капітал – великі, середні і малі підприємства, робочу силу); легітимність конкретних суб'єктів приватної власності (верств, груп, окремих осіб), процедур набуття та використання власності цими суб'єктами.

Між легальністю і легітимністю приватної власності можливі суперечності, які є відображенням суперечностей з приводу моделі приватновласницьких відносин між державою і правом, з одного боку, та суспільством – з іншого. Легальність може бути легітимною або нелегітимною залежно від позиції суспільства стосовно правових норм, на яких вона ґрунтується. Аналогічно легітимність може бути легальною або нелегальною залежно від змісту правових норм та політики держави стосовно легітимуючої позиції суспільства або його більшості. Суперечності між легальністю та нелегітимністю або між нелегальністю та

легітимністю розв'язуються, природно, на користь одного із цих соціальних атрибутів, який у підсумку нівелює позитивну чи негативну валентність іншого атрибуту, що є контрапою стосовно його власної, і програмує її у напрямі досягнення спільної моновалентності. Ймовірно, що в довгостроковому вимірі у переходічних нестабільних суспільствах та за умов демократичного політичного режиму легітимність/нелегітимність має більшу модальність стосовно соціальних відносин, на відміну від нелегальності/легальності. Натомість у короткостроковому вимірі, в соціально стабільних суспільствах та за умов тоталітарного і авторитарного режимів імовірно вагомішою стосовно соціальних відносин є легальність/нелегальність порівняно із нелегітимністю/легітимністю.

Доволі поширені випадки: коли права власності на об'єкт набуваються із формальним дотриманням норм законів унаслідок махінацій та афер, з використанням різних правових колізій – суперечностей, недосконалостей правових норм, відсутності механізмів підтримання їх чинності, можливостей їх вільного тлумачення; коли після фактичного захоплення (привласнення) об'єкта власності відбулася зміна законодавства, унаслідок чого це, раніше незаконне, володіння власністю стає формально законним, відповідним новому законодавству. У такі способи набувається легальність власності. Але цій легальності, як і її джерелам – способам і шляхам набуття – може бракувати легітимності, тобто визнання суспільством, у тому числі іншими власниками, неімущими, іх згоди не претендувати на перегляд легального статусу власності. Визнання людьми приватної власності на фактори виробництва – вагомий чинник динамічної рівноваги, а відтак – стабільного і ефективного функціонування та розвитку ринкової економічної системи. Адже таке визнання впливає на приріст ліквідності об'єктів приватної власності та формування позитивного іміджу приватних власників, позитивної оцінки їх діяльності і довіри до них. Своєю чергою, все це сприяє підвищенню рівня ділової активності приватних

власників, визначає поведінкову готовність населення до плідної економічної участі. Легітимність тут – одна із ланок соціального механізму взаємозалежності власників і решти суспільства у приватновласницьких відносинах та сфері господарської діяльності. Власників і невласників, приватну власність і суспільство пов'язують приватновласницькі відносини, соціальна ефективність яких може ґрунтуватися на взаємній довірі, спільних цінностях та узгоджених мірою можливості інтересах. Власники мають опиратися не тільки на правові чинники гарантування власного статусу і статку, але також переконати суспільство чи принаймні більшу його частину у необхідності самих себе, у соціальній виправданості свого виключного статусу. Адже жодні соціальні норми – права чи моралі – не будуть дієвими без бажання чи волі людей їх прийняти та визнати. А без соціального партнерства власників та неімущих неможливе оптимальне забезпечення економічної та соціальної стабільності суспільства. Економічно та соціально ефективною може бути лише легітимна власність. У протилежних випадках власники для запобігання реальним та потенційним загрозам своїм приватним інтересам вдаються до несплати податків, приховання та викачування прибутків в офшорні зони і т.д., а неімущі прагнуть реалізувати свої інтереси через кримінальні проти приватної власності, політичну активність, спрямовану на частковий/повний демонтаж інституціональних підвалин приватновласницьких відносин.

Отже, нелегітимна власність розбалансовує та дезорганізовує економіку і суспільство, тоді як легітимна, навпаки, може стабілізувати і сприяти їх розвитку. Легітимність тут є свого роду сигналом про відповідність функцій даного інституту соціальним очікуванням, його суб'єктивно відчувану соціальну значущість для, як мінімум, більшості членів суспільства.

Зміст концепту «легітимність приватної власності» – дуже варіативний, охоплює систему суб'єктивних уявлень, переконань та налаштованостей людей стосовно даного об'єкта.

Серед них можна виділити: 1) позитивну оцінку, прийняття суспільством чи його більшою частиною різних аспектів інституціонального порядку приватновласницьких відносин; 2) визнання його правочинності та прав приватних власників; 3) добровільну і невимушенну згоду коритися відповідним інституційним нормам та вимогам; 4) віру у їх справедливість та соціальну ефективність, в те, що інститут приватної власності – найадекватніший даному суспільству, у релевантність даного інституту характеру суспільної системи, у межах якої він функціонує; 5) уявлення про виправданість і необхідність приватної власності, переконаність у тому, що вона, попри усі недоліки, – найкраща з-поміж усіх можливих інших альтернатив інституціонального регулювання економічних та соціальних відносин; 6) готовність відтворювати у своїй повсякденній життєдіяльності відповідні нормативні зразки поведінки; 7) оцінку приватновласницьких відносин як справедливих, морально виправданих і життєво прийнятних та необхідних тощо. Окрім цих соціально-психологічних виявів легітимності/нелегітимності приватної власності, її об'ективними соціально-реальними ознаками можуть виступати: 1) міра присутності методів активного захисту своїх приватних прав на об'єкти власності у діяльності приватних власників; 2) стійкість господарських корпоративних структур; 3) міра успішності, безкrizovostі соціально-економічного та політичного розвитку суспільства; 4) місце і роль приватних власників у громадському, соціально-політичному житті; 5) міра особистого контролю власників над своєю власністю; 6) наявність/відсутність соціальних потрясінь, викликаних протистоянням власників та неімущих; 7) міра дотримання правових норм всіма суб'єктами приватновласницьких відносин – власниками, неімущими, державними структурами; 8) тривалість перебування об'єктів приватної власності в руках приватних власників та ін. Легітимність приватної власності знаходитьться у прямій залежності від її соціальної ефективності: наслідком тривалої соціальної неефективності може стати нелегітимність.

Серед основних чинників, що можуть зумовити дефіцит легітимності приватної власності: 1) соціальний, економічний, політичний, регіональний, конфесійний, поселенський та ін. види гетерогенності суспільства, що ускладнюють можливості ціннісного, соціального консенсусу у ньому з приводу приватної власності; 2) економічні, політичні і соціальні кризи у процесі модернізації суспільства; 3) амбівалентність і невизначеність соціально-економічних уявлень членів суспільства у період його трансформації; 4) зловживання приватних власників, їх нездатність відповідати очікуванням громадськості, її ціннісним уподобанням; 5) популистські маніпуляції політиків із настроями громадськості стосовно цих зловживань та ін.

Вище йшлося про один вид легітимності приватної власності – (макро)соціальну легітимність, носієм або репрезентантом якої є суспільство чи його більша частина. Такими носіями можуть виступати також світове співтовариство, соціальні спільноти, верстви чи класи, мікросоціальні групи, самі приватні власники. Тоді є підстави говорити про зовнішньоекономічну, глобальну (мега) легітимність – визнання приватної власності з боку міжнародних економічних організацій, ТНК, держав та ін., що у сукупності агрегується у світову громадську думку. Наслідком такої глобальної нелегітимності для власників та держави і суспільства, під юрисдикцією яких вони перебувають, можуть стати інвестиційний, торговий, фінансовий бойкот, суб'єктивні упередження різноманітних соціальних суб'єктів, що взаємодіють із цими власниками і т.п. У випадку, коли носієм легітимності власності для самого себе є сам власник, йдеться про свого роду «аутолегітимність» – позитивне самовизнання, самовиправдання, самооцінка себе у статусі приватного власника, тобто психологічні структури, що задіяні у соціальній саморегуляції власної поведінки у контексті приватновласницьких відносин. Можна виділити та локалізувати й інші види легітимності у спектрі, що його обмежують ці два крайні (мега- та ауто-) види: мікро-, мезо- та макросоціальну легітимність. Але відповідно до змісту сформульованої вище наукової

проблеми, авторський науковий інтерес тут і надалі буде переважно зосереджений на останній – макросоціальній або власне соціальній легітимності.

Основними функціями легітимності приватної власності у приватновласницьких відносинах, імовірно, є сприяння: 1) утвердженню соціального консенсусу в суспільстві з природу інституту приватної власності та злагоді між приватними власниками і суспільством загалом; 2) реалізації належних власникам прав приватної власності; 3) соціальному контролю громадськості над власниками, над рівнем належної їх законосуслухняності – готовності підпорядковуватися правовим нормам, що регламентують відносини власності; 4) забезпеченням соціальної ефективності приватної власності та авторитету приватних власників у суспільстві, довіри до них з боку громадськості, а відтак – соціальній інтеграції суспільства. Загалом легітимність – соціально-психологічний механізм контролю громадськості за сферою приватновласницьких відносин, у межах якого постійна особиста увага, нагляд, спостереження громадян за функціонуванням інституту приватної власності трансформується у їх легітимуючу/делегітимуючу позицію – своєрідну соціальну ратифікацію/нератифікацію.

Таким є попередній опис природи, основних виявів, ознак, видів, властивостей, функцій та структури легітимності приватної власності. Підсумовуючи, можна стверджувати, що концепт «легітимність приватної власності» є теоретико-методологічним знаряддям аналізу взаємозалежності між власниками та неімущими, приватною власністю і суспільством загалом. Легітимність слід вважати не другорядним поняттям, а однією із наріжних категорій економічної та загальної соціології, одним із їх найбільш загальних понять, що відображає універсальний та всезагальний характер рефлексивної форми економічного та соціального. Якщо буквально виходити із відомої тези Ж.-Ж. Руссо, що громадянське суспільство (і власність у ньому. – В.Р.) генетично походить від наївної віри одних людей у декларовану виключну особисту належність іншим людям обгорожених останніми ділянок землі, то

легітимність загалом можна визнати головною підвалиною приватної власності. Через легітимність приватної власності певною мірою реалізується суверенітет народу, громадян, а сама вона є відтак суттєвою передумовою соціальної злагоди та упорядкованості в суспільстві за умов відсутності тотального соціального контролю, що його пов'язують із тоталітарними режимами. Легітимність приватної власності – чинник демократичного контролю суспільства над власниками і бізнесом. Проблема легітимності/нелегітимності приватної власності актуальна не лише для України, у якій тривають приватизаційні та реприватизаційні процеси, це перманентно актуальнана проблема усіх країн, де присутній соціальний інститут приватної власності.

Перспективами подальших розвідок з використанням набутого досвіду концептуалізації у даному напрямі ймовірно стануть: теоретико-методологічний аналіз соціально-структурних інтеграційних/дезінтеграційних наслідків приватизації як соціального процесу в сучасному українському суспільстві; розробка концептуальної моделі легітимності та легітимації приватної власності як чинників соціальної інтеграції; окреслення історичної траєкторії соціальної генези легітимації приватної власності на теренах України; оцінка легітимаційного потенціалу економічної культури українського населення щодо приватної власності; визначення соціально-структурних особливостей легітимації приватної власності в сучасному українському суспільстві; з'ясування специфіки впливу головних соціальних інститутів суспільства на легітимацію приватної власності в Україні; порівняльний аналіз легітимаційних тенденцій стосовно приватної власності на робочу силу, землю і капітал.

Література

1. Войтович С.О. Соціальні інститути суспільства: рід, влада, власність. – К., 1998.
2. Головаха Є., Паніна Н. Пострадянська деінституціоналізація і становлення нових соціальних інститутів в українському суспільстві // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 4. – С.5–22.

*Н.Толстых,
кандидат социологических наук*

ГЛОБАЛЬНОЕ ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ИСКЛЮЧЕНИЕ КАК ПРЕДМЕТ СОЦИОЛОГИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

В спорах о глобализации, находящейся сегодня в центре внимания представителей разных областей обществознания, главное место занимают вопросы ее влияния на социально-экономическую динамику отдельных стран и мира в целом. И если относительно направлений трансформации традиционных и возникновения новых форм неравенства существует целый спектр мнений, то определяющая роль превращения планеты в единое поле хозяйственной деятельности и финансовых трансакций в построении социальной картины мира уже стала общеизвестной.

В данной статье отражена попытка рассмотреть основные тенденции в области глобального социально-экономического неравенства с точки зрения экономического исключения, под которым понимается ограниченный доступ индивидов и групп к основным источникам удовлетворения потребностей и механизмам принятия решений.

По мнению большинства экспертов, отправной точкой в исследовании социального исключения как самостоятельного понятия следует считать публикацию в 1974 г. книги «Исключенные» Рене Ленуара, в которой рассматривались условия жизни социально неадаптированных групп, остающихся на обочине общества на фоне стремительного роста экономики [1, с. 5]. Именно эта основная составляющая концепции исключения – воспроизведение и углубление нищеты и бедности при наличии принципиальных возможностей для их преодоления – сделали

ее применимой к анализу современных глобальных тенденций стремительной поляризации населения планеты. Так, за четверть века с момента публикации книги французского исследователя, в 1975–2000 гг., мировой ВВП в реальном выражении увеличился в пять раз [2, с. 18–19], а население планеты возросло немногим более, чем в 1,5 раза. Следовательно, при равномерном распределении достигнутых экономических результатов ликвидация крайних форм бедности представлялась вполне реальной. Но предположение о том, что, по меньшей мере, с конца 1980-х гг. экономический рост, наоборот, происходил за счет несправедливого перераспределения ресурсов между развивающейся и процветающей частями мира и сворачивания социальных программ в развитых странах, вероятно, в большей степени соответствует действительности. Сегодня преобладающее большинство исследований по проблемам распространения бедности в мире начинается с констатации факта, что никогда еще мир не был столь богат и никогда еще не был столь поляризован.

Данные международной социально-экономической статистики позволяют сделать вывод, что в нищете и бедности или на их грани живет сегодня преобладающая часть населения планеты; для значительной его части характерно ухудшение жизненных условий, а отдельные положительные изменения являются неустойчивыми (*табл. 1*). Так, например, может ли быть оправдано существование крайних форм нищеты, если для того, чтобы спасти от нее 1 млрд. человек, живущих менее чем на 1 долл. в день, потребовалось бы 1,6% дохода наиболее богатых 10% мирового населения [3, с. 4]? Или можно ли назвать достижением снижение в 1990–1999 гг. пропорции мирового населения, живущего в крайней бедности, с 29% до 23%, если, по расчетам ООН, для того, чтобы удовлетворить основные потребности всех нуждающихся в продовольствии, питьевой воде, образовании и здравоохранении, хватило бы менее 80 млрд. долл., или 0,5% глобального

дохода [4, с. 208]? Едва ли. Тем более, что в этот же период наблюдалось значительное увеличение (с 242 до 330 млн.) абсолютной численности людей, живущих в крайней бедности в таком традиционно бедном регионе, как Африка к югу от Сахары, и приход массовой нищеты в экс-социалистические страны Центральной и Восточной Европы и бывшего Советского Союза, в которых в 1950–1980-е гг. последняя была практически преодолена.

Неблагоприятные тенденции складываются и в сфере глобальной занятости. По данным Международной организации труда, уровень безработицы в 1994–2004 гг. увеличился с 5,5% до 6,1%, а численность безработных – с 140,3 млн. человек до 184,7 млн. [5]. Сокращение рабочих мест в современном секторе экономики происходит как в развитых, так и в развивающихся странах. Кроме того, во всех развивающихся странах, за исключением Восточной и Юго-Восточной Азии, повысилась доля самостоятельной занятости, что для развивающихся регионов может рассматриваться как переход населения в неформальную экономику [6, с. 44].

При наличии армии безработных в мире не изжиты такие явления, как принудительный и детский труд, жертвы которого являются не только экономически исключенной группой, но и лишенными гражданских и общечеловеческих прав. По данным Международной организации труда, в настоящее время в мире насчитывается не менее 12,3 млн. жертв принудительного труда [7, с. 12]. В детский труд вовлечены 246 млн. детей, или каждый шестой ребенок на планете [8]. Противоречащие гуманизму торговля людьми,ексуальная эксплуатация, долговая кабала распространены сегодня как в развивающихся странах, так и в экономически развитом мире. Указанные отрицательные явления продолжают существовать, несмотря на экспертные расчеты, согласно которым, социально-экономический эффект от ликвидации крайних форм эксплуатации будет превышать прибыли их организаторов.

Таблица 1

**Соотношение глобального прогресса
и глобальной фрагментации***

<i>Глобальный прогресс</i>	<i>Глобальная фрагментация</i>
<p>Доля мирового населения, живущего в условиях крайней нищеты, уменьшилась с 29% в 1990 г. до 23% в 1999 г.</p> <p>В 1990-е годы доля населения, живущего в условиях крайней нищеты, сократилась наполовину в Восточной Азии и регионе Тихого океана и на 7 процентных пунктов – в Южной Азии.</p>	<p>Доходы богатейших 5% мирового народонаселения в 114 раз превышают доходы беднейших 5%. За 1990-е годы численность населения, живущего в условиях крайней нищеты, увеличилась в странах Африки, расположенных к югу от Сахары, с 242 млн. до 300 млн. человек.</p>
<p>В 1990-е годы в Восточной Азии и регионе Тихого океана достигнут ежегодный прирост подушного дохода в размере 5,7%, а в Южной Азии – 3,3%.</p>	<p>В 1990-е годы подушный доход сокращался в странах Восточной Европы и СНГ на 2,4% в год, в странах Африки, расположенных к югу от Сахары – на 0,3%.</p> <p>20 стран Африки, расположенных к югу от Сахары, где проживает более половины населения этого региона, сегодня беднее, чем в 1990 г., а 23 – беднее, чем в 1975 г.</p>
<p>Начиная с 1990 г., 800 млн. человек получили доступ к современным системам водоснабжения, а 750 млн. человек – к более совершенным объектам санитарии.</p> <p>57 стран, на которые приходится половина мирового народонаселения, либо уже уменьшили вдвое долю голодающего населения, либо находятся на пути к достижению этой цели к 2015 г.</p>	<p>Доля иммунизированных детей в странах Африки, расположенных к югу от Сахары, упала до менее 50%.</p> <p>При сохранении нынешних темпов борьбы с голодом для победы над ним во всем мире потребуется более 130 лет.</p>
<p>Некоторые развивающиеся страны добились прогресса в обуздании эпидемии ВИЧ/СПИДа. Уганда удалось сократить долю населения, инфицированного ВИЧ, с 14% в начале 1990-х годов примерно до 8% к концу 1990-х годов.</p>	<p>К концу 2000 г. от СПИДа умерло почти 22 млн. человек, 13 млн. детей потеряли умерших от СПИДа матерей или обоих родителей, а более 40 млн. человек были инфицированы ВИЧ. 90% из них живут в развивающихся странах, а 75% – в странах Африки, расположенных к югу от Сахары.</p>

Продолжение таблицы 1

<i>Глобальный прогресс</i>	<i>Глобальная фрагментация</i>
В период с 1970 по 2000 гг. коэффициент смертности детей в возрасте до пяти лет во всем мире снизился с 96 до 56 на 1 тыс. живых рождений.	Каждый день более 30 тыс. детей во всем мире умирают от поддающихся профилактике заболеваний. Каждый год более 500 тыс. женщин умирают в связи с беременностью и родами.
Общемировые показатели охвата детей начальным школьным обучением выросли с 80% в 1990-х годах до 84% в 1998 г. 51 страна, где проживает 41% мирового народонаселения, уже достигла или находится на пути к достижению цели обеспечения всеобщего охвата начальным образованием.	113 млн. детей школьного возраста не ходят в школу, 97% из них живут в развивающихся странах. 93 страны, на которые приходится 39% мирового народонаселения, не располагают данными о тенденциях в области охвата начальным школьным образованием.
90 стран, на которые приходится более 60% мирового народонаселения, уже достигли или находятся на пути к достижению цели обеспечения равенства между мужчинами и женщинами в области начального образования к 2015 г., а более 80 стран – в области среднего образования.	Во всем мире 60% от числа детей, не посещающих начальную школу, составляют девочки. Из примерно 854 млн. неграмотных взрослых во всем мире 544 млн. женщин.

*Источник: Доклад о развитии человека за 2002 год. Углубление демократии в разобщенном мире. – ООН: Нью-Йорк, Оксфорд, 2002. – С. 10–11.

Необходимость рассмотрения социально-экономических процессов в глобальной перспективе не снимает важность анализа межстрановых различий. В эпоху господства неолиберальных принципов организации экономики, поощряющих сильных в погоне за прибылью не оглядывающиеся на аутсайдеров, происходит углубление разрыва между развитыми и развивающимися странами. Создается впечатление, что страны «золотого миллиарда» и наименее развитые страны живут в разное время – сегодня житель Замбии имеет меньше шансов дожить до 30 лет, чем тот, кто родился в Англии в 1840 г., и этот разрыв увеличивается [3, с. 4].

Коэффициент младенческой смертности в наименее развитых странах почти в 20 раз превышает соответствующее значение для стран ОЭСР с высоким уровнем дохода, показатели распространения ВИЧ и заболеваемости туберкулезом – соответственно в 8 и 25 раз. Степень технологического и экономического отставания между наиболее богатыми и бедными странами мира характеризует соответственно 22,7 и 24-кратный разрыв в размере валового внутреннего продукта на душу населения и относительной численности пользователей сети Интернет (*табл. 2*).

Таблица 2
Основные показатели социально-экономического развития
в экономически развитом и развивающемся мире (2003)*

<i>Показатель</i>	<i>Мир в целом</i>	<i>Развивающиеся страны</i>	<i>Наименее развитые страны</i>	<i>Страны ОЭСР</i>	<i>Страны ОЭСР с высоким уровнем дохода</i>
Ожидаемая продолжительность жизни при рождении, лет	67,1	65,0	52,2	77,7	78,9
Коэффициент младенческой смертности (на 1 тыс. живых рождений)	54	60	99	11	5
Коэффициент детской смертности в возрасте до 5 лет (на 1 тыс. живых рождений)	80	88	156	13	6
Распространение ВИЧ (% инфицированного населения в возрасте 15–49 лет)	1,1 [1,0-1,3]	1,3 [1,1-1,4]	3,2 [2,9-3,8]	0,3 [0,2-0,4]	0,4 [0,2-0,5]
Случаи заболевания туберкулезом (на 100 тыс. человек)	240	289	452	23	18
Грамотность взрослого населения (%) грамотного населения в возрасте старше 15 лет)	...	76,6	54,2	...	...
Численность пользователей сети Интернет (на 1 тыс. человек)	120	53	4	403	480
ВВП на душу населения, долл. США с учетом паритета покупательной способности	8229	4359	1328	25915	30181

*Источник: Human Development Report-2005. International cooperation at a crossroads. Aid, trade and security in an unequal world. – UNDP, New York, 2005. – Р. 222, 249, 261, 265.

Следствием экономического и социального отставания развивающихся стран от процветающей части мира является разница в критериях, которые применяет к ним международная статистика. Кроме разных национальных пороговых значений границ бедности, для развивающихся стран определяют долю населения, чьи доходы не превышают 1 или 2 долл. США в сутки, а для стран с переходной экономикой и развитых стран аналогичной границей являются 4 или 11 долл. США. Показатели здоровья и санитарные условия в богатых и бедных странах вообще не поддаются сравнению. В экономически развитых странах определяют долю населения, имеющего высшее образование, тогда как в странах, которые развиваются, – долю грамотного населения.

Вероятно, что в обозримом будущем глобального социально-экономического выравнивания не произойдет. Предложение богатых оказывать развивающимся странам ежегодно помочь в размере 0,7% от размера своего ВНП, датированное 1969 годом, так и не получило своего воплощения. Сегодня богатые страны коллективно на помощь бедным странам тратят 0,25% своего национального дохода, что ниже соответствующего показателя 1990 года [3, с. 7].

Однако, несмотря на то что основная часть ресурсов мира обеспечивает экономический рост преимущественно в экономически развитых странах, даже там не удается преодолеть бедность, хотя по сравнению с развивающимися странами она проявляется относительно мягче и распространена в меньших масштабах. Так, в самой богатой стране мира, США, в 2002 г., по официальным данным [9], численность бедных составила 34,6 млн. человек, или 12,1% всего населения (границей бедности в США считается годовой доход на семью из четырех человек в размере 18 100 долл. США, который пересчитывается в зависимости от состава семьи). В начале третьего тысячелетия 17% детей, живущих в Америке, прозябают в условиях бедности, в соседней Канаде – 16,5% [10].

Присутствует бедность и в социально-экономической структуре Европы. По данным Евростата, в 1999 г. 9% на-

селения Европы хронически относилось к категории бедных (то есть имело доходы, не превышающие 60% медианных по стране) [11]. С принятием в 2004 г. в Европейский Союз новых членов – стран, в которых уровень жизни был ниже, чем в «старой Европе» и которые пережили массовую бедность вследствие недавних рыночных преобразований, европейские показатели бедности, вероятно, ухудшатся. Об остроте проблемы бедности в Европе говорит и тот факт, что большинство стран приняло национальные планы преодоления социального исключения.

Выход из сложившейся ситуации в области экономического неравенства, вероятно, следует искать в другой плоскости. Именно доминирование экономической эффективности как главного критерия развития повлекло за собой обесценивание социальной и культурной сфер жизни человека. Преодоление бедности и исключения будет возможным лишь в том случае, если миру удастся подчинить экономическую стихию целям всеобщего развития, справедливости и сокращения неравенства.

Литература

1. *Concepts and strategies for combating social exclusion. An overview.* – Geneva: ILO, CIARIS, 2005.
2. *Нерівні приrostи* // Кур'єр ЮНЕСКО. – 2000, листопад. – С. 18–19.
3. *Human Development Report-2005. International cooperation at a crossroads. Aid, trade and security in an unequal world.* – UNDP, New York, 2005.
4. *We are peoples. The role of the United Nations in the twenty-first century. The millennium report.* – United Nations, New York, 2001.
5. *Global employment trends (February, 2005)* // <http://www.ilo.org/trends>.
6. *Справедливая глобализация.* Доклад Всемирной комиссии по социальным аспектам глобализации. – Женева, МОТ, 2004.
7. *Глобальный альянс против принудительного труда.* Глобальный доклад, представленный в соответствии с механизмом реализации МОТ об основополагающих принципах и правах в сфере труда. – Женева: Международное бюро труда. 2005.

8. *Facts on Child Labour* // <http://www.ilo.org/public/English/bureau/inf/download/child/childday05.pdf>.
9. *USA Statistics in Brief* // <http://www.census.gov/statab/>
10. *Poverty Amidst Prosperity. Building a Canada for All Children* // www.campaign2000.ca.
11. *Демоскоп–Weekly.* – № 113–114, 19 мая –1 июня 2003 // <http://demoscope.ru/weekly/2003/0113.eubar02.php>.

О.Богданова

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ДЕМОКРАТИЇ В СОЦІАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Кожен дослідник демократії та демократизації постає перед проблемою визначення цих понять, оскільки, незважаючи на значну кількість змістовних праць з теорії демократії, проблема дефініцій залишається наріжною. Шляхом позбавлення поняття «демократія» статусу мети та зміщення центру уваги з інституційних та процедурних визначень у статті запропоновано підходи до концептуалізації демократії, які, сподіваюсь, сприятимуть доповненню існуючих методів дослідження демократизаційних і де-демократизаційних тенденцій та удосконаленню розробки програм демократичного розвитку.

Після Другої світової війни в західній соціальній науці відбувся сплеск уваги до теми демократії. Відтоді написано численні праці з теорії демократії та проведено чимало досліджень, у яких намагалися оцінити ступінь демократичності різних суспільств, з'ясувати необхідні передумови та вирішальні чинники демократизації. Проте навіть після таких ґрунтовних теоретичних праць, як роботи американського політолога, соціолога та філософа Р.Дала [1; 2; 3] й італійського політолога Дж.Сарторі [4], проблема концептуалізації та операціоналізації поняття «демократія» в соціальних дослідженнях залишається актуальною.

В одній резонансній статті з цієї тематики прозвучало особливо цікаве зауваження: «Коли це поняття [демократія] поширюємо на нові обставини [тобто на так звані «нові демократії»], дослідники можуть натрапити на випадок, який можна класифікувати як демократію на підставі загальноприйнятих визначень, проте він не виглядає справді демократичним у свіtlі ширшого розуміння цього поняття» [5, с. 442]. Впадає в око парадоксальність цього речення: теза виразно ілюструє, що є певне узвичаєне розуміння демократії, яке не було чітко усвідомлене й висловлене в академічній літературі, незважаючи на грунтовний доробок з цієї тематики.

Водночас самі критерії оцінки демократичності мають деякі серйозні наслідки: вони впливають на спрямованість досліджень, (адже від цього залежить, які дані будуть зібрані та проаналізовані, а які залишаться поза увагою), на державні програми та їх на позицію громадянина у суспільстві, що претендує на епітет “демократичне”. Зрештою, люди мислять поняттями, і ці поняття виражають зміст їхніх поглядів. Для української соціальної науки це питання також набуває дедалі більшої важості, адже наше суспільство належить до категорії тих, де демократія є принципом легітимності, і на сьогодні в Україні стали як ніколи актуальними дослідження з оцінки рівня демократичності та розробка програм утвердження демократичних принципів у суспільстві. Отож, українській соціальній науці необхідно розробляти власні підходи до дослідження явища демократії.

На сьогодні в дослідженнях демократії домінують такі пріоритети: «вільні та чесні вибори», «незалежність судової гілки влади» та «незалежність засобів масової інформації». З одного боку, такий підхід є цілком зрозумілим та обґрунтованим, проте з іншого – визначити ці феномени досить складно, а надати їх адекватну оцінку в певній країні тим більше є проблематичним. Примітно, що такий підхід зосереджений на інституціях і залишає поза увагою домінантні погляди, знання та стиль поведінки громадян, рівень їх залученості до прийняття суспільних рішень та

до контролю за їх виконанням. Останніх торкаються у дослідженнях громадянської культури, проте у надто вузькому діапазоні, аби на їх підставі можна було робити висновки саме стосовно демократії, а не громадянської культури. Наприклад, автори відомої праці «Громадянська культура» – американський політолог Г.Алмонд, який привніс у свої студії розробки з соціології, антропології та психології, та його тогочасний студент С.Верба – здійснили дослідження політичної культури, під якою вони розуміли психологічні орієнтації громадян стосовно політичної системи своєї країни, але вони не тестували рівень практичних знань громадян та не вивчали випадки використання таких знань [6].

Протягом багатьох років було вельми популярним визначення демократії австро-американського економіста Дж.Шумпетера, який намагався інтегрувати соціологічне розуміння у свої економічні теорії: «Демократичний метод є таким інституційним улаштуванням прийняття політичних рішень, за якого окремі особи здобувають владу приймати рішення шляхом конкурентної боротьби за виборчі голоси народу» [7, с. 26]. Цим визначенням «демократичного методу» незрідка послуговувалися, проте у ньому йдеться лише про виборність посадових осіб органів державної влади.

Видаеться, що однією з причин, чому інституційні та процедурні визначення набули популярності, стало захоплення кількісними методами, а отже, бажання виміряти демократичність, побудувавши індекси демократії. Наприклад, фінський політолог Т.Ванханен, вельми відомий на Заході дослідник демократії, зазначив: «Я... віддаю перевагу процедурним визначенням демократії тому, що вони дають можливість виміряти різницю в ступені демократичності» [8, с. 28]. Він запропонував таке визначення: «Демократія є політичною системою, у якій різні групи легально наділені правом змагатися за владу і в якій інституційні носії влади обрані народом і є відповідальними перед народом» [8, с. 31]. Виходячи зі свого визначення, Т.Ванханен будує такий індекс демократії: «змагальність»

(щоб її підрахувати, віднімаємо від 100 найбільший відсоток голосів, набраний однією партією під час виборів) множимо на «участь» (яку становить відсоток населення країни, яке проголосувало на цих виборах).

Такий підхід породжує низку сумнівів та запитань. Насамперед варто зазначити, що низький відсоток найбільшої партії може бути зумовлений неоднорідністю населення країни та/або великою кількістю партій у ній. А велика кількість партій може означати радше нездатність об'єднатися, ніж змагальництва та плюралізм. Більше того, якщо тлумачити демократію лише як обрання народом своїх представників, то постає питання, чи є вибори у країні вільними, чи вони такими тільки здаються? Ті, хто наділені владою, можуть скористатися різними видами тиску та заохочень, щоб отримати привілеї, зокрема, для висвітлення у ЗМІ своєї передвиборчої кампанії, щоб обмежити критику і надати неправдиву інформацію про свої досягнення та паплюжити своїх опонентів, уникнувши публічного засудження за це. В результаті навіть непопулярні представники можуть бути переобраними. Також можлива підробка кількості здобутих голосів.

Тож розглянемо докладніше, що лежить в основі демократії як принципу легітимності, тобто дає підстави твердити, що саме «народовладдя» є єдиним прийнятним політичним режимом. За всієї його значущості наразі залишимо остронь постулювання права людини на самовизначення. Насправді в основі обґрунтування демократії лежить теза: загальновизнаною цінністю (тобто цінністю, яку визнає переважна більшість членів суспільства) є благополуччя кожної людини. Натомість історія людства продемонструвала, що у більшості випадків правителі схильні зосереджуватися на власних інтересах та занедбувати інтереси решти і, що ще неприйнятніше, експлуатувати решту людей, використовуючи їхні життя у своїх власних інтересах. За відсутності загальновизнаних цінностей вибір демократії втрачає свою доречність. Адже деяких результатів легше досягати авторитарному або тоталітарному режимові, де важливість людського життя поступається

важливості іншої мети (наприклад, індустріалізувати суспільство як найшвидшими темпами), а водночас, якби було можливе врядування лише високоморальних осіб, котрі в кожній людині бачать мету, а не засіб, то навряд чи вже у Стародавній Греції виникла б ідея демократії.

При розробці індикаторів демократичності сучасного суспільства варто звернути увагу, чи людське життя становить у ньому найвищу цінність і чи громадянам властиво переконання, що будь-яка влада стає корумпованою, якщо виходить з-під контролю громадськості (чи, напаки, наявні очікування появі при владі людини-месії, після чого проблема чесного й справедливого врядування буде вирішена). Позначимо ці переконання, що становлять підґрунтя демократичного ладу, як світоглядний базис демократії.

Розглянемо далі сутність поняття «демократія», або «народовладдя». Здається, за своєю суттю воно означає, що *певна група* не владарює у громаді/суспільстві, або, інакше, що немає чіткого розподілу на тих, хто править, і тих, ким правлять. Таке формулювання вочевидь суперечить вищезгаданому визначеню Дж.Шумпетера. Тим часом, давні греки (винахідники демократії і як ідеї, і як практики) напевне не схвалили б сучасний стиль здійснення влади “народом”, адже у їхньому полісі тільки деякі посади були виборними, а більшість посад отримували за допомогою жеребкування (!). Посад було близько тисячі, а до демосу входили кілька десятків тисяч вільних громадян. До того ж майже усі посади обіймали тільки на однорічний термін і лише один раз у житті. Отже, кожен громадянин мав неабиякий шанс обіймати якусь посаду хоч раз протягом свого життя, а тим паче стати членом ради П'ятисот, яка визначала порядок денний для Зборів. У Зборах же брали участь усі. Більше того, давні греки були свідомі, що бідна людина може бути не в змозі взяти участь у політичних справах громади, оскільки час тут витрачався не на заробіток, – відповідно існувала система виплат, яка давала змогу навіть найбіднішим узяти участь у самоврядуванні [2, с. 1–19]

Хоча існує істотна відмінність між сучасним способом здійснення демократії та давньогрецьким, все ж таки ідея відсутності чіткої відмінності між тими, хто править, та підпорядкованими їм залишається актуальною, адже ідея демократії передбачає, що державні посадовці будь-якого рівня є особами, тимчасово найнятыми суспільством для виконання певних функцій, вони мають позбавлятися посади у разі неналежного виконання своїх функцій, і водночас кожен член суспільства може претендувати на будь-яку владну посаду. Таким чином, одним з показників демократичності суспільства є те, яка частина громадян, за наявності бажання взяти участь у політичному житті місцевого або національного рівня потенційно має можливість це зробити не тільки як виборці, а й як посадові особи. Чи натомість у суспільстві сприймають посадовців як людей, що належать до особливого прошарку? Цей показник має принципове значення для оцінки демократичності, адже він дає змогу відрізняти демократичні суспільства від тих, де всезагальні вибори, по суті, є одним зі способів конкуренції елітних угруповань за домінантну позицію в суспільстві.

Інститут виборів є лише одним з засобів реалізації ідеї народовладдя, проте саме на ньому часто зосереджують найбільше уваги як на способі здійснення громадянами своєї влади. Жеребкування посад на сьогодні не застосовують, за винятком системи участі присяжних у судових засіданнях деяких країн, але є численні інші способи, якими кожен громадянин може долучитися до самоврядування. У сучасних демократичних суспільствах наявне розмаїття можливостей громадян для здійснення своєї влади.

I. Розв'язання суспільних/громадських проблем без залучення органів державної влади.

II. Демократична взаємодія з органами державної влади:

- участь у формуванні органів державної влади шляхом участі у виборах як кандидат, як виборець, як активіст;
- участь у роботі органів державної влади та співпраця з ними;
- опротестування діяльності осіб, що працюють в органах державної влади.

Дослідження демократичності суспільства можна поглибити, вивчаючи, наскільки поширеним є використання вищезазначених способів та наскільки задоволені громадяни результатами своїх спроб здійснити владу таким чином. Наведені способи легко операціоналізувати, на відміну від формули “вільні та чесні вибори” й ін., адже йдеться про конкретні дії. Оцінка поширеності та дієвості наведених форм участі в управлінні суспільним життям є одним з можливих вимірів демократичності суспільства.

Іншим виміром народовладдя є правовий вимір. У кожному суспільстві існують певні правила співіснування його членів та механізми, що забезпечують дотримання цих правил. Демократичним можна назвати суспільство, кожен член якого має реальну можливість брати участь у встановленні правил, якими він (як член різних суспільних груп та виконувач різних соціальних ролей) має керуватися в суспільному житті, а також брати участь у визначені механізму контролю за їх дотриманням. В такому випадку громадяни, по-перше, переважно схвально сприймають чинні нормативно-правові акти (адже це було їхнє рішення – безпосередньо або через представників – і якщо вони більше не схвалюють чинні правила регулювання, то вони наполягають на їх зміні); по-друге, вони протестують щоразу, коли бачать, що події розгортаються всупереч чинним правилам. Вочевидь це передбачає високий рівень особистої залученості: громадяни знають чинні правила, принаймні ті, що безпосередньо впливають на їхнє життя; вони знають, як конструктивно опротестувати порушення; вони справді протестують, коли натрапляють на порушення правових норм). Таким чином, іншим показником демократичності суспільства може бути оцінка рівня правової обізнаності громадян стосовно як своїх правових можливостей, так і способів їх захисту, а також бажання обстоювати свої права та рівень успішності попереднього захисту своїх прав.

Наш розгляд тяжіє радше до нормативної, аніж до емпіричної парадигми визначення демократії, тобто ми радше намагалися розкрити суть ідеї «демократія», ніж охарак-

теризувати політичний лад у тих сучасних суспільствах, які мають більше підстав, ніж інші, претендувати на епітет «демократичні». Йдеться про *ідею* демократії, а не про результат втілення її у життя, їй у цьому випадку завдання дослідників полягає у визначенні ступеня наближеності дійсності до ідеї. Саме зосередженість на демократії як на ідеї, а не наборі способів її реалізації залишає простір для пошуку нових форм втілення цієї ідеї, іншими словами, сприяє соціальній інновації замість того, щоб консервувати статус-кво ѹ дозволяти поступове зниження «планки демократичності». Водночас аналіз існуючих способів реалізації ідеї демократії та опис чинних «демократичних» суспільств також є невід'ємною складовою пізнання соціальної дійсності, ѹ наше розуміння її буде повнішим, якщо в соціальних дослідженнях розглядаємо політичну систему, центруючи увагу не тільки на основних політичних інституціях та елітних угрупованнях як головних агентах політичного життя суспільства, а ѹ фокусуючи дослідження на громадянах – центральних агентах демократичного процесу.

Література

1. Dahl R. A. On democracy. – New Haven: Yale University Press, 1998.
2. Dahl R. A. Democracy and its critics. – New Haven: Yale University Press, 1989.
3. Dahl R. A. Polyarchy; participation and opposition. – New Haven: Yale University Press, 1971.
4. Sartori G. The theory of democracy revisited: In 2 v. – Chatham, N.J.: Chatham Nouse Publisher, 1987.
5. Collier D., Levitsky S. Democracy with adjectives: conceptual innovation in comparative research // World Politics. – 1997. – V. 49. – №3. – P. 430–451.
6. Almond G. A., Verba S. The civic culture: political attitudes in five nations. – Newbury Park, Calid.: Sage Publications, 1989.
7. Schumpeter J. A. Capitalism, socialism, and democracy. – 2nd ed. – New York: Harper, 1942.
8. Vanhanen T. Prospects of democracy: a study of 172 countries. – London and New York: Routledge, 1997.

В.Іщенко

СУЧАСНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СУСПІЛЬНИХ РУХІВ: ГОЛОВНІ ТЕОРЕТИКО- МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ

Дослідження суспільних рухів давно стали інституціоналізованою галуззю соціальних наук у західних країнах, тоді як українські соціологи тільки-но розпочинають звертати увагу на цю сферу соціальної реальності. Ще 10 років тому це можна було б виправдати ембріональним станом розвитку даного явища на українських теренах (хоча слід згадати масові мобілізації кінця 1980–початку 1990-х). Однак події, що отримали називу помаранчової революції, були формою суспільного руху, в якому взяли участь сотні тисяч мешканців України, більше того, дали поштовх для активізації колективних ініціатив щодо розв'язання різноманітних суспільних проблем, не пов'язаних безпосередньо з дискурсом президентських виборів 2004 р. Соціальні рухи стають дедалі помітнішими у житті українського суспільства, а отже, актуальність їх наукового дослідження стає очевидною.

Нагальною є потреба в аналізі концептуального апарату та основних підходів у соціології суспільних рухів. Роботи, у яких аналізується ця проблематика (у тому числі й доступна російськомовному читачеві книга О.Здравомислової [1]), зупиняються на поділі історії розвитку досліджень суспільних рухів на три парадигми: 1) «класичну» парадигму колективної поведінки/масового суспільства; 2) мобілізації ресурсів/політичного процесу; 3) нових суспільних рухів. Однак наприкінці 1990-х років розпочалися (і досі тривають) дебати між провідними світовими дослідниками, що ставлять під сумнів усталені теоретичні та методологічні концепції; наочними є ознаки парадигмального зсуву. Метою статті є ідентифікація головних

теоретико-методологічних підходів у цих дискусіях з природою співвідношення факторів соціальної структури, культури та людської агентності, а також методології пошуку каузальних механізмів для пояснення процесів у суспільних рухах.

Почнемо з аналізу ситуації в соціології суспільних рухів, що склалася на середину 1990-х років. «Класична» парадигма колективної поведінки / масового суспільства, що має коріння ще в роботах дослідників поведінки на товбу XIX ст. Г.Лебона та Г.Тарда, а найбільш систематичну розробку здобула у працях Н.Смелзера та Р.Тернера і Л.Кілліана, майже повністю втрачає вплив, лише поодинокі автори ще намагаються вказати на її окремі переваги перед наступницями. Парадигма так званих нових суспільних рухів (феміністського, енвайронменталістського рухів, рухів сексуальних меншин, руху за мир тощо), що розроблялася насамперед європейськими дослідниками, зокрема, А.Туреном, А.Мелуччі, К.Оффе, зазнала жорсткої критики її головної тези про принципову «новизну» цих суспільних рухів (зокрема, в аспектах ідеології, соціальної бази, мотивації до участі, організаційної структури, політичного стилю). Натомість модифікована парадигма мобілізації ресурсів/політичного процесу, серед найвидатніших представників якої слід назвати Ч.Тіллі, Д.МакАдама, М.Залда, Дж.МакКарті, посіла домінуюче становище в сфері досліджень суспільних рухів. Серед науковців виник відносний консенсус щодо основних компонентів аналізу суспільних рухів, який найповніше втілився у двох виданнях, що набули ледь не статусу локальної класики. Мається на увазі збірник 1996 р. за редакцією Д.МакАдама, Дж.МакКарті і М.Залда [2] та синтетична праця С.Терроу [3]. Визначальними для пояснення виникнення, наслідків та процесів у суспільних рухах називалися такі чинники: структура політичних можливостей (*political opportunities structure*); мобілізаційні структури (*mobilizing structures*); інтерпретативні процеси фреймінгу (*framing*). Коротко пояснимо зміст цих термінів перед

тим, як перейти до аналізу критики нової « класичної » парадигми.

Поняття структури політичних можливостей стосується того простого факту, що виникнення, розвиток та результати суспільних рухів певним чином визначаються локальним, національним та транснаціональним контекстом, у якому вони діють. Д.МакАдам, синтезуючи дослідження кількох відомих науковців, вказує на такі виміри структури політичних можливостей: відносна відкритість чи закритість інституцій політичної системи; стабільність чи нестабільність структури відносин усередині еліти; наявність чи відсутність у суспільного руху впливових союзників серед еліти; можливості та схильність державного апарату до репресій [4, с. 27]. Очевидний і механізм впливу: зміни у структурі політичних можливостей змінюють витрати, ризики та очікувані наслідки, пов'язані з колективною дією.

Якщо поняття структури політичних можливостей стосується зовнішніх ресурсів суспільних рухів, то « мобілізаційні структури » – це інструменти, що застосовуються суспільними рухами для ефективного їх використання. Численні дослідження продемонстрували важливість для суспільних рухів їх організованої частини, так званих організацій суспільних рухів (*social movement organizations*), так само як і неформальних мереж, через які рекрутуються більшість активістів, а також усталених у суспільстві інституцій, у які укорінені суспільні рухи (класичний приклад – це роль негритянської церкви для розвитку руху за громадянські права чорношкірих американців).

Термін « фрейм колективної дії » стосується тієї « зорієнтованої на дію сукупності значень та вірувань, що надихають та легітимують діяльність організації суспільного руху » [5, с. 614] Мобілізація людей до суспільного руху вимагає інтерпретації поточної ситуації як несправедливої (« діагностичний фреймінг »), пояснення, як можна змінити цю ситуацію (« прогностичний фреймінг »), та мотивації долучитися до суспільного руху й пожертвувати якісь

ресурси для його цілей («мотиваційний фреймінг») [5, с. 615–618]. Це означає, що суспільні рухи мають розв'язувати проблему «узгодження фреймів» (*frame alignment*), тобто досягти такого «поєднання інтерпретативних орієнтацій суспільного руху та індивіда, щоб певна сукупність індивідуальних інтересів, цінностей та вірувань узгоджувалася та взаємодоповнювала дії, цілі та ідеологію руху» [6, с. 464].

Таким чином, якщо йти за гегемонічною парадигмою, то за умов поєднання розширення політичних можливостей, наявності мобілізаційних структур та вдалого узгодження фреймів, потрібно очікувати високої ймовірності виникнення суспільного руху.

На початку 1999 р. у журналі *Sociological Forum* був надрукований обмін статтями відомих дослідників суспільних рухів. Дискусія була розпочата статтею Дж.Гудвіна та Дж.Джаспера, яка мала підзаголовок «Структурний ухил теорії політичного процесу» [7]. Як випливає з назви, парадигма політичного процесу критикувалася за інтерпретацію свого базового концепту політичних можливостей як об'єктивних *структурних* змінних, що визначають процеси у суспільних рухах незалежно від волі їх учасників, а також у схильності до побудови з цих змінних інваріантних моделей для пояснення виникнення та розвитку суспільних рухів незалежно від локальних історичних умов. Наголос на об'єктивних структурних детермінантах процесів у суспільних рухах не супроводжувався належним аналізом ролі культуральних та соціально-психологічних факторів, від яких залежить, будуть чи не будуть використані активістами наявні політичні можливості. Через це загальна схема пояснення була надто механістичною: людська агентність мала автоматично підлаштовуватися до об'єктивної соціальної структури, що з необхідністю означає апріорне постулювання певних припущень щодо природи людської поведінки. У цьому конкретному випадку радше жорсткий структурализм супроводжувався економістичною теорією раціонального вибору, за схильність до якої теорія мобілізації ресурсів уже неодноразово

критикувалася. На думку Гудвіна та Джаспера, проблема посилювалася ще й тим, що науковцям, які працювали в рамках гегемонічної парадигми, не вдалося виробити відносно короткий і водночас відносно універсальний список найбільш важливих вимірів структури політичних можливостей. Незважаючи на існування деяких спроб синтезу, на кшталт вищенаведеного списку Д.МакАдама, кожний дослідник додавав/віднімав свої виміри, які були релевантні для аналізу його безпосереднього об'єкта дослідження [7, с. 32]. Очевидним було надмірне розширення значення терміна, що зменшувало його пояснювальну силу. Як зізнавався пізніше сам Д.МакАдам, «буль-який процес загальних соціальних змін, що підриває розрахунки та засновки, які структурують політичний інстеблішмент, з високою часткою ймовірності спричинить значне розширення політичних можливостей» [8, с. 203]. Проблема, однак, у тому, що далеко не кожна структурна зміна має наслідком колективну дію, і, навпаки, колективна дія може відбутися *за відсутності* об'єктивного розширення політичних можливостей. Наприклад, як було переконливо продемонстровано Ч. Курzmanом, передреволюційний режим у Ірані не подавав жодних ознак слабкості, які вказували б на те, що «можливості» для революції, нарешті, відкрилися: у цьому випадку уявні (*perceived*) можливості не збігалися із структурними. Отже, коли саме «розширяються» чи «не розширяються» політичні можливості значною мірою залежить від того, як інтерпретують ситуацію самі учасники політичних процесів.

Більше того, інший головний концепт гегемонічної парадигми, концепт фреймінгу, що часто застосовувався для аналізу культуральної складової процесів у суспільних рухах, насправді не розв'язує порушених проблем. Справа в тому, що концепція фреймінгу цілком сумісна з базовим засновком, який імпліцитно міститься у теорії мобілізації ресурсів/політичного процесу щодо раціональності учасників суспільних рухів. Як продемонстрували П.Олівер та Г.Джонстон, поняття фреймінгу теж зазнало над-

мірного розширення. Найбільш адекватно його застосовувати до стратегічних, іноді навіть маніпуляційних, інтерпретативних процесів на кшталт PR- та рекламної активності, натомість сфера глибинних вірувань, цінностей та норм краще аналізується за допомогою концепту ідеології, якому дослідники суспільних рухів до останнього часу не надавали належної уваги. Так само і на думку Гудвіна та Джаспера концепт фреймінгу залишає поза своїми межами багато важливих для пояснення суспільних рухів культуральних факторів [7, с. 3].

Таким чином, одним з напрямів виходу з кризи гегемонічної парадигми є адекватний аналіз малодосліджених раніше аспектів суспільних рухів. Так, один з чільних представників теорії мобілізації ресурсів М.Залд закликає приділяти більшу увагу ідеологічним процесам та навіть перевизначити суспільні рухи як «ідеологічно структуровану дію», що дасть можливість поставити нові питання про політичну соціалізацію активістів та про взаємодію рухів із партійною системою та іншими усталеними політичними інституціями. А Дж.Джаспер закликає «повернути назад емоції», дослідження яких, як і інших соціально-психологічних аспектів, було не в моді після кризи парадигми колективної поведінки масового суспільства у 1970-х роках, незважаючи на їх очевидну важливість у суспільних рухах. Найбільш систематичним є підхід М.Еміrbайера та Дж.Гудвіна, які виділяють три контексти дії (соціально-структурний, культуральний та соціально-психологічний), що є відносно автономними (кожен має власну, унікальну логіку структурування, яка не зводиться до логік інших структурних контекстів), та утворюють об'єктивну структуру для реалізації людської агентності. Водночас кожний з них розглядається з реляційної точки зору, тобто увага дослідника спрямована передусім на структурні зв'язки між елементами, що аналізуються обов'язково у взаємодії з іншими елементами.

У свою чергу, жодний з критикованих Гудвіном та Джаспером теоретиків політичного процесу не намагався обсто-

ювати жорсткий структуралізм, найчастіше не визнаючи адекватність інтерпретації теорії політичного процесу як аж настільки механістичної і схильної до побудови загальних інваріантних моделей, що дало підстави Ч.Курzmanу стверджувати про існування «постструктуралістського консенсусу» в дослідженнях суспільних рухів. Натомість Ч.Тіллі відповів звинуваченням Гудвіна та Джаспера у «феноменологічному фундаменталізмі» (тобто у обстоюванні тієї позиції, що кінцеві причини поведінки людей треба шукати у їх свідомості) та запропонував альтернативну парадигматичну дослідницьку програму, що набула форми розгорнутого теоретичного та методологічного маніфесту у книзі «Динаміка колективної політичної боротьби» [9] (далі просто «Динаміка»), написаній у співавторстві з двома іншими визначними дослідниками суспільних рухів – Д.МакАдамом та С.Терроу.

Опублікована 2001 р. ця книга була сприйнята багатьма дослідниками з розчаруванням великою мірою через очікування від трьох наукових «зірок» фундаментальної синтетичної та систематичної роботи, але які, натомість, запропонували радше маніфест, спрямований насамперед на молодих дослідників з метою, як стверджує Р.Флекс, зберегти за собою лідерські позиції у галузі та «очолити» критичний рух проти тієї самої парадигми, яку вони тривалий час самі й розвивали. МакАдам, Терроу та Тіллі вказують на помилки, за які критикувалася парадигма мобілізації ресурсів/політичного процесу, визнаючи її моделі надто структуралістськими та статичними. Нові запропоновані моделі виглядають явно динамічнішими та враховують фактор людської агентності. Тепер «політичні можливості» та «загрози» уже замінені на процеси *приписування* можливостей і загроз, а замість «мобілізаційних структур» розглядаються процеси «соціального привласнення».

Інше завдання, яке поставили перед собою МакАдам, Терроу та Тіллі, – це подолання інституційного розриву між різноманітними галузями досліджень колективної

політичної боротьби. Автори були збентежені тим, що дослідження суспільних рухів, революцій, процесів демократизації, етнічної мобілізації та страйкових хвиль розвиваються у слабкій взаємодії один з одним, хоча ці соціальні феномени мають дуже багато спільногого і між ними навряд чи можна провести чітку межу. Справді, те, під якою назвою певне явище, зрештою, увійде в історію, значно залежить від ідеологічних настанов його учасників (згадаймо класичне: «Мятеж не может кончиться удачей, в противном случае, зовется он иначе»). Зокрема, аналіз подій в Україні наприкінці 2004 р. у рамках досліджень революцій буде значною мірою зумовлений довільним вибором, оскільки це явище так само можна розглядати з погляду досліджень суспільних рухів, демократизації та націоналізму. Натомість МакАдам, Терроу та Тіллі розглядали б всі ці соціальні феномени як різновиди колективної політичної боротьби (*contention* або *contentious politics*), що визначається як «епізодична, публічна, колективна взаємодія між тими, хто висуває вимоги, та об'єктами їхніх вимог, якщо а) принаймні одна держава висуває вимоги, є їх об'єктом, або є стороною в конфлікті та б) виконання вимог зачіпає інтереси принаймні однієї зі сторін» [9, с. 5]. У самій «Динаміці» автори зосереджуються на неінституціоналізований, або, за їх визначенням, «трансгресивній», колективній політичній боротьбі, тобто такій, у якій «принаймні деякі сторони конфлікту є нещодавно самоідентифікованими політичними діячами та/або принаймні деякі сторони застосовують іновативні форми колективної дії» [9, с. 8]. Історичні назви подій та інституційні межі в суспільних науках не можуть братися дослідниками за щось наперед задане, навпаки, процеси ідентифікації та класифікації подій мають самі ставати об'єктом наукового дослідження.

Третій аспект критики гегемонічної парадигми, який намагаються подолати МакАдам, Терроу та Тіллі, – це відносно часта обмеженість досліджень у їх рамках однією стороною колективної політичної боротьби (одним суспіль-

ним рухом чи навіть однією організацією суспільного руху), при цьому решта учасників розглядалися як «середовище», «контекст», «елементи у структурі політичних можливостей». Натомість автори «Динаміки», обстоюючи реляційну перспективу, пропонують аналізувати всіх політичних діячів, залучених до конфлікту, в їх взаємодії між собою. Первінним об'єктом дослідження стає уже не якийсь певний суспільний рух, а *епізод* колективної політичної боротьби.

Нарешті, останнє головне методологічне нововведення «Динаміки», що викликало чи не найбільше критичних зауважень, – це настанова на пошук спільних «каузальних механізмів», що діють у різних епізодах колективної політичної боротьби, та дослідження того, як вони продукують різні наслідки у різних початкових умовах та в різних комбінаціях з іншими механізмами. Критицизм був викликаний не стільки самим залученням «механістичної» методології як такої, скільки її специфічною інтерпретацією Чарльзом Тіллі, а також полемічним характером «Динаміки» як маніфесту. Насправді, пропаговане такими відомими вченими, як А.Стінчкомб та Дж.Елстер звернення уваги до соціальних механізмів набуває дедалі більшої популярності в англомовній літературі з суспільних наук.

Найлегше сутність «механістичної» методології пояснити на конкретному прикладі. Для її прихильника демонстрація статистичної залежності, наприклад, доходу людини від її статі має сутно дескриптивну цінність, але не є ще адекватним *поясненням* причин нерівності. Необхідно досліджувати складні соціальні механізми гендерної стратифікації, що опосередковують статеві відмінності в будові людського тіла та різницю в доходах. Цитуючи шведських дослідників П.Гедстрьома та Р.Сведберга, «коли спостерігаємо систематичний зв'язок між двома сутностями, скажімо І та О, то для того, щоб пояснити його, ми намагаємося знайти механізм М, який є таким, що за умови виникнення причини чи входу і він продукує

наслідок чи вихід О. Пошук механізмів означає, що ми не задовольняємося тільки лише встановленням систематичних коваріацій між змінними чи подіями. Задовільне пояснення вимагає від нас визначення соціальних «зубців та коліщаток» [метафора Дж.Елстера], що приводять до виникнення такого зв'язку» [10, с. 286].

Для Тіллі пояснення за допомогою механізмів є альтернативою пошуку наукових законів (на кшталт природних) системному аналізу, скептицизму, що відкидає взагалі будь-яку можливість наукового пояснення соціальної реальності, а також її поясненню через індивідуальні скильності (*propensities*) [11]. Механізми визначаються як «окреслений клас подій, що змінюють відносини між певною сукупністю елементів ідентичним або дуже схожим способом у різноманітних ситуаціях» [9, с. 24]. Іноді можна виділити «процеси» – комбінації або послідовності механізмів, що часто діють у різних епізодах, хоча чітку межу між процесами та механізмами, за зізнанням авторів, провести неможливо [9, с. 27]. Автори «Динаміки» виділяють три типи механізмів. Енвайронментальні механізми стосуються зовнішнього впливу на умови суспільного життя, як наприклад, збільшення та зменшення природних ресурсів. Когнітивні механізми здійснюються через зміни в індивідуальному або колективному сприйнятті та зазвичай описуються такими словами, як «визнавати», «розуміти», «класифіковати» [11, с. 24]. Реляційні механізми «змінюють зв'язки між людьми, групами та міжособистісними мережами» [9, с. 26]. Виходячи зі своєї загальної реляційної настанови, найбільше уваги Мак-Адам, Терроу та Тіллі приділили саме останньому типу механізмів, що й викликало найбільше незадоволення. Багатьом дослідникам відалися недостатніми пояснення, кінцевою ланкою яких були механізми на кшталт «соціального привласнення», «дифузії», «емуляції», «посередництва» тощо. Одразу виникає запитання: чому саме у цьому випадку відбулося соціальне привласнення (посередництво, дифузія, емуляція і т.п.), а в інших не відбулося? Якщо для попередніх теоретиків каузальних меха-

нізмів пояснення вимагало спуску на нижчий рівень порівняно з описом ситуації, тобто пояснення зв'язку між змінними на макрорівні вимагало визначення механізму на мікрорівні [10, с. 296–299], то Тіллі рішуче відкидає таку необхідність. На його думку, реляційні та енвайронментальні механізми можуть мати суттєвий вплив «без будь-якого необхідного зв'язку з когнітивними механізмами на індивідуальному рівні» [11, с. 25].

Отже, розбіжності між структуралістами та культуралістами в дослідженнях суспільних рухів, хоча й не такі очевидні, як у другій половині 1990-х, досі зберігають значення, незважаючи на відкидання колишніми структуралістами власне структуралістських моделей. Частково розбіжності можуть бути зменшені подальшими дослідженнями когнітивних механізмів, яким автори «Динаміки» приділили надто мало уваги, просуваючи альтернативну до способу пояснень суспільних явищ через індивідуальні схильності методологію. Однак жорстке протиставлення Тіллі реляційного та когнітивного рівнів і надання онтолігічної та епістемологічної переваги першому може бути на заваді створенню нової синтетичної парадигми для дослідження суспільних рухів, для якої наразі виникли підстави у вигляді консенсусу щодо переваг реляційної перспективи та відмови від побудови інваріантних «законоподібних» моделей на користь аналізу механізмів локальних причинно-наслідкових зв'язків.

Література

1. Здравомыслова Е. А. Парадигмы западной социологии общественных движений.– СПб., 1993.
2. McAdam D., McCarthy J. D., Zald M. N. (eds.) Comparative Perspective on Social Movements: Political Opportunities, Mobilizing Structures and Cultural Framings. – Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
3. Tarrow S. Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics. – Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

4. *McAdam D.* Conceptual Origins, Current Problems, Future Directions // McAdam D., McCarthy J. D., Zald M. N. (eds.) Comparative Perspective on Social Movements: Political Opportunities, Mobilizing Structures and Cultural Framings. – Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
5. *Benford R. D., Snow D. A.* Framing Processes and Social Movements: An Overview and Assessment // Annual Review of Sociology. – 2000. – Vol. 26.
6. *Snow D. A., Burke Rochford, Jr. E., Worden S. K., Benford R.D.* Frame Alignment Processes, Micromobilization, and Movement Participation // American Sociological Review. – 1986. – Vol. 51. – № 4.
7. *Goodwin J., Jasper J. M.* Caught in a Winding, Snarling Vine: The Structural Bias of Political Process Theory // Sociological Forum. – 1999. – Vol. 14. – № 1.
8. *McAdam D.* Revisiting the U.S. Civil Rights Movement: Toward a More Synthetic Understanding of the Origins of Contention // Goodwin J., Jasper J. M. (eds.) Rethinking Social Movements: Structure, Meaning, and Emotion. – Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, 2004.
9. *McAdam D., Tarrow S., Tilly C.* Dynamics of Contention. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
10. *Hedström P., Swedberg R.* Social Mechanisms // Acta Sociologica. – 1996. – Vol. 39. – № 3.
11. *Tilly C.* Mechanisms in Political Processes // Annual Review of Political Science. – 2001. – Vol. 4.

Т.Білецька

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ КОНФЛІКТИ: ІСТОРИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Упродовж усієї історії людства відбувалися зміни в соціально-економічному, політичному устрої, ускладнювалися форми взаємин у суспільстві, однак конфлікти залишалися невід'ємною складовою людського буття. Період ХХ – початку ХХІ ст. ввійде в історію як етап найбільшого за масштабами, гостротою протиборства соціальних

сил за перерозподіл сфер впливу. Світові війни, революції, локальні громадянські, міжетнічні конфлікти стали переважними свідченням необхідності пошуку ефективних шляхів врегулювання соціально-політичних конфліктів. Останні є невід'ємною складовою існування сучасного українського соціального простору і світовий досвід їх врегулювання корисний для українського суспільства.

Соціально-політичні конфлікти стали об'єктом вивчення вітчизняних соціологів порівняно недавно. Починаючи з кінця 80 – початку 90-х років і до сьогодні, у цьому напрямі працюють Є.Головаха, В.Казаков, А.Бандурка, В.Друзь, О.Данільян, А.Пойченко. Однак за достатньої кількості дослідження різних аспектів даної проблеми у вітчизняній соціологічній науці відсутній аналіз змін характеру соціально-політичних конфліктів в українському суспільстві, що трансформується. Потребує більш глибокого аналізу генеза конфліктологічного потенціалу в українському суспільстві, його інституційній особистісні виміри. Відсутнє визначення характеру дії основних конфліктогенних факторів у переходному суспільстві, а також засобів удосконалення стратегій та методів управління соціально-політичними конфліктами. Потребує глибокого аналізу питання впливу української ментальності на характер та особливості перебігу соціально-політичних конфліктів. Актуальність даної проблематики і недостатня розробленість цих наукових проблем спонукали автора звернутися до даної теми. Першим кроком у цьому напрямі є аналіз різних підходів до вивчення соціально-політичних конфліктів.

Конфлікт – явище багатогранне, що має різні причини, джерела, особливості перебігу і наслідки. Проблема соціально-політичних конфліктів зазнає певної еволюції. Чимало філософів, політологів, соціологів, представників інших наук від Арістотеля до Л.Козера і Р.Дарендорфа вивчали особливості суспільної боротьби в різні епохи, шукали шляхи і способи запобігання і вирішення суспільних конфліктів. Зміна поглядів на цю проблему була тісно

пов'язана із розвитком суспільства і тими змінами, які відбувалися у ньому. Одні дослідники схильні пов'язувати зміну цих поглядів із різним потрактуванням сутності людини («людина економічна», «людина агресивна», «людина, що самореалізується»), інші стверджують, що дане явище суспільного життя тісно пов'язане із рівнем розвитку суспільства й т. ін.

Класики давньогрецької філософії Платон, Демокріт, Арістотель визнавали неминучість конфліктів у суспільстві, «від природи існує вічна непримиренна війна між усіма державами» [1, с. 86], а ефективним методом їх розв'язання вважався силовий метод («війна примушує бути справедливими і поміркованими» [2, с. 206]), тоді як мир сприяє розвитку зарозуміlostі. Відповідаючи на запитання, що спонукає людей конфліктувати, Арістотель, зокрема, відзначає природні відмінності між людьми, які існуватимуть завжди. Однак подолання конфліктів у суспільстві є можливим за умови добре організованого державного устрою, в якому правлячі сили дають не про власні, а про народні інтереси [2, с. 146]. Будучи свідками масових військових конфліктів, давньогрецькі філософи сприймали війну як атрибут буденного життя, у появі ж держави вбачали єдино можливий механізм їх подолання.

Епоха Середньовіччя у працях Н.Макіавеллі, Е.Ротердамського, Ф.Бекона, Т.Гоббса продемонструвала своє бачення проблеми соціально-політичних конфліктів. Останні, як і в давньогрецькій філософії, визнавалися неминучими. Природним станом людського суспільства є «війна всіх проти всіх», відзначав Т. Гоббс [3, с. 150]. Причини ж їх виникнення вони називали різні: матеріальні інтереси у Н.Макіавеллі; однаковість прагнень і одночасні спроби заволодіти одним і тим самим у Т.Гоббса; зростання народонаселення як одна із причин військових конфліктів у Ф.Бекона [4, с. 485].

Епоха Відродження започаткувала якісно нові зміни в соціально-політичному устрої європейських держав: пріоритетними у вирішенні спірних питань стають не закони

сили, а правові норми, в ужиток входять поняття «поділ влади», «форми правління», «політичні свободи». Простежимо, як відображене це в поглядах на соціально-політичні конфлікти Ш.Монтеск'є, Ж.-Ж.Руссо, Дж.Локка.

Ш.Монтеск'є у творі «Про дух законів» піддає нищівній критиці теорію Т.Гоббса про взаємну неприязнь індивідів і на противагу їй виводить концепцію духу народу, за якою людська спільнота є згуртованим об'єднанням, на функціонування якого впливають фізичні й соціальні чинники. Філософ не визнає факту постійного існування конфліктів у суспільстві, а вирішення багатьох із них, особливо політичних, убачає в наявності політичної свободи, яка є можливою лише в поміркованих формах правління, основу яких становить інституційний поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову. Варто зауважити, що незалежно від того, чи можна сьогодні використовувати конституційні принципи філософа, його соціологічне розуміння умов свободи, думка, що свобода гарантована тільки там, де існує плуралізм і рівновага соціальних сил, залишається досить актуальною.

Подібним є бачення даної проблеми Ж.-Ж.Руссо. На відміну від згадуваної концепції Т.Гоббса він вважав, що первинно від народження людина перебуває в гармонії із природою і позбавлена будь-яких негативних рис. Однак суспільство придушує ці кращі риси і тим самим провокує масові конфлікти. Звідси думка про те, що «природний» стан людей у майбутньому даст змогу встановити таку форму правління, в якій не буде нерівності, класових антагонізмів, а держава стане запорукою рівності й свободи. Ці ідеї намагалися втілити в життя радикальні діячі Великої французької революції. Однак їх спроба побудувати безконфліктне суспільство на практиці вилася у масові кровопролиття.

Теорія конфлікту стала однією з провідних у соціології кінця XIX – середини XX ст. Причину такої популярності А.Ручка і В.Танчера убачають у тому, що незалежно від форми прояву (відкрите протиборство чи ні) воно існує,

в суспільстві завжди точиться боротьба за досягнення різних цілей і успіху [5, с. 222].

Вагомий внесок у теорію конфлікту зробили її фундатори К.Маркс, М.Вебер, Г.Зіммель. У площині конфліктної парадигми працювали також Л.Козер, Р.Дарендорф, Дж.Рекс, Р.Коллінз, К.Боулдінг та багато інших. Даня теорія виникла на противагу не менш відомій концепції функціоналізму, засновником якої вважають Т. Парсонса. Останній вважав конфлікт аномалією, злом, яке потрібно викорінити в суспільстві. Він і його прихильники розробили модель безконфліктного суспільства, яке можна створити шляхом соціальної рівноваги, соціальної інтеграції за допомогою правових інститутів, релігії, звичаїв. Ця досить оптимістична концепція не пройшла випробування часом і сьогодні більшістю фахівців визнана утопічною. Теорія конфлікту, навпаки, в світлі сучасних світових подій стає дедалі популярнішою і затребуваною.

Однією із найбільш відомих і тривалий час найбільш впливових парадигм була діалектична теорія конфлікту К.Маркса. Він одним з перших визначальною силою єдності людського суспільства називав не культурні, нормативні, моральні фактори, а економічні відносини, передусім відносини власності, які, за його переконанням, визначають організацію усього суспільства. В основі його концепції – ідея класової боротьби: «Історія всіх суспільств, що існували до цього часу, була історією класів» [6, с. 94]. Однак найяскравіше ця боротьба, на його думку, проявилася за капіталістичного ладу. Останній породжує два види суперечностей. Перший – суперечність між продуктивними силами і виробничими відносинами, другий – між зростанням багатств одних і бідністю інших. Ці суперечності провокують постійні суспільні конфлікти, що призводить до силового способу їх розв'язання. Такий спосіб для суспільства є найкращим і має реалізовуватися у формі пролетарської революції: «Всі дотеперішні рухи були рухами меншості або здійснювалися в інтересах меншості. Пролетарський рух є самостійний рух величезної більшості в інтересах більшості» [6, с. 103]. Силою, що приведе

в рух механізм революції, Маркс називав клас неімущих – пролетаріат, який у суспільстві становить більшість. Кінцевий результат революції він убачав у створенні асоціації, «в якій вільний розвиток кожного є умовою вільного розвитку всіх». Публічна влада втратить свій політичний характер, оскільки за своєю суттю вона є організованим насильством одного класу для придушення іншого. Якщо розмірковувати у цьому напрямі, то ліквідація класового суспільства спричинить зникнення держави і політики, які є полем соціальних конфліктів. Із такою думкою важко погодитися, та й сам Маркс у своїх подальших працях суперечить їй. Ідея планування економіки і знищення держави суперечать одна одній і, як засвідчив час, виявилися непродуктивними. Ця суперечливість, на думку дослідників, є найвразливішим місцем соціологічної концепції К.Маркса [7, с. 204]. Ідея про повне зникнення суперечностей через знищення приватної власності теж викликає сумнів. Безперечно, встановлення гармонійних колективних інтересів надасть можливість зменшити кількість конфліктів, однак не повністю і не назавжди.

Інша парадигма дослідження конфліктів у німецького соціолога Г.Зіммеля. Саме він уперше вводить у науковий ужиток термін «соціальний конфлікт». Погоджуючись із К.Марксом про те, що конфлікт є неминучим явищем у суспільстві, його природу Г.Зіммель пояснює не зіткненням класових інтересів, а внутрішньою біологічною природою людини, наявністю в неї інстинктів ворожості. Концепція соціолога суттєво відрізняється від Маркового бачення конфлікту. Г.Зіммель здійснює аналіз цього явища на рівні взаємин у межах невеликих груп, міжособистісних відносин, висловлюючи думку, що гострота конфлікту впливає на згуртованість груп, що конфліктуєть, на формування інтегруючої функції конфлікту в суспільстві, вироблення норм, що регулюють конфлікт. Антагонізми в суспільстві Зіммель пояснював не з погляду дії соціально-економічних факторів, а з позиції функціонування соціально-психологічних чинників, які можна коригувати

і тим самим перетворювати конфлікт з руйнівної на інтегративну силу суспільного розвитку.

Серед найвідоміших сучасних представників конфліктологічного підходу варто відзначити Р.Дарендорфа і Л.Козера. Так, німецький соціолог Р.Дарендорф визнає соціальний конфлікт як конфлікт між ресурсами і домаганнями. Погоджуючись із Г.Зіммелем, він називає його великою творчою силою, що породжує якісно нові зміни в суспільстві. Він підтримує міркування про неминучість конфлікту як явища соціального життя; де існує суспільство, існують конфлікти, а їх відсутність є ознакою хвороби людського соціуму. Аналізуючи сучасне суспільство, соціолог відзначає, що в ньому не виникло ніякого нового конфлікту, однак плин часу породив іншу проблему: клас більшості поступово втрачає впевненість у стійкості свого становища в суспільстві і вагається, коли справа доходить до дотримання ним же встановлених правил. Ще більшою небезпекою є стан аномії, який призводить до втрати колективної солідарності, почуття зв'язку із суспільством. Наявність аномії, на думку Дарендорфа, неминуче спричиняє тиранію.

Р.Дарендорф був одним із перших, хто визначив фактори, які впливають на інтенсивність соціального конфлікту. Серед них: сила конфлікту прямо залежить від міцності зв'язків усередині групи; чим вищою є мобільність, тим меншою є інтенсивність конфлікту; існування плюралізму також призводить до зменшення його інтенсивності.

Особливу увагу німецький соціолог звертає на умови соціальних і політичних конфліктів. Однією із них є залежність гостроти конфлікту від міри висхідної мобільності між пануючою і підкореною групами. Іншою умовою є залежність характеру конфлікту від технічних, політичних і соціальних умов організації його учасників. У свою чергу, чим гострішим і інтенсивнішим є сам конфлікт, тим більшими, якіснішими і кардинальнішими є зміни в соціальній системі.

Не менш цікавою є концепція соціального конфлікту американського соціолога Л.Козера. Найбільший інтерес

для нас становить його праця «Функції соціального конфлікту», в якій автор розглядає соціальний світ як систему взаємопов'язаних між собою складових, де відсутня рівновага, натомість існують напруженість і конфліктні інтереси. Причини останніх Л.Козер убачає в матеріальних факторах – обмеженості в ресурсах та масовому зубожинні. Він одним із перших спробував здійснити типологію соціальних конфліктів, поділивши їх на внутрішні, тобто ті, що відбуваються всередині групи, і зовнішні; на реалістичні, пов'язані із переслідуванням певних цілей і врахуванням витрат, що є неминучим під час їх досягнення, і нереалістичні, пов'язані із відкритим проявом ворожості і відсутністю чіткого бачення негативних наслідків конфлікту [8, с. 36].

В даній концепції здійснено спробу виділити і обґрунтовати функції соціальних конфліктів, а саме:

- характер конфлікту залежить від характеру соціальної структури, від реакції останньої на конфлікт;
- чим міцнішим є зв'язки в межах групи, тим інтенсивнішим є конфлікт, що виникає в ній;
- у вільно структурованих групах і суспільствах конфлікт, спрямований на послаблення антагоністичної напруженості, виконує функції стабілізації й інтеграції внутрішньогрупових відносин;
- соціальний конфлікт часто сприяє появі нових соціальних норм або оновленню уже існуючих. З цього погляду конфлікт є способом адекватного пристосування соціальних норм до обставин, що змінилися. Однак такий коригуючий механізм конфлікту є прийнятним тільки для суспільств із гнучкою структурою, тобто демократичних. Суспільства іншого типу (авторитарні, тоталітарні), придущуючи конфлікт, блокують соціальний застережний сигнал і тим самим поглиблюють небезпеку соціальної катастрофи.

Л.Козер не погоджується із думкою К.Маркса, що усвідомлення класами, особливо робітничим, своїх інтересів неминуче призводить до гострого (революційного) конфлікту. Він погоджується із міркуваннями Г.Зіммеля і стверджує, що чітке усвідомлення інтересів швидше спо-

нукатиме учасників конфлікту шукати компроміси або інші засоби з метою запобігання відкритим, збройним зіткненням [8, с. 542–556].

Як бачимо, Р.Дарендорф і Л.Козер по-різному тлумачать причини, гостроту, тривалість і результати конфлікту. Тривалий час дослідники не могли визначити, яка із концепцій конфлікту – функціоналістська чи конфліктологічна глибше бачить дане явище. Були пропозиції про їх об’єднання або швидше синтез, однак такі спроби виявилися невдалими. «Усі суперечки з приводу того, що є типовішим для соціальної системи – згода і рівновага чи насильство і зміни, – абсолютно марні, тому що в дійсності існують емпіричні питання: за яких умов згода, насильство, примус, суперечності, кооперація, інтеграція, рівновага і зміни уособлюють суспільство?» – відзначає Дж.Тернер [9, с. 186]. На ці питання, на думку соціолога, неможливо відповісти шляхом синтезу чи узгодження. Тому будь-які суперечки щодо правильності чи глибини тих чи інших поглядів, наукових концепцій є непотрібними. Вочевидь ця думка буде плідною і при вивчені проблеми конфлікту в умовах українських реалій.

Література

1. Платон. Законы // Платон. Сочинения: В 3-х т. – М., 1972. – Т. 3. – Ч. 2.
2. Аристотель. Політика. – К., 2000.
3. Гоббс Т. Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної. – К., 2000.
4. Бэкон Ф. Опыты или наставления нравственные и политические // Бэкон Ф. Сочинения. – М., 1972. – Т. 2.
5. Ручка А.А., Танчер В.В. Очерки истории социологической мысли. – К., 1992.
6. Маркс К., Енгельс Ф. Выбрані твори: В 3-х т. – К., 1992. – Т. 1.
7. Арон Р. Этапы развития социологической думки. – К., 2004.
8. Козер Л.А. Функции социального конфликта //Американская социологическая мысль. – М., 1996.
9. Тернер Дж. Структура социологической теории. – М., 1985.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

*O.Злобіна,
доктор соціологічних наук*

ДИНАМІКА ГРУПОВИХ ЕМОЦІЙНИХ НАСТРОЇВ: ДО І ПІСЛЯ ПОМАРАНЧЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Емоційна складова життєвих очікувань зумовлює спрямування поведінкової активності суб'єкта, визначає сприйняття ним соціальної реальності як сприятливої чи несприятливої для життя. Узагалі проблема емоційного балансу, а точніше, дисбалансу широко представлена в соціологічних дослідженнях трансформаційного періоду і розглядається як необхідна й важлива складова вивчення суспільних настроїв. Доволі поширеним є підхід, центрзований на вивченні психологічних станів. До нього можна віднести, скажімо, численні дослідження явищ оптимізму–песимізму [1]. Інший контекст репрезентує емоційну складову диспозицій. Тоді йдеться, наприклад, про надію як певний аттітюд, ставлення до світу. Насправді, розвести ці емоційні складові не так просто. В літературі висвітлено різні погляди, починаючи з визначення оптимізму і песимізму як граничних форм надії та страху й аж до твердження, що сподіватися може навіть затягтий песиміст [2].

Звісно, надати адекватну інтерпретацію емоційних феноменів у *соціологічному контексті* – непросте теоретичне завдання. Для цього в аналізі слід розвести суспільне емоційне поле із суто особистісним. Евристично важливи-

ми при цьому виступають принаймні два положення. По-перше, суспільне емоційне поле насычено різноманітними, почасти полярними переживаннями маси людей, тобто назагал маємо певною мірою нівелювання крайніх станів, що врівноважує їхній можливий негативний вплив на інституціональну структуру суспільства. По-друге, сам емоційний стан суспільства виступає контекстуальною складовою оцінки людиною життя. Він утворює не лише емоційне тло розгортання соціальних процесів загалом, а й емоційну межу сприйняття соціальної дійсності конкретною людиною.

Суттєвим наслідком подій помаранчової революції було не лише оновлення влади. Не менш, а можливо, й більш важливим став процес перегляду картини світу та усвідомлення нових можливостей життя масовою свідомістю. Перегляд оцінок, зміни очікувань, переструктурація пріоритетів з необхідністю відбувається у моменти суспільних перетворень. Дослідження перетворень картини світу людей, що відбуваються у такі періоди, має спиратися на поєднання теоретичного аналізу із осмисленням змін, що були зафіксовані в цей період емпірично. Дані моніторингу Інституту соціології свідчать, що на початку 2005 р. (лютий–березень) емоційна палітра почуттів, що виникали у людей, коли вони думали про майбутнє України, тяжіла до двох полюсів. Позитивні переживання концентрувалися навколо відчуття надії (61,2% населення), негативні – навколо відчуття тривоги (24,4%). Думки про майбутнє України викликали у людей оптимізм (33,8%), інтерес (21,5%), упевненість (19,5%) і частково розгубленість (10,5%). Проте майже нікого це майбутнє не залишало байдужим – таких виявилося лише 2,7%.

Аналіз динаміки емоційного сприйняття соціальної ситуації свідчить, що змістове наповнення образу майбутнього країни помітно змінилося у 2005 р. порівняно із 2003 р. За підґрунтя аналізу образу майбутнього правила відповіді респондентів на запитання: «*Які почуття у Вас переважають, коли думаєте про майбутнє України?*». На-самперед поглянемо на загальну динаміку змін (табл. 1).

Таблиця 1
Динаміка емоційного балансу у сприйнятті населенням
майбутнього України*(%)

Показники емоційного стану	2003 <i>N = 1800</i>	2005 <i>N = 1800</i>	Показники емоційного стану
Надія	58,8	61,2	Надія
Оптимізм		33,8**	Оптимізм
Тривога	47,0	24,4	Тривога
Страх	22,8	21,5	Інтерес
Розгубленість	19,8	19,5	Упевненість
Інтерес	17,0	11,7	Радість
Безвихід	14,6	10,5	Розгубленість
Упевненість	9,9	9,2	Задоволеність
Радість	5,6	8,1	Страх
Задоволеність	3,6	6,1	Безвихід
Песимізм		2,8**	Песимізм
Байдужість	2,9	2,7	Байдужість

* Сума перевищує 100%, оскільки респондент міг обрати кілька варіантів відповіді.

** У 2003 році позиція була відсутня.

Можна констатувати загалом позитивний напрям змін. Принаймні такі ключові негативні показники емоційного стану, як тривога і страх перед майбутнім помітно зменшилися. Якщо звернутися до багаторічних даних моніторингу, можна побачити, що загальний рівень реактивної

Таблиця 2
Динаміка рівня тривожності населення* (N=1800, %)

Рівень тривожності	1996	1998	2005
Низька	1,4	1,3	3,4
Нормальна	37,0	30,0	50,2
Підвищена	16,4	16,2	14,9
Висока	31,1	34,5	22,6
Надвисока	12,2	12,8	5,3

* Показник рівня тривожності розраховано за: Головаха Е.И., Панина Н.В. Социальное безумие: история, теория и современная практика. К., 1994, с.65.

тревожності населення, який визначався за допомогою шкали тривоги Ч.Спілберга, суттєво зменшився за останні 10 років (*табл. 2*).

Як бачимо, у 1996 р. нормальний рівень тривожності було зафіковано у 37% опитаних, підвищений та високий – у 43,3%, надвисокий у 12,2%. У 1998 р., який був піковим щодо негативних оцінок усіх сторін життя, це співвідношення було ще гіршим, нормальний рівень реактивної тривожності демонструвало 30,0%, підвищений та високий – 50,2%, надвисокий 12,8%. На початку 2005 р. ситуація видалася набагато кращою: нормальний і підвищений рівні тривожності були представлені майже однаковими групами (48,4% та 43,7%). Отже, попри численні негативи, ситуативна реакція на несприятливі умови була загалом більш спокійною.

Розглянемо тепер позитивні настрої, які репрезентують такі відчуття, як надія та оптимізм. Результати опитувань підтверджують, що надія є поширенішим психологічним відчуттям порівняно з почуттям оптимізму. Вона вияскравлює часову перспективу людей, їхні очікування щодо майбутнього, тобто може розглядатися як важлива ознака психологічного ресурсу населення. Станом на початок 2005 р. цей ресурс міцнішав, оскільки помітно поширилося у масовій свідомості відчуття упевненості в майбутньому, водночас зменшилося відчуття розгубленості та безвиході.

Слід зазначити, що соціальний настрій є комплексним явищем. Він може розглядатися з погляду безпосередньої реакції людини на соціальну дійсність, що характеризує її ставлення до соціальної практики, умов життя тощо. Соціальний настрій є також показником емоційно забарвленого й оцінного стану групи людей, об'єднаних єдиними соціальними цілями та інтересами. Нарешті, соціальний настрій може виступати як масове психосоціальне явище, що має здатність заражати й поєднувати людей, підкоряти їх дії. Результати моніторингу дають можливість певною мірою розрізнати внесок цих складових у загальну картину сприйняття майбутнього.

Почнемо з індивідуальної складової. Її можна виокремити, спираючись на відповіді респондентів на запитання «Що Ви могли б сказати про свій настрій в останні дні?» (табл. 3).

Таблиця 3
Динаміка фонового індивідуального настрою (N=1800, %)

Показники емоційного стану	1998	2005
Прекрасний настрій	2,3	5,3
Нормальний, рівний стан	26,5	48,7
Відчуваю напруженість, роздратування	48,2	26,9
Відчуваю страх, нудьгу	12,8	6,2
Важко сказати	10,3	13,0

Як бачимо, загалом психологічний фон на початку 2005 р. був набагато кращим порівняно з 1998 р., про що свідчить майже вдвічі менша група людей, що відчувала напруженість і роздратування (26,9% проти 48,2%). У 2005 р. яскраво виражене пессимістичне відчуття (страх, нудьга) мали на момент опитування лише 6,2% респондентів (у 1998 р. – 12,8%). Водночас кількість тих, хто мав яскраво забарвлена оптимістичне почуття (прекрасний настрій) була у 2005 р. порівняно з 1998 р., хоча і вищою (5,3% проти 2,3%), але не значною. Можна констатувати, що безпосередньо після перемоги помаранчевої революції загал перебував переважно у нормальному стані або стані напруженості, який скоріше можна було б кваліфікувати не як негативно забарвлений, а як мобілізаційний. Якщо подивитися на відповідні характеристики соціального настрою, побачимо, що власні переживання «оптимістів» та «пессимістів», хоча і кореспонduють з соціальним настроєм, але не є вирішальними (табл. 4).

Хоча соціальний оптимізм помітно переважає поміж оптимістів індивідуальних, так само як і соціальний пессимізм більшою мірою представлений поміж пессимістів індивідуальних, збіг позицій спостерігається не у всіх, а лише

Таблиця 4

**Оцінка майбутнього країни залежно
від індивідуального психологічного настрою
(2005 рік, % від кількості опитаних у групі)**

<i>Показники емоційного стану</i>	<i>Прекрасний настрій N = 95</i>	<i>Нормальний, рівний стан N = 875</i>	<i>Відчуваю напруженість, роздрібнення N = 483</i>	<i>Відчуваю страх, нудьгу N = 112</i>	<i>Важко сказати N = 233</i>
Оптимізм	52,6	39,1	26,3	17,9	30,0
Впевненість	27,4	22,2	16,1	9,8	18,0
Надія	53,7	64,9	61,3	50,9	55,4
Тривога	10,5	18,4	35,0	37,5	24,0

у 30–50% представників відповідних груп. Аналіз даних свідчить, що соціальні настрої та індивідуальні емоційні стани жорстко не пов’язані між собою. Сплески ситуаційних емоційних переживань зафіковані в момент опитування у порівняно незначній кількості опитаних (95 індивідуальних оптимістів та 112 індивідуальних пессимістів). Водночас більшість опитаних, що визначили власний психологічний стан як «нормальний, рівний», дають емоційно навантажені оцінки майбутнього країни. Показово, що у групі «напружених» такі характеристики соціального настрою, як оптимізм чи впевненість помітно тяжіють до оцінок у групі з нормальним, рівним психологічним станом. Водночас у поширеності пессимістичних орієнтацій ця група ближче до індивідуальних пессимістів.

Другим важливим чинником, вплив якого має бути простижений, є психологічний стан, який переживали люди у перші дні після завершення президентських виборів. Йдеться про ситуативний масовий соціальний настрій, який відрізняється від індивідуального характером та рівнем емоційного піднесення (сплеск, ентузіазм) та глобальними проявами (настрій класів, націй, інших великих соціальних груп). Його масовість визначається не механічним, кількісним набором певних емоцій, а їхнім соціальним змістом, соціальним походженням. Його оцінка здій-

снювалась через аналіз відповідей респондентів на запитання «*Які почуття переважали у Вас у перші дні після завершення президентських виборів?*» (табл. 5).

Таблиця 5
Характеристика емоційного стану
населення після виборів (2005, %)*

<i>Показники емоційного стану</i>	<i>%</i>
Надія	38,2
Задоволеність	27,0
Радість	18,9
Тривожність	17,6
Розчарування	14,6
Побоювання	13,5
Обурення, гнів	9,2
Щастя	8,4
Жодних почуттів не відчував	7,4
Байдужість	3,1
Важко сказати	6,6

* Сума перевищує 100%, оскільки респондент міг обрати кілька варіантів відповіді.

Як бачимо, у верхній частині рейтингу емоційних почуттів позитивні складові. Причому йдеться про дійсно масове емоційне забарвлення оцінки ситуації, оскільки нейтральність або відчуженість («жодних почуттів не відчував», відчував «байдужість») зафіксовано лише у невеликої кількості опитаних. Небагато і тих, хто вагався з відповідю, а взагалі не відповіли на це питання лише 2 респонденти з 1800.

Зіставлення відповідей на це питання із наведеною на початку статті картиною загального ставлення до майбутнього країни дає підстави констатувати, що масовий ситуативний емоційний стан, як і індивідуально-психологічний стан, не кореспонduють прямо із загальним образом майбутнього. Ситуативно оптимістична складова помітно

переважала пессимістичну, у довгостроковій перспективі співвідношення виявилося протилежним. Так, радість відчували одразу по завершенні виборів 18,9%, а щодо майбутнього України її відчувають лише 11,7%. Натомість тривогу по закінченні перегонів відмітили 17,6% респондентів, а в оцінці образу майбутнього це відчуття присутнє у 24,4%. Водночас дуже характерно, що в оцінці емоційних переживань, які стосуються минулого, а саме до такого типу належить пропозиція опитуваному відтворити свій емоційний стан у перші дні після завершення президентських виборів, почуття надії фіксується набагато рідше, ніж при оцінці образу майбутнього (38,2% проти 61,2%). Таким чином, надія радше пов'язується із сподіваннями, аніж із реальними досягненнями. Відповідно, навіть якщо сподівання не спрвджаються, надія не вмирає, бо психологічно стан розчарування належить теперішньому або минулому, а стан надії виступає системотвірною компонентою ставлення до майбутнього. Доти, доки такий образ узагалі формується людиною, надія не зникне, незважаючи на невправдані очікування. Отже, парадоксальне, на перший погляд, «без надії сподіваюсь» має глибокий психологічний зміст.

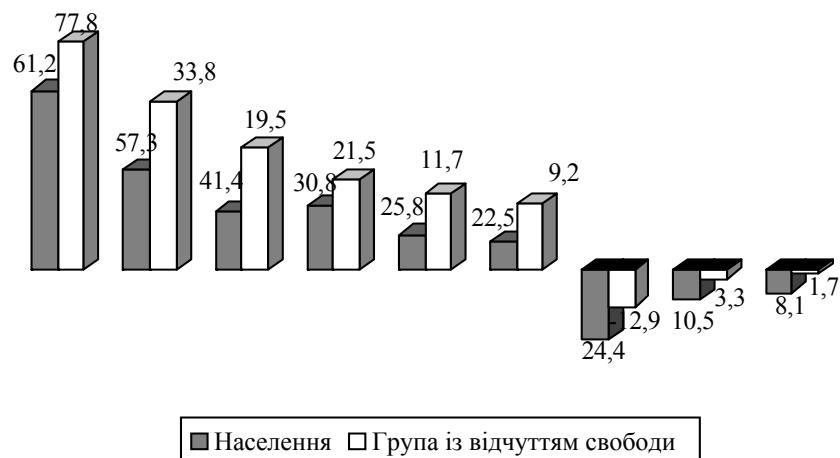
Повернемося до основного предмета нашого обговорення – групового соціального настрою, що характеризує ставлення населення до майбутнього. Саме він виступає важливим чинником, що єднає людей у спільність «Ми». За своєю сутністю він об'єднує не лише емоційні стани, а й визначає активні соціальні дії у різних сферах життя, а отже, має кумулятивний характер. Він не лише відбуває емоційно-психологічний стан групи, а й регулює її дії. Дослідження соціального настрою може проводитися з погляду виявлення загальних особливостей ставлень, оцінок та поведінкових орієнтацій людей, що переживають певні емоційні стани. Спробуємо з'ясувати, які особливості характерні для специфічної групи населення, що об'єднує людей з переживанням свободи як важливої особистісної цінності.

Роки моніторингових спостережень свідчать, що в Україні спостерігається суперечливе поєднання загальних уявлень про важливість індивідуальної свободи і мало не суцільної впевненості у тому, що наше суспільство нічого спільногого із свободою не має. Красномовним підтвердженням цього слугують відповіді на запитання, в якому респондентам пропонувалося обрати з наведеного переліку слів ті, які найтісніше пов'язані для них з образом сучасного українського суспільства. У 2003 р. суспільство асоціювали із свободою лише 4,7% опитаних. Мимоволі пригадуються рядки Кобзаря, які, на нашу думку, доволі точно передають відповідний психологічний стан населення: «Мабуть ти ждеш? Добра не жди, не жди сподіваної волі – вона заснула...» Проте події кінця 2004 р., які сколихнули суспільство і «збудили волю», помітно вплинули на зміну образу суспільства. За даними моніторингу 2005 р., кількість тих, хто асоціює сучасне суспільство із свободою, становила вже 16,8%. Хто ж представляє цю точку зору, в яких прошарках народилося і живе це відчуття вільного суспільства, з якими уявленнями, оцінками і очікуваннями воно пов'язане? Спробуємо з'ясувати відповіді на ці запитання, аналізуючи дані моніторингу.

Насамперед зазначимо, що свободу в суспільстві більшою мірою відчувають саме ті, хто її збудив. Поміж представників цієї групи кількість безпосередніх учасників подій майже вдвічі більша, ніж за вибіркою загалом – 38% проти 20,9% (Тут і далі наводяться лише відмінності, які є статистично значущими за $p < 0,1$). Причому наслідки помаранчевої революції для цих людей сприймаються в контексті особистісно значущих надбань. Можна сказати, що їхній психологічний ресурс відчутно підсилений порівняно із загалом. Якщо поміж представників цієї групи більшість (56,8%) мають відчуття, що вони особисто «виграли» у результаті помаранчевої революції, то серед усіх опитаних таких лише 32,2%. Це загальне відчуття відбивається у всій емоційній палітрі переживань (*рис. 1*).

Рисунок 1

Порівняльна характеристика емоційних переживань щодо майбутнього України (%)

Позитивні емоційні оцінки у групі із відчуттям свободи значно переважають над негативними і притаманні її представникам вищою мірою, аніж загалу. Переважає в обох групах відчуття надії. Його назвали 61,2% респондентів загалом та 77,8% представників аналізованої групи. Проте загальна тенденція сподіватися на краще підкріплюється почуттям оптимізму лише у 33,8% усіх опитаних, а поміж тих, хто поєднує свої сподівання із свободою, таких 57,3%. Аналогічну відмінність спостерігаємо і щодо негативних емоцій. Найвиразніше негативне відчуття, притаманне представникам аналізованої групи, це тривога, на яку вказали лише 12,9% (загалом 24,4%). Тобто образ вільного суспільства не затымарений сумнівами. Проте важливо підкresлити, що аналізовані емоційні переживання фіксувалися в особливий момент. Опитування проводилося, коли перемога була вже досягнута, а реальні перетворення ще не почалися. Чи збережеться такий позитивний образ свободи, покажуть лише наступні дослідження.

Позитивний емоційний заряд сприйняття майбутнього є однією з важливих складових системного комплексу психологічних переваг цієї групи. Його підґрунтя утворює вищий рівень задоволеності життям. Загальний індекс задоволеності (за 5-балльною шкалою) дорівнює у представників групи 3.12 проти 2.74 за вибіркою в цілому. Більшою мірою вони задоволені і своїм становищем у суспільстві. Індекс задоволеності тут становить 1.94 (за 3-балльною шкалою), тоді як за вибіркою в цілому він дорівнює 1.73.

Отже, відчуття свободи народилося насамперед у тих людей, які на неї очікували та її виборювали. Причому йдеться не про прекраснодушні мрії, а про доволі конкретні сподівання, які утворюють підмурок впевненості в тому, що ситуація у країні буде поліпшуватися вже в найближчий рік (рис. 2).

Рисунок 2
Порівняльна характеристика очікувань поліпшення життя у найближчому майбутньому

Можна було б припустити, що на момент опитування ці очікування відбивали насамперед реакцію на зникнення тих чинників, які сприймалися як гальма для вільного розвитку суспільства. По суті, з раціональної точки зору, слід було б говорити скоріше не про відчуття свободи як такої, а про *можливість* свободи, яка може перетворитися на реальність, а може й не стати ознакою суспільства. Проте, як це часто буває, раціональні уявлення тісно переплетеють свідомості з нераціональними сподіваннями. Якщо звернутися до аналізу оцінок віддалених перспектив, то вони були наповнені у представників цієї групи неабияким оптимізмом і нагадували до болі знайому віру в те, що «нинішнє покоління радянських (читай – українських) людей житиме при комунізмі (читай – при розвиненому капіталізмі)». Принаймні у групі тих, хто сприймав суспільство як вільне, віра у краще майбутнє була чи не загальною (*рис. 3*).

Рисунок 3
Порівняльна характеристика очікувань покращення життя
у віддаленому майбутньому

Очевидно, підґрунтам таких високих позитивних сподівань саме у представників цієї групи є великою мірою іхня позитивна ідентифікація себе з феноменом помаранчової революції. Можна дискутувати стосовно того, чи були ці події революцією в політичному сенсі, але з психологочного погляду маємо те, що інакше, ніж революційною романтикою, і не назвеш. У частини населення вона набула вигляду віри в те, що вільне суспільство має бути і обов'язково стане прекрасно-досконалим. У принципі на хвилі позитивної психологічної енергії суспільство мало шанс рухатися у напрямі дійсного задоволення своїх нағальних потреб. Утім, можливі й інші сценарії – поступового згасання і перетворення романтики на скепсис, або ж стрімкого розчарування і кумулювання негативної енергетики. Як розвиватимуться події, покаже, на нашу думку, вже найближчий рік.

Література

1. Див., напр.: Кесельман Л., Мацкевич М. Індивідуальний оптимізм/песимізм у сучасній російській трансформації // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 1–2.
2. Муздываев К. Феноменология надежды (статья первая) // Психологический журнал. – 1999. – № 3.

*Н.Бойко,
кандидат соціологічних наук*

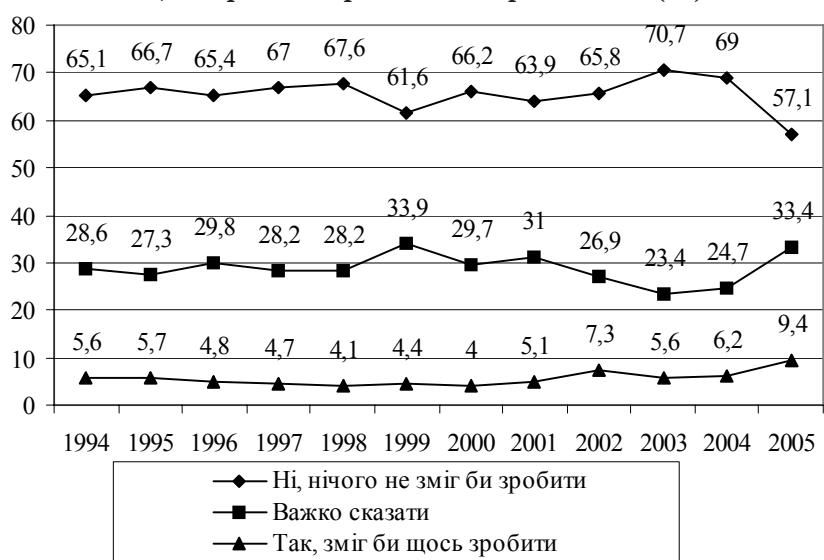
МОЖЛИВОСТІ ВПЛИВУ НА ВЛАДУ В УЯВЛЕННЯХ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ

Становлення нових соціальних відносин у рамках процесу демократизації нашого суспільства пов'язано з такими явищами, як соціальна активність, соціальна інтеграція, а також з такими процесами, як саморегуляція і дієвість соціальних суб'єктів, підвищення рівня залученості громадян до прийняття управлінських рішень, розширен-

ня засобів впливу громадськості на владу. Усе це зумовлює необхідність становлення самостійних соціальних суб'єктів, здатних формувати нові соціальні відносини.

Моніторинг ситуації протягом останнього десятиріччя дає змогу простежити тенденції по роках. 2005 року зафіксовано найменший за весь період спостережень відсоток мешканців України, які вважають, що в разі ухвали урядом України рішення, яке утискає їхні законні права та інтереси, вони «нічого не змогли б зробити». Уперше в країні склалася ситуація, коли так вважали ледве за половину опитаних (*рис. 1*).

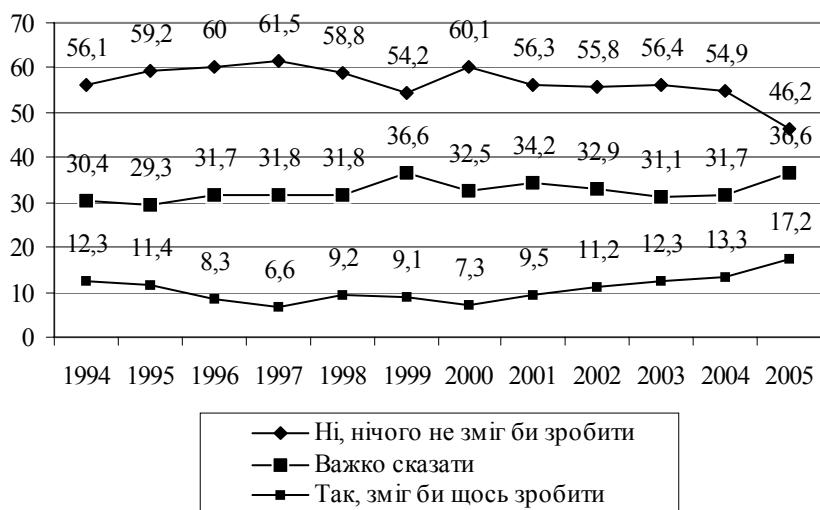
Рисунок 1
«Якби уряд України ухвалив рішення, яке утискає Ваші законні права та інтереси, чи могли б Ви щось зробити проти такого рішення?» (%)

Отже, значна кількість опитаних відмовилася від категоричної впевненості в тому, що вони не мають ніякої можливості впливу на уряд країни. Відсоток українців, які вважали що «нічого не змогли б зробити», зменшився у 2005 р. порівняно з 2004 р. майже на 12%. У 2005 р.

зафіксовано найбільший за період досліджень відсоток українців, які на означене запитання впевнено відповіли, що «змогли б щось зробити». Ще відчутніші зміни у оцінці можливості впливати на рішення, які ухвалила місцева влада. Так, у 2005 р. менше половини респондентів (46,2%) вказали на те, що «нічого не змогли б зробити» в разі ухвалення місцевою владою рішення, яке утискає їхні права та інтереси. Десять років тому таких було 59,2%. Неухильно зростав протягом дослідженого періоду й відсоток тих, хто вважав, що «зміг би щось зробити», аби протидіяти певним рішенням місцевої влади (рис. 2).

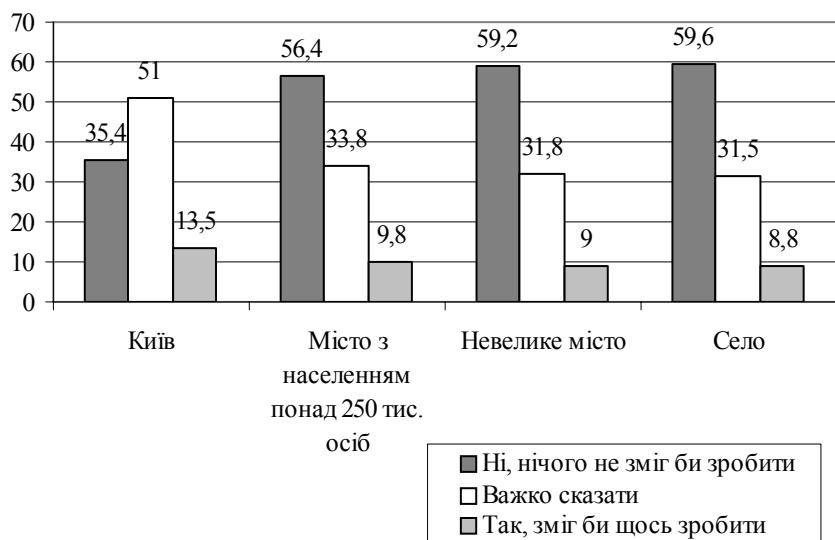
Рисунок 2
**«А якби аналогічне рішення ухвалила місцева влада,
чи змогли б Ви щось зробити проти такого рішення?» (%)**

Цікавими виявилися тенденції щодо можливостей впливу на рішення уряду України та місцевої влади залежно від місця проживання респондентів. Так, мешканці більших за розмірами поселень вказують на свою здатність впливати на рішення влади частіше, ніж мешканці маленьких міст та жителі сільської місцевості (рис. 3).

Рисунок 3

**Оцінка можливостей впливу на рішення уряду України
залежно від місця проживання (2005, %)**

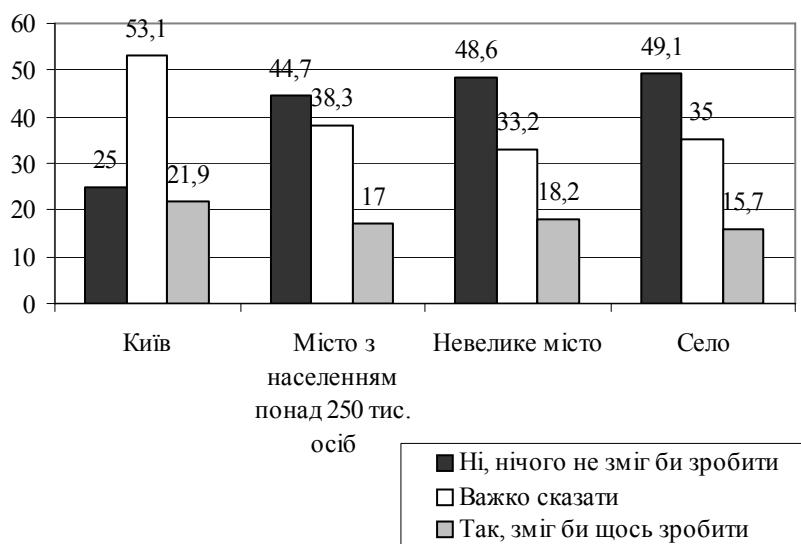

Причому ця тенденція простежувалась й упродовж минулих років. Хоча слід зазначити, що саме у 2005 р. фіксується суттєвий стрибок у оцінці можливості впливу на рішення уряду в усіх групах респондентів за місцем проживання. Так, серед киян відсоток тих, хто вважав, що «зміг би щось зробити» у разі прийняття урядом України ущімливих рішень, зріс порівняно з 2004 р. на 9,1%, а кількість киян, які вважали, що «нічого не змогли б зробити», зменшилась на 22% (у 2004 р. – 57,8%). Серед мешканців великих міст кількість респондентів, які вважали, що «змогли б щось зробити», становила у 2004 р. 7,6%, а у 2005 р. – 9,8%, а тих, хто вважав, що «нічого не зміг би зробити», зменшилась протягом року на 10%, у 2004 р. таких було 66,4%. Серед мешканців невеликих міст спостерігаються ті ж тенденції: кількість оптимістів становила у 2004 р. 5,7%, а у 2005 р. – 9,0%, а пессимістів зменшилась протягом року на 13,5% (у 2004 р. таких було 72,7%).

Серед мешканців сільської місцевості також зросла кількість респондентів, які «змогли б щось зробити». У 2004 р. таких селян було 5,6%, а у 2005 р. – 8,8%, а тих, хто «нічого не зміг би зробити», зменшилась на 10% (у 2004 р. таких було 69,9%).

Такі ж тенденції простежувалися і на рівні місцевої влади. В усіх типах поселень у 2005 р. зростала кількість респондентів, які «змогли б щось зробити» проти прийняття місцевими органами ущіливих рішень (*рис. 4*).

Рисунок 4
Оцінка можливостей впливу на рішення місцевої влади
залежно від типу поселення (2005, %)

Причому кількість людей, які вважали, що змогли б вплинути на рішення, прийняті органами місцевої влади, майже вдвічі більша порівняно з оцінкою громадянами України своєї можливості впливати на рішення уряду. Ця тенденція простежувалась і протягом минулих років.

Загалом аналіз отриманих результатів засвідчив, що респонденти більш впевнені в своїй спроможності впли-

нути на рішення органів місцевою влади, ніж на ситуацію з рішеннями уряду. Це стосується передусім мешканців сіл. Утім, позитивні зрушення щодо відчуття свого імовірного впливу на рішення органів влади відбувалися на рівні країни в цілому.

Аналіз результатів з приводу оцінки спроможності впливати на владні рішення засвідчив позитивні тенденції в усіх регіонах країни. Водночас слід зазначити, що темпи такого зростання дещо різняться залежно від регіону проживання, а також рівня можливого впливу на владні рішення.

Так, аналіз ситуації на рівні рішень уряду України фіксує суттєве збільшення кількості тих, хто вважає, що «zmіг би щось зробити», в усіх регіонах, крім Східного. Хоча і на Сході зафіксовано незначне, а все ж підвищення цього показника (*табл. 1*).

Таблиця 1
Оцінка можливостей впливу на рішення уряду України
залежно від регіону проживання (%)

Варіанти відповідей	Захід		Центр		Південь		Схід	
	2004	2005	2004	2005	2004	2005	2004	2005
Ні, нічого не зміг би зробити	63,6	52,2	71,0	50,6	71,5	62,2	69,8	62,7
Важко сказати	28,2	36,4	24,9	39,3	23,7	28,1	22,9	29,5
Так, зміг би щось зробити	8,2	11,3	4,1	10,1	4,8	9,6	7,2	7,8

Крім того, в усіх регіонах фіксується зменшення кількості респондентів, які «нічого не змогли б зробити» в разі ухвалення урядом ущімливого рішення. Причому зменшення цього показника досить суттєве. Так, у Центрально-му регіоні відсоток таких респондентів зменшився у 2005 р. порівняно з 2004 р. на 20,4%, у Західному регіоні – на 11,4%, у Південному – на 9,3%, у Східному – на 7,1%. Результати дослідження вказують на те, що відбулося певне «пробудження» усіх регіонів. Якщо у Західному та Східному регіонах у 2004 р. відсоток тих, хто вказав на свою спро-

можність впливати на рішення уряду, був на рівні 7–8% опитаних, то на Півдні і в Центрі ці показники були майже вдвічі менші. У 2005 р. зафіксовано суттєвий стрибок цього показника в двох останніх регіонах порівняно з 2004 р.

Зростання усвідомлення можливого впливу на прийняття владних рішень зафіксовані й на рівні місцевої влади. Центральний та Південний регіони «підтяглися» до більш активних Заходу та Сходу (*табл. 2*). Загалом, за результатами дослідження, можна говорити про суттєву активізацію у 2005 р. мешканців усіх регіонів України стосовно можливості впливати на владні рішення.

Таблиця 2
Оцінка можливостей впливати на рішення місцевої влади
залежно від регіону проживання (%)

Варіанти відповідей	Захід		Центр		Південь		Схід	
	2004	2005	2004	2005	2004	2005	2004	2005
Ні, нічого не зміг би зробити	43,8	42,1	55,6	42,4	56,9	48,1	60,2	50,5
Важко сказати	40,1	39,2	31,1	38,7	31,2	33,3	27,6	35,0
Так, зміг би щось зробити	16,1	18,7	13,4	18,9	11,9	18,5	12,2	14,5

І в першу чергу це стосується молодих верств населення.

Існують й суттєві розбіжності усвідомлення можливості впливати на рішення уряду України та місцевої влади залежно від віку опитаних. Так, результати дослідження засвідчили, що молодь більш впевнена у своїй здатності впливати на рішення влади, аніж громадяни старших вікових груп.

Серед молоді віком до 30 років удвічі більше респондентів, які вважають, що змогли б щось зробити в разі ухвали урядом України рішення, яке утискає їхні законні права та інтереси, аніж серед мешканців країни віком від 55 років. Менше половини молодих громадян вважали, що вони нічого не змогли б зробити проти ухвали урядом такого рішення. Серед громадян віком від 55 років так вважали дві третини опитаних. Такі ж тенденції простежуються і

на рівні прийняття рішень місцевою владою. Загалом у всіх вікових групах кількість громадян, які визнають свою спроможність впливати на рішення місцевої влади, вища порівняно з усвідомленням можливості впливати на рішення уряду країни. Ті ж самі вікові залежності зберігаються й на місцевому рівні. Молодь більш впевнена у своїй спроможності впливати на владні рішення на місцевому рівні. Лише близько третини респондентів віком до 30 років вважають, що не змогли б нічого зробити в разі ущімливого рішення місцевої влади. Серед респондентів віком від 55 років таких більше половини.

Загалом аналіз отриманих результатів засвідчив, що у 2005 р. респонденти виявилися впевненішими в оцінці своєї спроможності впливати на рішення органів місцевої влади, аніж на ситуацію у країні на рівні прийняття рішень урядом. Хоча позитивні зрушенні щодо відчуття свого імовірного впливу на прийняття рішень органами влади відбуваються і на рівні країни в цілому. На цьому рівні відбулося відчутне зменшення кількості респондентів, які «нічого не змогли б зробити» у разі ухвали урядом ущімливих рішень. Такі результати дослідження демонструють пробудження громадянської свідомості мешканців країни. Результати аналізу ситуації засвідчують, що у свідомості більшості громадян України протягом останнього часу відбулися зрушенні, пов'язані з усвідомленням ними реальних можливостей впливу на владні рішення на різних рівнях, передусім на місцевому. Ситуація таких змін у громадянській свідомості, безперечно, впливає на поведінкові складові. Українці позиціонують порівняно з минулими роками активнішу громадянську поведінку.

Слід зазначити, що особливості політичної ситуації останніх років виявилися каталізатором активізації громадянської свідомості та соціальної поведінки населення України. Насамперед це стосується молоді. Відбувається громадянське пробудження нації, і цей процес може стати стимулятором розвитку повноцінного громадянського суспільства в країні, інтегральним чинником демократичного розвитку України.

*М.Паращевін
кандидат соціологічних наук*

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ І КУЛЬТУРА: ГОМОГЕНІЗАЦІЯ ЧИ ДИФУЗІЯ?

Якою мірою сучасні глобалізаційні процеси впливають на соціокультурну сферу? Стосовно цього питання досі точаться запеклі суперечки – серед науковців, політиків, журналістів. З наявністю процесів глобалізації у сфері економіки згодні практично всі. Тут думки розділяються хіба що стосовно того, чи є вона корисною або шкідливою, а також стосовно того, наскільки вона стійка (тобто, чи не матимемо ми ситуацію зворотного руху – до деглобалізації). А от становище із оцінкою процесів глобалізації в соціокультурній сфері, наслідків цього процесу для ціннісно-світоглядних комплексів різних країн є далеко не таким однозначним. В літературі є різні підходи до розгляду взаємодії глобалізації і культури. Деякі дослідники розмірковують про зіткнення локальних культур із глобальними процесами і про наслідки цього зіткнення. Інші вважають, що ми вже можемо говорити про певну глобальну культуру, яка поширюється (або намагається поширитися) на весь світ, підкоривши й асимілювавши інші культури.

Загалом можна виділити три основні підходи до цієї проблеми. Перший, так би мовити, радикально-глобалістський, прихильники якого вважають, що національні держави і національні культури поступово зближуватимуться між собою в єдине суспільство і єдину культуру. При цьому нерідко підкреслюється, що масоване поширення західних ЗМІ, кінофільмів, музики, мистецтва, телевізії, інших культурних продуктів веде до знищення локальних національних культур і, відповідно, єдина глобальна культура, що виникає, матиме яскраво виражене

обличчя західної масової культури. Нерідко для позначення подібного стану використовується термін «макдональдизація», тобто формування культурного середовища за прикладом «МакДональдса», який в усіх країнах має одинаковий вигляд, пропонує одні й ті ж страви, один і той же принцип менеджменту й обслуговування. Тобто дослідники в цьому випадку воліють говорити про культурну уніфікацію, гомогенізацію. Причому ті, хто стоять на такій позиції, поділяються на тих, хто підтримує таке майбутнє, вважаючи його цілком нормальним і прийнятним, або навіть позитивним для подальшого розвитку людства, і тих, хто вважає такий стан наслідком «культурного імперіалізму» західних країн і матиме руйнівні наслідки для існуючих націй і світу загалом.

Прихильники другого підходу – «помірно глобалістського» намагаються довести, що хоча внаслідок посилення міжкультурних контактів, зростання спілкування між людьми з різних країн зближення культурних систем дійсно відбуватиметься, проте навряд чи результатом подібних процесів стане поглинання вестернізованою культурою інших культур. Процеси, що відбуваються і відбуватимуться в соціокультурній сфері, на їхню думку, не приведуть до створення і панування якоїсь глобальної культури, а скоріше спричинять культурну дифузію. Тобто при збільшенні спільнотного в культурі різних народів основи національних, етнічних культур зберігатимуться. Прихильники цього підходу переконані, що в соціокультурній сфері є і будуть елементи як глобалізації, так і локалізації, а місцеві культури, перебираючи деякі елементи потенційної глобальної культури, зберігатимуть свої основи.

Третій підхід можна назвати «антиглобалістським». Його прихильники намагаються довести, що глобалізація не лише не призводить до виникнення якоїсь спільної глобальної культури, а, навпаки, лише посилює демонстрацію відмінностей між культурами чи навіть загост-

рює конфлікти між ними. На думку прибічників цього підходу, спроби створення глобальної культури зазнали краху, і місцеві культури цілковито зберігаються. Західна глобалізація, переконані вони, викликає ворожу реакцію місцевих культур, що має як наслідок локалізацію замість глобалізації.

Цей третій підхід є найбільш непереконливим. Коли відбуваються масштабні контакти між представниками різних культур, завжди виникає якийсь взаємообмін, взаємозацікаленість, взаємопроникнення культур. Представники різних культур знаходять у інших гідне уваги, цікаве, таке, що не суперечить базовим цінностям власної культури. Тож за наявних сьогодні величезних обсягів інформації про складові інших культур, з якими стикається населення різних країн, важко стверджувати, що подібні контакти не матимуть жодних наслідків, а експансія культурних продуктів буде повністю відкидатися реципієнтами.

Стосовно першого підходу, то переконання, що наслідком глобалізації для локальних культур буде руйнація, поглинання їх західною культурою, було переважаючим на початковому етапі дослідження цієї проблеми. Можна сказати, що в цьому випадку переважав механістичний підхід, коли вважалося, що масована атака з екранів телевізорів, радіо, газет, реклами інших цінностей і світогляду викликатиме таке ж масове їх прийняття. Звичайно, неможливо заперечувати той факт, що західна культура через товари масового споживання, медійні продукти, пропаганду західного способу життя проникла в усі країни. В більшості країн світу переважає західний тип одягу – навіть у найвіддаленіших куточках Африки чи Азії. У більшості країн діють заклади швидкого харчування американського типу. В усьому світі люди дивляться в кіно одні й ті самі фільми, на телебаченні пропонуються однотипні передачі, значною мірою скопійовані з американських і

європейських зразків. На сьогодні саме США є найбільшим експортером розважальних програм, кінофільмів, телепродукції. Розважальна індустрія, кіно- і телевізійна продукція є найбільш значною складовою американського експорту. Тобто потік «культурної продукції» тече, по суті, в одному напрямі – від багатьох країн до бідних.

Проте навряд чи можна вважати, що лише від того, що люди однаково одягаються, харчуються, дивляться однакові новини і фільми, вони стануть однаковими за своїм світоглядом, переконаннями, стилями життя. Не треба забувати, що один і той самий текст чи один і той самий одяг сприймаються представниками різних культур по-різному, викликають різні оцінки й реакції.

Тому сьогодні, коли пройшов певний час після того, як уперше звернули увагу на глобалізаційні процеси, коли було проведено чимало досліджень впливу цих процесів на соціокультурну сферу, таке прямолінійне тлумачення відкидається значною частиною дослідників. Визнаючи гомогенізуючий потенціал західної культури, ці дослідники водночас на різноманітних прикладах демонструють, що локальні культури, стикаючись із навалою глобалізованої західної культури, не зникають, а формують власні зразки і, сприймаючи певні елементи нової культури, значною мірою зберігають свою основу.

Так, американський дослідник Ф.Фукуяма висловлює впевненість, що гомогенізація і збереження місцевих культурних ідентичностей відбувається одночасно. Щодо економічних і політичних інституцій дослідник не сумнівається в тому, що вони знаходяться на шляху до гомогенізації, адже в цих сферах практично відсутні суттєві альтернативи подібній уніфікації. Але якщо розглядати культурну сферу, то тут, на його думку, зовсім не ясно, чи відбувається культурна гомогенізація так само швидко, оскільки в цьому випадку існує дійсний спротив такому процесу. На думку Ф.Фукуями, у принципі можливим є

варіант розвитку подій, коли культура, врешті-решт, стане гомогенізованою, але він впевнений, що це відбуватиметься значно повільніше, ніж у випадку із економікою і політикою.

Ф.Фукуяма згоден, що сьогодні існує глобальна споживацька культура, яка поширюється такими компаніями, як «МакДональдс» і «Кока-Кола». «Але якщо ми заглянемо під поверхню і спитаємо людей у різних країнах, кому належить їх лояльність, як вони ставляться до своєї родини і як вони ставляться до влади, ми матимемо величезні відмінності. Коли люди розглядають культуру, вони забагато уваги приділяють таким аспектам, як види споживчих товарів, що вони їх купують. Це є найбільш поверховим аспектом культури. Насправді, культура складається з глибинних моральних норм, які впливають на те, як відбувається об'єднання людей» [1].

Французькі дослідники Д.Мартен, Ж.-Л.Мецжер, Ф.П'єр [2] також зазначають, що не варто забувати про здатність національних культурних комплексів до спротиву намаганням їх витіснення. Причому приклади цього вони знаходять навіть у сфері економічної культури, яка, здавалося б, є найбільш вразливою для уніфікації. Наприклад, зазначається, що спроба Сполучених Штатів перенести на ґрунт окупованої Японії свій досвід організації виробництва була невдалою. Національна культура виявилася досить неочікуваним і майже нездоланим бар'єром для економічної моделі США. Не менш жорстким фільтром виявилася і американська культурна традиція стосовно аналогічного японського досвіду. В 1970-х роках спеціалісти з менеджменту в США спробували запозичити ідею японських «гуртків якості». Але вже у 1980-х роках американські бізнесмени, визнаючи ефективність японського досвіду, дійшли висновку про його несумісність з пануючим у їхній країні характером виробничих відносин.

Причини того, що, стикаючись із навалою західної культури, локальним культурам вдається значною мірою зберігати свою ідентичність, різноманітні. По-перше, мешканці різних країн, соціалізовані на основі різних принципів, по-різному сприймають пропоновану їм західну культурну продукцію. Як зазначають Д.Д.Хантер і Дж.Гейтс, «...цілком очевидно, що глобалізація – це не просто погіршена американізація. Ми знаємо, що країни і регіони, де б вони не знаходилися, не є ані однорідними, ані такими, що пасивно сприймають потік матеріальної і символічної культури, яка виходить з американських ринків. Споживання глобальних брендів як реальної продукції або образів, що її замінюють, часто виявляється приводом як для культурної творчості, так і для пристосування, як для поєдання раніше непоєднуваного, так і для гомогенізації, як для опору, так і для захопленого прийняття. Таким чином, хоча товари, технології і символи, створені в Сполучених Штатах, несуть у собі, безумовно, велике культурне навантаження, але коли вони перетинають кордони, то нерідко по отриманні оцінюються у владі сил, які сприяють їх адаптації до місцевих умов і гібридизації» [3, с. 342–343]. Дж.Вассерстром [4] демонструє, як змінюється сприйняття таких відомих складових американського способу життя, як «МакДональдс» і Міккі-Маус, в країнах Далекого Сходу. Подібних висновків на основі вивчення ресторанів «МакДональдс» у Східній Азії доходить і гарвардський антрополог Дж.Уотсон [5]. Він зауважує, що у Пекіні, як і в інших місцях, коли ресторани «МакДональдс» були ще новинкою, люди йшли до них, щоб не тільки з'їсти гамбургер, а й долучитися до стилю американської сучасності. В Токіо або Тайбеї, де ресторани «МакДональдс» давно вже розташовані в багатьох місцях, прийти сюди означає лише обрання одного варіанта з маси інших. Внаслідок такого стану ті, хто продукує західні культурні зразки, змушені змінювати їх, аби вони

були прийняті в іншокультурному середовищі. Для різних країн змінюють рекламу продуктів, коригують зміст кінофільмів (наприклад, американцям довелося дещо змінити відомий фільм «Перл-Харбор» для показу його в Японії).

Іншою причиною неможливості на даний момент для західної масової культури стати тією глобальною культурою, яка знищить і уніфікує, гомогенізує всі локальні культури, є її власна неоднорідність. Як зазначає П.Бергер [6], суперечливості західних культурних продуктів експортується як невід'ємна складова процесу глобалізації. Наприклад, можна зіткнутися з протистоянням ідеологій свободи ринкових відносин і охорони навколоішнього середовища, свободи слова і кодексу «політичної коректності», голівудського культу мужності і фемінізму, американської ситної, але не дуже корисної іжі й американської якісної іжі тощо. Іншими словами, Захід сам не є гомогенним культурним організмом, і тому разом із глобалізацією заноситься і його обтяжена конфліктами неоднорідність.

По-третє, сучасна західна масова культура і західні цінності самі по собі часто виявляються непривабливими для їх реципієнтів, причому саме у результаті поширення сучасних комунікаційних технологій і глобальної телевізійної культури. Наприклад, Ф.Фукуяма [1] зазначає, що сьогодні має місце значно більший наголос на відмінностях культури США і Азії, ніж це було 40 років тому. Адже в 1950–1960-х роках азійські країни дивилися на США як на модель модернізації. Але сьогодні, зважаючи на занепад американських міст і родинних стосунків, азійські країни вже не розглядають Сполучені Штати як привабливу модель. Саме новітні комунікаційні технології дали змогу жителям Азії й американцям скласти чіткіше уявлення один про одного, що сприяло країщому усвідомленню відмінностей у притаманних їм системах цінностей. До того ж, за оцінкою Ф.Фукуями, нинішня

американізація ціннісної сфери орієнтована скоріше не на те, що є, а на те, що було. «Я вважаю, що американська модель, яку приймають люди інших культур, належить Америці двох чи трьох попередніх поколінь. Коли думають про глобалізацію і модернізацію, багато людей думають про Америку 1950-х і 1960-х... Культура, яку ми експортували в 1950-х і 1960-х була ідеалізованою. Вона дійсно являла собою досить привабливий набір. Культура, яку ми експортуємо нині, цинічна і значно менш приваблива для наслідування іншими націями» [1]. Відповідно такий стан може відвертати симпатії людей від сучасної американської культури.

Також не слід забувати, що, так би мовити, західна глобалізація культури, тобто глобалізація на основі західної культури, не є єдиним напрямом сучасних соціокультурних процесів. Як вказує П.Бергер, існує ще й таке явище, як альтернативні глобалізації, тобто глобальні культурні рухи, які виникають за межами Заходу і справляють на нього дедалі більший вплив. Наявність альтернативних моделей глобалізації, зазначає дослідник, важлива не лише тому, що коригується уявлення, згідно з яким інші культури просто реагують на вплив культурної глобалізації, яка виходить із Заходу, а й тому, що припускається: до модернізації може вести не одна дорога, а кілька. «Інакше кажучи, альтернативні глобалізації означають можливість існування альтернативних моделей сучасності» [6, с. 20]. Сюди ж, вважає П.Бергер, слід додати те, що можна назвати субглобалізаціями, тобто рухами, які мають радше регіональний, ніж дійсно глобальний розмах, але які сприяють зближенню різних суспільств так само, як і потенційна глобальна культура. Найбільш суттєвим прикладом цього він вважає «європеїзацію», особливо коли йдеться про пострадянські країни. «Німецький і австрійський вплив на Угорщину й інші посткомуністичні країни, скандинавський вплив на Прибалти-

ку і турецький вплив на Центральну Азію сприяє і «європеїзації» і «глобалізації» [6, с. 22]. Сюди ж можна віднести поширення гонконгських і тайванських засобів масової інформації в Південно-Східній Азії і материковому Китаї; японської масової культури на Тайвані; мексиканських і венесуельських ЗМІ в інших латиноамериканських країнах і серед іспаномовного населення Сполучених Штатів.

Ну і, звичайно, не можна забувати про те, що вторгнення іноземних культур до ареалу розвинених культур викликає активне неприйняття і спротив з боку значної частини місцевого населення. Культурну ідентичність окремих суспільств починають вважати цінністю. А це веде до соціальних проектів, спрямованих на врахування культурної специфіки, її підтримку, на опір гомогенізації. З'являються нові, навіть екстремальні, культурні рухи, оригінальні локальні ідентичності, регіональні й національні ідентичності, які здатні підірвати будь-яку існуючу гомогенізацію у світовому масштабі. Як зазначає Н.Стер, для культурної гомогенізації світу існують певні обмеження, оскільки кожна культура засвоїла символи сучасності в своїх власних традиціях і кожен індивід перетворює ці символи на частину свого життєвого світу.

Таким чином, на нашу думку, побоювання щодо того, що західна культура гомогенізує, уніфікує інші локальні культури і стане в повному сенсі глобальною культурою, на даний момент є невідправданими. Наслідком вторгнення західних культурних зразків в інші культурні середовища є скоріше культурна дифузія, коли в різних країнах сприймають і асимілюють окремі елементи західної культури, зберігаючи при цьому власну ідентичність. Про глобальну культуру можна поки що говорити в тому сенсі, як це уявляє П.Бергер. На його думку, наразі виникає певна глобальна культура, але існує вона поряд з іншими, як варіант для прийняття. Тобто є європейська,

китайська, японська, російська культура тощо, і є глобальна культура, яка приймається особами, що їх можна назвати «космополітами», для яких не важливі традиції, норми, звички того середовища, з якого вони вийшли. І на сьогодні частка таких «глобалізованих» людей є незначною.

Можна стверджувати, що на сьогодні тенденції гомогенізації культур існують паралельно із збереженням, або навіть інтенсифікацією культурної гетерогенності. Звичайно, процеси культурної уніфікації, такі як глобалізація певних стилів споживання, відбуваються й набирають сили. Але стає все більш зрозумілим, що спроби такої уніфікації ведуть і до актуалізації культурних відмінностей. Нерідко процеси глобалізації зумовлюють посилення культурних контрастів.

Література

1. *Economic Globalization and Culture A Discussion with Dr. Francis Fukuyama* // http://www.ml.com/woml/forum/pdfs/Fuku_iview.pdf.
2. Мартен Д., Мецжер Ж.-Л., П'єр Ф. Метаморфози світу: Соціологія глобалізації. – К., 2005.
3. Хантер Д.Д., Гейтс Д. Мир американских глобализаторов // Многоликая глобализация. Культурное многообразие в современном мире / Под ред. П.Бергера и С.Хантингтона. – М., 2004. – С. 341–377.
4. Wasserstrom J. A Mickey Mouse Approach to Globalization // <http://yaleglobal.yale.edu/display.article?id=1869>.
5. Golden Arches East: McDonald's in East Asia. Edited by James L. Watson. – Stanford, 1998.
6. Бергер П. Введение. Культурная динамика глобализации // Многоликая глобализация. Культурное многообразие в современном мире / Под ред. П.Бергера и С.Хантингтона. – М., 2004. – С. 8–24.

Н.Гаврина

ДО ПРОБЛЕМ ЕТНОКУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ТА РЕГІОНАЛЬНОГО ВІМІРУ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Останні десятиліття ХХ і початок ХХІ ст. ознаменовані посиленням процесів глобалізації та водночас регіоналізації соціокультурного розвитку, актуалізації етнокультурної ідентифікації локальних спільнот у межах одного суспільства. На перший погляд ці процеси видаються такими, що виключають один одного. Проте між ними існує глибокий генетичний і функціональний зв'язок. Річ у тому, що будь-який процес інтеграції передбачає структуризацію – виділення окремих функціональних частин, взаємодія яких і формує інтегральне ціле.

Нині відбувається зміна парадигми регіонального соціоекономічного розвитку й регіональної етнокультурної політики. На зміну традиційним теоріям регіонального розвитку приходять теорії міжрегіональної співпраці та конкуренції, глобально орієнтованої регіональної політики, транснаціональної інтеграції. Сучасні глобалізаційні процеси радше актуалізують організацію локальної різнопідності, ніж експансію однорідності. Вони призводять до виокремлення специфічних рис локально-регіональних спільнот, зростання значення культурних відмінностей, плуралізації культурних форм, сегментації соціальних структур за етнокультурними ознаками, виникнення нових груп, інститутів, нових національних, політичних, етнічних та організаційних розмежувань. Адже, як наголошують дослідники, парадокс глобалізаційних процесів полягає в тому, що вони породжують процеси диференціації [1, с. 7].

Як відомо, глобалізація означає посилення взаємозалежності, послаблення кордонів, які склалися історично,

стискання як часу, так і простору. Ця взаємозалежність, взаємозумовленість відбувається на усіх соціальних рівнях та в усіх сферах – економічній, культурній, політичній, науковій, екологічній тощо.

Процес глобалізації відбувається через створення глобальної мережі культурних кодів, символів та значень. Інтернет, мода, реклама, кінематограф, природні катаклізми, політичні події, наукові відкриття, курси валют – усі ці різноякісні явища, повідомлення їх знаки існують одночасно, для усіх та справляють відповідний вплив. Завдяки глобальним засобам масової інформації мережевій спільноті люди живуть у одній системі подій та смислів.

Глобалізація постає як комплекс взаємопов'язаних процесів. Наслідком цього є необмежений плин інформації, образів, ідей, товарів, капіталів, людей, стилів життя, загроз та ризиків через кордони. У поєднанні із виникненням соціальних мереж і політичних інституцій, що обмежують вплив національних держав на життєдіяльність своїх суспільств, – усе це сприяє створенню глобальної культури сучасного світу. За таких умов культурні процеси, які є дуже важливими для соціального функціонування їх визначення ідентичності членів соціумів, майже не контролюються на політичному рівні національними державами. Наднаціональні, глобальні впливи стають більш потужними і визначальними. Звідси виникають не досліджувані раніше проблеми, що постають перед культурологами та соціологами культури.

За висновками знаного аналітика глобалізаційних процесів З.Баумана, суттєва риса глобалізації – невизначений, не скеровуваний і самостійний характер усього, що відбувається у світі; відсутність центру, пульту управління, головної контори тощо. Глобалізація є просто іншою назвою «нового світового безладу» [2]. Вона не має нічого спільногого з іншою ідеєю «універсалізації», яка віддзеркалювала надію (часів модерну) наведення порядку в глобальному масштабі, тоді як глобалізація пов'язана пере-

дусім із глобальними наслідками, абсолютно непередбачуваними і неумисними, а не з діями чи ініціативами. Глобалізація стосується не того, чого ми прагнемо, що сподіваємося зробити, а того, що відбувається з нами. Йдеться про «анонімні сили», що діють на теренах, які поза нашим осягненнням. Тут ми стикаємося зі слабкістю, безсиллям звичних інститутів, прикладаних займатися наведенням порядку, насамперед держави.

Дедалі стає очевидніше, що наслідком культурної глобалізації є не тільки певна вестернізація усіх сторін життя, експорт західних цінностей і стандартів до «решти» світу, а й нові відносини між глобальним і локальним (місцевим, регіональним, національним) у культурному світі.

Таким чином, немає опозиції глобального і локального. Вони взаємопов'язані й зумовлені, породжують спільну динаміку культурного розвитку. Очевидно, що глобалізація є великомасштабним, макросоціологічним процесом, але специфікація його відбувається в локальному масштабі. Глобальне проявляється в певній локальності, тоді як остання визначається загальним дискурсом глобалізації у спеціалізованій виокремленості. Поняття «глокалізація» як найкраще схоплює цю двоєдиність. Глокалізація – це глобальна перспектива, накреслена в локальних умовах, або ж спосіб, у який товари, послуги й реклама створюються для диференційованих локальних ринків.

Глобальне і локальне у світовому культурному процесі, суперечливо взаємодіючи й взаємопливаючи, сплітаються у спільному русі людського розвитку.

Сутність нової парадигми соціоекономічного розвитку образно сформулював російський вчений-регіоналіст О.Гранберг: «Наше ключове слово – регіон, наш світогляд – світ регіонів, наші провідні ідеї – стійкий розвиток, регіоналізм та інтеграція» [3, с. 126]. Відповідно до нової парадигми регіонального розвитку глобальне суспільство розуміється як система взаємодій між регіональними спільнотами, а отже, постає завдання їх опису, вивчення, соціологічного виміру й аналізу.

Отже, постала необхідність систематичного дослідження об'єктивних процесів регіоналізації й локальних особливостей суспільного життя, тому що саме через розвиток окремих регіонів відбувається підключення національних спільнот до глобалізації. При цьому найважливішого значення набувають ресурсний чинник і чинник середовища, що мають конкретну географічну інтерпретацію. Звідси випливає нагальність окреслення, змалювання етнокультурного ландшафту кожного регіону, визначення його своєрідності та інтеграційного потенціалу.

Чинник географічного середовища набуває важливого значення при плануванні й організації соціально-економічної діяльності як на рівні окремих інститутів, так і на рівні регіонів, загальнодержавному рівні. Крім того, за умов загострення соціально-економічної конкуренції регіонів і поширення парадигми стійкого (збалансованого) розвитку зростає попит на соціоетнічну і соціокультурну інформацію для задоволення цілей регіонального планування, прогнозування й управління.

Важливим чинником актуалізації регіональної проблематики є і той факт, що після розпаду СРСР виникла необхідність соціально-економічного самовизначення нових незалежних держав і автономій в умовах формування глобального простору. Етнонаціональна і політична самоідентифікація вимагає соціологічного дослідження та відповідного формування бази даних як на рівні держави, так і на рівні регіонів. Очевидно, що сьогодні процеси этнонаціональної та політичної самоідентифікації мають випереджати процеси соціально-економічного окреслення регіонів, щоб запобігти проблемам і кризам, нейтралізувати перешкоди стійкому розвитку Української держави. Отже, для розв'язання проблеми потрібна обґрунтована регіональна політика, що спирається на науковий аналіз, у тому числі етнокультурних регіональних відмінностей.

Саме в цьому контексті слід розглядати актуалізацію етнокультурної своєрідності в Україні. Адміністративна реформа, структурна перебудова економіки, соціокультурний

розвиток, розв'язання проблем охорони навколошнього середовища – усе це вимагає регіонального підходу й аналізу етнокультурної специфікації різних регіонів України.

Наприклад, реформа системи місцевого самоврядування в Україні викликала попит на розробку регіональних і муніципальних програм соціально-економічного та культурного розвитку. Зокрема, регіональна проблематика є дуже актуальною для українського Приазов'я – регіону, що має своєрідні етнокультурні, природно-географічні, економічні, екологічні особливості. Тут виникло унікальне поєднання потенційних чинників регіоналізації і формування локальних спільнот (культурних, демографічних, соціально-економічних), які потребують систематичного вивчення з метою планування й управління розвитком територій різного таксономічного рангу і проблемної специфіки, а також проведення адміністративно-територіальної реформи [4].

Відомо, що в соціології «регіональність» зведено у ранг незалежної змінної [5, с. 112]. Аналіз регіональної специфіки думок, оцінювань, суджень опитуваних є правилом, обов'язковим для виконання під час аналізу та подання емпіричних даних. Ним керується у своїй діяльності Київський міжнародний інститут соціології, поширюючи прес-релізи з інформацією щодо моніторингових обстежень оцінок і настроїв громадян України. У щорічниках Інституту соціології НАН України неодмінно містяться аналітичні матеріали, що відстежують динаміку громадської думки з актуальних проблем соціально-економічного і політичного життя в регіональному розрізі [6]. Аналогічний підхід широко представлено як у публікаціях часопису «Соціологія: теорія, методи, маркетинг» [7, с. 53], так і на щорічних наукових конференціях Соціологічної асоціації України та Інституту соціології НАН України, результати яких публікуються на сторінках збірників «Проблеми розвитку соціологічної теорії» [8]. Регулярними є також наукові конференції, присвячені безпосередньо регіональному розвитку України [9].

Теоретичні проблеми експлікації соціокультурних ідентичностей, емпіричні форми побутування їх за сучасних умов ґрунтово, зокрема в регіональному плані, розглянуто в колективній монографії Інституту соціології НАН України [1]. Проте соціологи у своїх дослідженнях обмежені в конструюванні змісту поняття «регіональність». Необхідність формувати вибірку відповідно до адміністративно-територіального поділу країни не залишає місця для «регіонального фантазування» поза кордонами областей. За такого підходу регіони являють собою угрупування областей за географічним принципом і в соціографії використовуються як прийняті незалежні змінні. Не можна, втім, не визнати, що це вельми зручно. Адже географія очевидна, тож сумніви щодо того, які області України відносити до «сходу», «заходу», «півночі» або «центр», виникають лише стосовно двох–трьох. При цьому дослідник сам вирішує, скільки в нього буде таких «регіонів». Оцінки респондентів, їхнє ставлення до тих чи тих фактів і процесів зумовлені специфічними геосоціокультурними критеріями.

Посилання на культурно-історичне походження таких критеріїв такою ж мірою правомірне, якою водночас мало що пояснює. Варто було б знати, в яких саме «модусах буття», що формують способи сприйняття й оцінювання, вони втілені та виявляються. Інакше кажучи, треба виявити фактори, відповідальні за конституовання феномена, який зазвичай називають «регіональністю». Саме у цьому покликані допомогти соціологи своїми дослідженнями. Одним із важливих факторів вирізняється етнокультурна ідентичність, встановлення якої можливе за допомогою соціологічних досліджень.

З цим пов'язана необхідність врахування в інтеграційних процесах національного будівництва явища етнічної регионалізації. Цим процесам притаманні чимало рис, якими характеризуються інтеграційні процеси взагалі, водночас процеси націобудівництва та етнорегіоналізації мають свою специфіку. З переходом людства до постінду-

стріального та інформаційного суспільства починає діяти низка тенденцій: послаблення і прозорість національних кордонів, виникнення міжнародних і міждержавних утворень, подолання національної обмеженості, поступове послаблення національної упередженості, націоналістичних забобонів тощо. Все це є свідченням і наслідком того, що людство поволі вступає до передпостнаціонального етапу розвитку. Однак процес будівництва націй і все, що з ним пов'язане, зокрема етнічна регіоналізація, триває ще довго, що надає проблемі його дослідження актуальності.

Література

1. *Соціокультурні ідентичності та практики* / За ред. А.Ручки. – К., 2002.
2. *Бауман З.* Глобализация. Последствия для человека и общества. – М., 2004.
3. *Новоселов А.С.* Теория региональных рынков. – Новосибирск, 2002.
4. *Андерсен В.М.* Проблеми регіоналізації України: теорія, практика, перспективи // Розвиток України в регіональній перспективі: політичні, економічні, соціальні проблеми регіоналізації. – К., 2002.
5. *Макеєв С., Патракова А.* Регіональна специфікація соціокультурних відмінностей в Україні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 3. – С. 109–125.
6. *Українське суспільство – 2003: Соціологічний моніторинг.* – К., 2003.
7. *Савоскул С.* Суворенізація України: етнічна ідентичність українського та російського населення // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 4. – С. 44–60.
8. *Проблеми розвитку соціологічної теорії. Теоретичні проблеми змін соціальної структури українського суспільства.* – К., 2002.
9. *Розвиток України в регіональній перспективі. Політичні, економічні, соціальні проблеми регіоналізації.* – К., 2002.

В.Данилова

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ ЯК ЧИННИК ТВОРЕННЯ ЖИТТЕВИХ СТИЛІВ: УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ

Однією з центральних тем при аналізі будь-якого суспільства виступає проблема формування соціальної структури соціуму. Явища суспільного життя розглядаються у зв'язку із соціальною структурою суспільства, і саме те, якою вона є, наскільки сформованою є «цементуюча» певного соціуму, хто стоїть в авангарді суспільних перетворень (склад еліти), яким є стан маргінальних прошарків населення тощо, можемо говорити про перспективи розвитку даного суспільства. На рівні ж соціального суб'єкта можна прогнозувати: відповідно до того, яку позицію він займає в соціальній структурі суспільства, залежить вибір його життєвих стратегій.

Однак перехід до інформаційного суспільства, культури масового споживання, переорієнтація суспільної ідеології на користь домінування демократичних цінностей, зміна політичного курсу тощо привели до того, що застосування переважно «вертикальних» схем поділу суспільства стало недостатнім для всебічного аналізу життедіяльності соціуму. Культурні зміни потребують «чутливішого» інструменту для вивчення соціальної структури соціуму. І в цьому контексті доречно звернутися до стилю життя як соціального явища, що виступає чинником диференціації соціальних груп у рамках певного типу суспільства.

На вдаючись до детального аналізу стилю життя як соціального явища, лише зазначимо, що саме стиль життя є показником реалізації об'єктивних можливостей, пропонованих соціумом як умови здійснення життедіяльності суб'єкта. Саме та структура форм і способів життедіяльності, яку соціальний суб'єкт самостійно обрав серед мож-

ливих у даному суспільстві, характеризує його життєву стратегію, його становище у даному суспільстві. Соціологічна думка вже давно використовує не лише ієархічні схеми аналізу соціальної структури соціуму, а доповнює своє бачення соціальної структури соціуму об'єктивними картинами диференціації життєвих стилів у рамках певних соціальних груп. Здійснюється «горизонтальний» зріз, який показує розмаїття життєвих практик усередині груп, виділених за статусами і престижем, де життєві практики постають як позиції в мультикультуральному світі. Такий підхід не буде здивувати і для аналізу українського соціуму, того контексту, в якому він формується і функціонує.

Отже, в цій статті робиться спроба окреслити той соціальний контекст, в якому відбувається диференціація життєвих стилів, зокрема вплив на формування стилів життя процесів глобалізації. Аналіз даної проблематики неможливий без розуміння перетворень, що відбуваються у сфері суб'єктивного, адже глобалізація має своїх носіїв – конкретних представників окремих спільнот із власною специфікою. Ми намагатимемося показати, якою мірою населення України усвідомлює себе учасниками даних перетворень, як відбувається процес вибору і відбракування цінностей західного способу життя, яким є особисте ставлення представників українського соціуму до процесів глобалізації тощо, і на основі чого формуються нові життєві практики, нові життєві стилі. (Для аналізу використано дані соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України за 2003 р. Опитано 1800 осіб, які репрезентують доросле населення України за статтю, віком, освітою, типом населеного пункту і областю проживання).

Як відомо, тема глобалізації не є новою для соціологічної науки. Поряд із західними вченими (Е.Гідденс, М.Манн, М.Уотерс, Д.Харвей, У.Бек та інші) це питання порушували й вітчизняні та російські науковці: Т.Рудницька, В.Степаненко, М.Алієв, М.Мнакацян та інші. Під поняттям глобалізації розуміємо процес формування і ствердження цілісності, взаємопов'язаності, інтегрально-

ті світу і сприйняття його таким суспільною свідомістю [1, с. 137]. Глобалізація – це «не уніфікація (американізація), а збирання, єднання людства в цілісному світі, взаємодія всередині цієї цілісності різнопідвидів і різноманітних національних, релігійних, державно-політичних, цивілізаційних та інших складових компонентів» [1, с. 137–138]. Наголошуючи на інтегральності світу і протиставленні цієї всесвітньої взаємопов'язаності явищу «американізації» світового культурного простору, вимальовуємо картину «ідеального» образу глобалізації і «оптимального» результату перебігу цього процесу.

Сьогодні Україна об'єктивно є учасницею глобалізаційних перетворень. Протягом останнього десятиліття глобалізація виступає вже відчутним фактором диференціації життєвих стилів. Конкретні аспекти перебігу цього явища відображені у масовій свідомості населення. Так, на рівні очікувань щодо результатів глобалізації, можна говорити про переважно позитивні настрої щодо наслідків цих процесів. Хоча є й полярні думки у загальному ставленні до можливостей і обмежень, які може дати глобалізація Україні. Глобалізацію українці більше пов'язують із появою нових можливостей, аніж загроз (табл. 1). І саме усвідомлення цих можливостей виступає підґрунтям вибору тих чи інших стилів життя. Однак деякі питання, пов'язані із даним процесом (наприклад, питання людського фактора і трудових ресурсів країни), для пересічного громадянина вже нині звучать гостро. З одного боку, глобалізація – це звільнення від кордонів, можливість знайти роботу в іншій країні, безпосередньо прилучитися до зразків інших культур тощо, з іншого – це «відтік мізків» з України, що зменшує її конкурентоспроможність на світовому рівні, її інноваційно-інтелектуальний потенціал. Із початком глобалізаційних процесів зросли міграційні потоки, і оцінити втрати і надбання «донорів» і «реципієнтів» дешевої робочої сили важко.

Існує суттєва відмінність в очікуваннях можливостей і загроз щодо наслідків глобалізації у різних категорій

Таблиця 1

**Очікування респондентів щодо перспектив,
пов'язаних із процесами глобалізації (%)**

<i>З чим Ви пов'язуєте процеси глобалізації?</i>	<i>%</i>
З повсюдним проявом тероризму	14,0
Можливістю об'єднувати міжнародні зусилля для боротьби з тероризмом	29,0
Неоколоніаторською політикою економічно розвинених країн Заходу	6,9
Можливістю більш швидкого розвитку відсталих країн	13,6
Можливістю для розвинених країн використовувати нашу дешеву робочу силу	29,5
Можливістю для наших людей знайти роботу за кордоном	24,1
Відтоком мізків у багаті країни Заходу	28,2
Можливістю для нашої молоді отримати освіту на Заході	15,4
Можливістю для розвинених країн використовувати нашу територію для ввезення відходів свого виробництва	17,1
Можливістю об'єднати зусилля в боротьбі з екологічними катастрофами	22,0
Наступом американської культури	9,2
Можливістю користуватися глобальною мережею Інтернет	9,1
Нічого нечув про такі процеси	11,4
Важко сказати	24,6

населення. Так, у Західному регіоні оптимістичніші погляди населення щодо можливостей отримати роботу за кордоном (32,4%), а також можливості для молоді отримати освіту за кордоном (21,3%). Цікавим є те, що опитувані, які мають більш високий рівень освіти, частіше очікують негативних наслідків процесів глобалізації (46,7% респондентів із вищою освітою пов'язують процеси глобалізації із можливістю для розвинених країн використовувати нашу дешеву робочу силу), тоді як відмінностей у позитивних очікуваннях між групами респондентів з іншими освітніми

рівнями майже немає. Отже, маємо зв'язок між територіальною близькістю кордонів і ціннісними уподобаннями, а також між рівнем освіти й очікуваннями, пов'язаними із процесом глобалізації, коли вищий рівень освіти сприяє ширшому баченню суб'єктом і можливостей і загроз процесів глобалізації, дає змогу вирізнати не лише позитивні моменти побудови глобального простору, а й негативні її наслідки.

Водночас наведені дані свідчать, що у свідомості представників українського суспільства образ глобалізації та її результатів має поки що розмиті контури. Усвідомлення населенням власної позиції щодо процесів глобалізації залишається здебільшого невизначенім. Так, відповідаючи на запитання «Чи вважаєте Ви себе прибічником або противником глобалізаційних процесів?», переважна більшість (71,2%) не визначилася; прибічників виявилося 18,0%, а противників – 10,8%. Прихильнішим до процесів глобалізації виявилося працездатне населення – близько 20% вважають себе прибічниками глобалізаційних процесів (відповідно серед старших таких близько 12%). Територіально найбільш «закритими» для глобалізації виявилися жителі Західного регіону (прибічниками глобалізації тут себе вважають 15,5% населення). Найбільш «просунутими» у цьому питанні стали представники Південного регіону, де прихильників глобалізації виявилося 22,0%. Порівнюючи відповіді на це запитання і відповіді на запитання щодо можливостей глобалізації (табл. 1), спостерігаємо певні суперечності, які характеризують думки представників різних регіонів України. Так, жителі Західного регіону більше виявляють риси раціональних інровертів, для яких глобалізація постає засобом реалізації певних матеріальних цілей, але на рівні усвідомлення власного позитивного ставлення до глобалізаційних процесів думка натикається на спротив, і ми спостерігаємо закритість і консервативну позицію.

Особливої уваги заслуговує той факт, що більш визначеними у власній позиції щодо глобалізаційних процесів

виявилися респонденти, які мають незакінчену вищу і вищу освіту, про це свідчить найменший відсоток у цій групі тих, хто не визначився (59% проти 71,2% по масиву загалом), і найбільша частка прибічників глобалізації серед цієї групи респондентів (26,9%). Наведені дані свідчать, що процес усвідомлення колективного майбутнього і формування загального глобального простору пов'язаний насамперед із підвищеннем освітнього рівня людей, їхнього культурного рівня. Усвідомлення суті світових перетворень має відбутися у формі рівноправного діалогу (а не монологу) представників різних суспільств. Низький рівень усвідомлення власної позиції щодо цих процесів відкриває можливості для маніпуляцій і штучного формування у масовій свідомості негативних образів перебігу глобалізаційних процесів та загальмовування просування України до глобального суспільства.

Цінності і норми, характерні більше для західних суспільств, залучаються до свідомості українця насамперед через знайомство із культурними зразками інших країн завдяки телебаченню, радіо, Інтернету тощо. Зрештою, саме засоби масової комунікації є тим джерелом, звідки люди дізнаються про роль країни у формуванні світової політики. Саме завдяки засобам масової комунікації долаються кордони, які заважали спілкуванню між різними суспільствами. Для телебачення України характерною є перевага комерційних каналів, серед яких деякі мають значне просторове покриття, не поступаючись державним. І якщо на останніх саме держава регулює присутність телепередач, присвячених національній культурі, історії, традиціям, демонструються художні фільми вітчизняного виробництва тощо, то на комерційних каналах, де присутність держави обмежена, зміст телепрограм інший. Транслюється те, що дає каналам найбільший прибуток. Тому маємо ситуацію, коли стереотипи, норми і цінності в українському соціумі тепер формують «рейтингові» програми сумнівної якості.

Найпопулярнішими (*табл. 2*) серед глядачів залишаються художні фільми і новини, зокрема досить популяр-

ними є художні фільми іноземного виробництва: знайомство із зразками західного способу життя відбувається через перегляд американських і європейських кінофільмів. Наступними за популярністю є розважальні й гумористичні програми і ток-шоу, які за своїм змістовим наповненням мало в чому відрізняються від популярних у західних країнах програм подібного жанру.

Таблиця 2
Телепередачі, які найбільше подобаються населенню (%)

Художні фільми	71,9
Новини	61,4
Розважальні і гумористичні програми ("Золотий гусак", КВН тощо)	47,5
Ток-шоу («Моя сем'я», «Чекай на мене» тощо)	40,7
Кримінальна хроніка, передачі на тему злочинності	40,5
Музичні передачі	39,1
Передачі/цикли передач про природу, тварин, подорожі	33,1
Розігрування призів ("Слабое звено", "Поле чудес" тощо)	31,7
Телесеріали	26,7
Спортивні передачі	23,4
Інформаційно-аналітичні програми	21,4
Дитячі програми, мультфільми	18,4
Документальні фільми	13,7
Передачі/цикли передач з літератури	7,3
"Реальное телевидение" ("За стеклом" тощо)	6,8
Інше	0,9

Саме через засоби масової комунікації відбувається знайомство із соціокультурними зразками країн Заходу, виникає відчуття причетності до подій, які відбуваються у світі, формується відчуття залученості до зразків світової культури, мистецтва тощо, до життя інших країн світу. Але те знайомство, яке відбувається сьогодні в Україні

через засоби масової комунікації, формує однобічний погляд на події у світі, популяризує стиль життя, переважно орієнтований на культуру споживання.

Глобалізація відкрила для українського суспільства новітнє джерело формування життєвих стилів – Інтернет. Завдяки доступу до багатьох інформаційних ресурсів відбувається поширення світових цінностей, зразків культури, норм життя тощо. Проте, якщо поглянути на ступінь обізнаності українців з комп’ютером, а також на те, якою мірою Інтернет увійшов до повсякденного життя, можна стверджувати, що міра контактів із культурою інших суспільств завдяки даним технічним засобам поки що залишається низькою: 70,6 % громадян України взагалі не знайомі з комп’ютером (2005 р.), 80,7% не потребують користування Інтернетом, і лише 6,8% громадян так чи інакше використовують Інтернет у повсякденному житті. Хоча кількість користувачів Інтернету поступово зростає, він не виступає поки що каналом масового поширення цінностей і норм в українському соціумі.

Подібною є і ситуація із прослуховуванням зарубіжних радіостанцій та переглядом міжнародних телеканалів. Так, 17,1% респондентів мають можливість слухати іноземні радіостанції, але лише 4,8% опитаних слухали протягом останнього тижня зарубіжне радіо, що веде мовлення українською, і 0,5% – з мовленням іноземними мовами. Також у 6,2% опитаних телевізор приймає міжнародні канали, проте протягом останніх семи днів лише 2,2% респондентів їх дивилися (УТ-3 дивилися майже 70% респондентів).

Слід зазначити, що для більшості населення України (91,4%) залишаються практично обмеженими безпосередні контакти із закордоном – 91,4% респондентів не їздили за кордон, не мали справи з іноземними фірмами, лише у 4,4% респондентів діти навчалися за кордоном чи за іноземними методиками в нашій країні. Причини такої ситуації багато в чому пояснюються об’єктивними факторами, передусім матеріальним станом середньостатистичного українця.

Наш короткий огляд ставлення населення до процесів глобалізації свідчить, що більшість українців знайомляться із зразками культури інших суспільств, зокрема західних, лише з кінофільмів та реклами в стилі «американської мрії», в результаті чого формується фрагментарне знання про культурні традиції і соціокультурні процеси, що відбуваються у розвинених країнах Заходу. Невисокий рівень безпосередніх контактів українських громадян із повсякденням інших суспільств зумовлює сприйняття цінностей, характерних для західного способу життя, принаймні як чужих, що ускладнює процес обміну культурними зразками. Тож досить логічно виглядає оцінка респондентами тих цінностей західного способу життя, які все ж таки активно входять у наш побут. (Запитання: Які з моральних цінностей і норм західного способу життя найбільш активно, на Ваш погляд, входять у наше життя?).

Насамперед населення пов'язує поширення норм та цінностей західного способу життя з виникненням культу

Таблиця 3
Цінності й норми західного способу життя,
які активно входять у наш повсякденний побут (%)

Культ грошей	44,9
Сексуальна свобода	39,7
Особиста свобода і незалежність	29,5
Спрямованість до життєвого успіху за будь-яку ціну	28,3
Підприємливість	22,6
Вміння багато й напружено працювати	18,7
Практичність, прагматизм	18,3
Самостійність і незалежність жінок	17,7
Культ здоров'я	13,1
Індивідуалізм	12,1
Слабкі родинні зв'язки	8,8
Терпимість до інших поглядів, переконань, вірувань	8,2
Оптимізм	7,4
Терпимість до чужого багатства	6,0
Важко сказати	18,3

грошей та сексуальною свободою. Це вочевидь є своєрідною реакцією на ціннісний спадок радянських часів, коли сексуальна свобода і гроші як цінності взагалі виводилися за межі офіційних пріоритетів («морального кодексу»). Тепер же дані теми є чи не найбільш популярними у всіляких теле-шоу. Тобто це наслідок споживання українським населенням кінопродукції іноземного виробництва та реклами. Водночас такі цінності, як прагнення життєвого успіху, підприємливість та вміння напружено працювати, не є специфічними лише для європейських чи американських стандартів, але їх актуалізація в українському суспільстві є закономірним наслідком трансформаційних змін останніх років.

Якщо підсумувати, наскільки сьогодні українське суспільство відкрите для залучення зразків західної культури в свій побут, можна констатувати, що населення очікує насамперед негативних впливів західного способу життя.

Якщо врахувати регіональний та віковий розподіл кіносмаків, можна говорити про те, що населення Східного регіону більш негативно ставиться до поширення зразків західної культури на території України. Водночас найбільш відкритим для даних процесів є населення Південного регіону. Толерантніше ставлення до даних процесів висловлює молоде покоління. Через брак інформації та її альтернативних джерел про західний спосіб життя українське суспільство демонструє переважно негативне ставлення і до процесів глобалізації.

Тим часом, глобалізація – об'єктивний процес, який набуває дедалі більших проявів у життєдіяльності українського соціуму. І якщо на рівні повсякденного життя ми більшою чи меншою мірою залучені до загального глобального простору, то усвідомлення свого місця у даному процесі і його наслідків у пересічного українця досить суперечливе. Деякі речі ми сприймаємо як буденність нашого життя: у наш побут давно увійшли страви різних народів світу, джинси стали невід'ємною складовою нашого гардеробу тощо. Це явище У.Бек називає «повсякденним космополітизмом» [2, с. 36]. Наявність певних елементів способу

життя інших суспільств у нашій повсякденній життедіяльності не фіксується свідомістю, а індивідуальний досвід не обумовлюється лише рамками території певної держави чи конкретною національною культурою.

Вводячи поняття «космополітизації», У.Бек зумисне розглядає його поряд із поняттям глобалізації, розуміючи його як її внутрішній процес, що заперечує опозицію між космополітами і прибічниками локального досвіду, передбачає кризу легітимації національної моралі виключення. На рівні індивідуальних соціальних суб'єктів процес космополітизації передбачає заличення до транснаціонального способу життя та формування діалогічного уявлення, що відповідає існуванню конкурючих способів життя в індивідуальному досвіді...» [2, с. 26].

Отже, Україна поки що залишається аутсайдером глобальних світових перетворень. Це зумовлює відносну закритість багатьох українців щодо усвідомлення інтеграції зі світом і заличення елементів інших культур до повсякденного досвіду. Утім, як об'єктивний процес глобалізація неминуче посилює взаємопроникнення одних культур в інші, що створюватиме більш широкий спектр для вибору форм і способів життедіяльності, а звідси і до деялі більшого розмаїття стилів життя. Усвідомлення ж даного процесу індивідуальними соціальними суб'єктами вже означатиме, що українське суспільство виходить на новий щабель розвитку.

Література

1. *Мнакацянн М.О.* Глобализация и национальное государство: три мифа // Социологические исследования. – 2004. – № 5. – С. 137–142.
2. *Бек У.* Космополитическое общество и его враги // Журнал социологии и социальной антропологии. – Т. IV. – 2003. – № 1. – С. 24–53.

С.Панченко

ЕВОЛЮЦІЯ ПОНЯТТЯ «СТИЛЬ ЖИТТЯ» В ЗАХІДНІЙ СОЦІОЛОГІЇ

Однією з найважливіших характеристик будь-якого суспільства є те, як живуть люди цього суспільства: як вони спілкуються, одягаються, чим займаються. Багато соціальних революцій відбувалося в ім'я поліпшення життя людей, уникнення нерівності. Але в суспільстві завжди існують не тільки багаті та бідні, а й певні, характерні для них способи поведінки. Приміром, помічено, що для більш освічених і спроможніх шарів суспільства притаманні переваги шампанського, гольфу і опери, а для робітників – пива, футболу і популярної музики. Як і чому відбувається формування таких досить стійких структур поведінки, покликана відповісти концепція стилю життя. Дослідження стилю життя, його місця в системі життєдіяльності особистості активно проводилися як за кордоном, так і в СРСР. Кінець ХХ ст. ознаменувався розпадом СРСР і утворенням нової держави на політичній карті світу – України. Тому формування особистого стилю життя відповідно до демократичних засад, на яких утверджується українське суспільство, є відповідно до гуманістичних цінностей загальнолюдської культури – важливе завдання й значущий аспект соціального й духовного реформаторства та морального виховання в нашій молодій державі. Теоретичні й практичні результати досліджень стилів життя в західній соціологічній науці доцільно використовувати при вивченні стилів життя сучасного українського суспільства.

Концепції стилю життя мають тривалу історію в соціальній науці за кордоном. Визначення поняття «стиль життя» досить різноманітні. Більше того, в багатьох працях, в яких йдеться про стиль життя, використовуються

різні терміни для позначення самого явища. Тривалий час поняття «стиль життя» вживалось у тісному взаємозв'язку з поняттям «спосіб життя». Коли і ким уперше був використаний термін «стиль життя» – однозначної інформації немає. Але ще понад 200 років тому французький натуралист і письменник Георг Луї де Буфон (1707–1788) писав, що «стиль – це сама людина», а за 150 років до Буфона англійський філософ Роберт Бертон констатував: «Правильно те, що наш стиль видає нас». Утім, як зауважував А.Адлер, «донедавна термін «стиль життя» використовувався переважно поетами, які, в свою чергу, повинні були показувати індивідуальне життя, діяльність і смерть як єдине ціле в тісному зв'язку із метою життя даного індивіда» [1, с. 359].

Проблематика способу і стилю життя досліджується вже у класичній соціології. Так, у працях К.Маркса спосіб життя тлумачиться як спосіб життєдіяльності особи, соціальних груп і суспільства в цілому, що відбувається у конкретно-історичній системі суспільних відносин і відповідно до норм і цінностей, які відображають ці відносини. На арені історії конкретно-історична людина діє як частина цілого – тієї чи іншої суспільної системи, як член певної соціальної групи – нації, класу, організації. Тому індивід завжди існує як дійсна історична людина. «Індивідуальність, – писав К.Маркс, – це така форма буття, в якій у специфічному вигляді визначається загальна природа людини» [2, с. 156].

Спосіб життя за такого підходу виступає побутуванням соціального в індивідуальному. Стиль життя, своєю чергою, можна тлумачити як побутування індивідуального в соціальному. Індивід організовує і здійснює характерними для нього засобами своє життя, цілісну систему життєдіяльності, яка формується на основі індивідуальних потреб і здібностей і яка проявляється у процесі реалізації життєвих цілей та планів особистості, тобто як стиль життя.

Г.Зіммель розглядає питання стилюжиттєвої диференціації в рамках своєї «формальної соціології». Критерій способу життя та його різноманітні стилюві прояви слугують підставою виділення груп, які, у свою чергу, він персоніфікує за допомогою «соціальних типів»: аристократа, авантюриста, жебрака, кокетки та ін. Він фактично вперше озвучує проблему соціального характеру в зв'язку з системою соціальної стратифікації, яка знаходить предметний розвиток у Е.Фрома, Р.Ланга, Г.Маркузе, Г.Гейта, і вирішує її за допомогою соціально типових стилів життя. Соціолог доводить, що інтелектуалізація та раціоналізація культурного життя за своїми соціальними функціями тотожні «ринковізації» життя господарського. Тому завдяки функціонуванню грошей і зростанню рівня інтелектуальної культури твориться «об'єктивний стиль життя», в межах якого нейтралізується первісна імпульсивність мотивації людської поведінки. Первісні народи, зауважує соціолог, знають або егоїстичний імпульс грабунку, або альтруїстичний імпульс дарунку, однак з недовірою ставляться до торгових контактів, котрі ґрунтуються на еквівалентному обміні [3, с. 278].

Певною мірою в цьому напрямі рухається і М. Вебер, для якого стиль життя стає предметом дослідження у зв'язку з його класовою концепцією. Відповідно до його концепції статусні групи стратифіковані саме за особистими принципами споживання благ, виражених у способі життя на відміну від класів, стратифікованих за рівнем економічного стану. «При цьому статусна ситуація визначається соціальною оцінкою пошани, – зазначає вченій, – і знаходитьться у сфері розподілу престижу, а статусний престиж насамперед виражається в тому, що від усіх, хто претендує належати до даного кола осіб, очікується особливий спосіб і стиль життя» [4, с. 76].

Роль стилю життя в статусному престижі полягає у формуванні певних «умовностей», або символів, які мають демонструвати себе будь-якими способами так, щоб досягти повної «стилізації» життя, яка утворює статусну групу

і зберігає її. Таким чином, стосовно статусної групи певний стиль життя виступає: 1) як системотвірний початок; 2) як символ належності до неї ѹ ідентифікації; 3) як елемент, що забезпечує її стабільність протягом певного часу; 4) як чинник відділення від інших груп. Щодо безлічі індивідуальних практик (що розуміються тут як види діяльності й матеріальні об'єкти) стиль життя виступає як загальне, повторюється і дає змогу віднести конкретного агента (сім'ю або людину, тобто приватне) до однієї з різних соціальних груп.

Концепції стилю життя розробляли також Т.Веблен і В.Уорнер, О.Тоффлер. Так, Веблен і Уорнер, як деякою мірою і М.Вебер, пов'язували стиль життя людей з їх належністю до того чи іншого класу в суспільстві, до тієї чи іншої соціальної верстви. Ця належність людей до певного соціального прошарку формує в них особливу манеру спілкування з іншими людьми, їхні спосіб споживання, одяг, проведення вільного часу. Стиль життя в концепції Т.Веблена і Р.Уорнера виступає як механізм, що забезпечує неможливість порушення бар'єрів між соціальними верствами, а завдяки цьому є також засобом підтримки деякою мірою стійкої рівноваги в суспільстві. Т.Веблен також акцентував увагу на тому, як багатство перевтілюється у демонстративні символи економічного успіху, і цей процес він називає процесом «демонстративного споживання». На думку ж О.Тоффлера, автора книги «Future shock», головне, що характерне для періоду науково-технічної революції, це величезна різноманітність стилів життя. «Тому іноземець, – пише він, – який потрапляє нині в американське, англійське, японське суспільство, повинен вибирати не із чотирьох – п'яти класових стилів життя, а буквально із сотень різноманітних можливостей» [5, с. 247]. Учений пов'язує існування різноманітних стилів життя не з поділом суспільства на класи, групи, соціальні прошарки, а з розподілом культури на субкультури. І тому людям складно зорієнтуватись у цій різноманітності субкультур і створити свій стиль життя, і це викликає масовий невроз серед індивідів.

Однак, незважаючи на те що Т.Веблен, В.Корнер, М.Вебер пов'язують утворення стилю життя з поділом суспільства на прошарки і верстви, а О.Тоффлер – з наявністю в суспільстві різних субкультур, і в тому, і в іншому випадках стиль життя, на їхню думку, є одним з найважливіших елементів, що сприяє утворенню цих соціальних верств (класів, груп) і субкультур, їх підтримці в капіталістичному суспільстві. Водночас стиль життя, в їхньому розумінні, є серйозною перешкодою для переходу людей з однієї соціальної групи в іншу, від однієї субкультури до іншої.

Концепцію стилю життя ми знаходимо і в соціальній психології А.Адлера. Стиль життя він співвідносить з індивідом. Причому стиль життя, за А.Адлером, фокусує цілеспрямованість, цілісність, сталість і унікальність індивіда і в результаті – суб'єктивну детермінацію його дій. «При розгляді структури особистості основні труднощі полягають у тому, – пише він, – що її цілісність, її специфічний стиль життя будується не на об'єктивній реальності, а на суб'єктивній думці, що виникає в особистості на основі життєвих фактів» [6, с. 300]. І далі: «Перевага мети в кожного індивіда є особистою й унікальною. Вона залежить від того змісту, що його людина задає в житті. Цей зміст... втілюється в стиль життя і пронизує його як незнайома мелодія свого власного витвору» [6, с. 347]. Незважаючи, однак, на те, що А.Адлер наголошував унікальність стилю життя, притаманного кожному окремому індивідові, він визнавав водночас і наявність загальних рис у різних людей. Кожна людина відрізняється від інших, та поряд з цим всі існуючі в суспільстві обмеження створюють загальну для всіх основу життя, життедіяльнності і так чи інакше впливають на формування стилю життя індивіда, зазначав А.Адлер. Проблематику стилю життя досліджував у своїх працях Й.Г.Олпорт. Розглянувши концепції А.Адлера і Г.Олпорта і порівнявши їх, можна дійти висновку, що, незважаючи на незначні розбіжності у визначенні поняття «стиль», дані автори розуміють

стиль життя як деяку стійку систему відмінних характеристик діяльності особистості, що визначається суб'єктивно, особистими якостями людини.

Проблематика стилю життя деякою мірою заторкується і в концепціях постіндустріального суспільства Дж.Гелбрейта, Д.Белла, У.Ростоу, Ж.Фураст'є, хоча в цих концепціях переважно розглядаються питання «якості життя», «порядку життя» і «споживання». Наприклад, Д.Белл, аналізуючи принцип рівності можливостей у концепції суспільства «високої якості життя», зазначає, що «цей принцип є центральною ціннісною проблемою постіндустріального суспільства» [7, с. 358]. Вчений відмічає, що рівність можливостей для досягнення особистого успіху в житті не залежить від соціально-класового поділу в суспільстві, а визначається індивідуальними можливостями тих, хто бере участь у «справедливих змаганнях» з метою досягти власності, статусу, впливу, престижу. Загалом суспільство «високої якості життя» уявляється як нова сходинка в розвитку «цивілізації дозвілля», в якій головною проблемою соціальної діяльності є «індустрія послуг».

Якщо ж порівняти основні засади концепцій «споживання» і концепцій «якості життя», то можна зробити висновок, що і ті, і інші головною сферою життедіяльності особистості вважають сферу споживання, а відмінність полягає лише в поглядах на структуру і спрямованість самого споживання. Стосовно ж проблематики стилю життя в цих концепціях, то можна говорити про те, що імідж успішної людини пов'язується насамперед з формуванням стилю життя відповідно до норм стереотипу, мотиваційним ядром якого є «потреба у споживанні».

Нове звучання поняттю стилю життя надав П.Бурдье, визначивши стиль життя через два інші поняття – «соціальний простір» і «габітус». Згідно з його концепцією, стиль життя – це структурована система позицій соціального простору, займаніх індивідом, що належить до певної групи (класу), а також його уявлення про ці об'єктивно займані позиції. Самі ж позиції визначаються властиви-

ми індивідам практиками, тобто видами діяльності й речами, що використовуються. Особливе місце в цій системі належить смаку – системі схем сприйняття і оцінювання своїх і чужих практик [8, с. 125].

За такого теоретичного підходу клас, або соціальна група, розуміють як сукупність агентів, що посидають схожу позицію. Пояснювати і передбачати практики і властивості агентів дає змогу поведінка, яка й приводить до об'єднання в соціальну групу. Таким чином, стиль життя – це система практик, що повторюються в повсякденній поведінці і визначають становище людини в соціальному просторі. Стиль життя реалізується через практики в найрізноманітніших полях: це споживання і дозвілля, праця і доходи, участь у політиці та релігії й ін. Виділити або віднайти певний стиль життя означає диференціювати людей на групи, які вирізняються набором властивих їм практик у кожному полі.

Згідно з концепцією П.Бурдье, відмінності у стилі життя зумовлені обсягом і співвідношенням економічного і культурного капіталів агентів. Аналізуючи емпіричні дані, Бурдье зображував розташування класів у соціально-му просторі в координатах загального обсягу капіталу і співвідношення економічного і культурного капіталів, суміщаючи розташування соціальних страт і відповідних їм практик стилю життя.

Крім інтерпретацій П.Бурдье, де поняття стилю життя допомагало розширити рамки класового підходу в поясненні характеру розподілу владних відносин, вводячи в контекст соціальної стратифікації поняття наступності освітніх і культурних ресурсів, а також культурного капіталу, розвиваються в наш час й інші ідеї. Прикладом аналітичного визначення стилю життя через виявлення його структурних компонентів можуть слугувати ідеї Ханса-Пауля Мюллера. Вчений вважає, що стиль життя характеризується низкою формальних ознак: цілісністю, добровільністю, характерністю і стилізацією.

Цілісність означає те, що життєвий стиль особистості або групи визначає більшою або меншою мірою всі їхні життєві прояви. Він створює цілісний образ (гештальт) особистості або групи, що може виникати не тільки з цілого життя, а навіть із дрібних його деталей.

Добровільність. Людина не вибирає клас, прошарок, соціальну групу, до якої належить від народження. У випадку ж життєвого чи культурного стилю в індивіда завжди є вибір, що і відрізняє стиль від традиції або канону. Практикуючи якийсь стиль, індивід вільний у прийнятті або відмові від того чи іншого культурного набору.

Характерність – це момент своєрідності, що надає життєвому стилю своеї легко ідентифікованої і безпомилкової впізнаваності.

Розподіл шансів стилізації. Масштаб можливостей стилізації, що є в конкретному суспільстві, залежить від багатьох факторів. Передусім від його цінностей і нормативної системи, а також рівня життя і матеріального добробуту громадян [9, с. 375]. Таким чином, за Мюллером, стиль життя є зовнішнім вираженням, практичним втіленням основних цінностей особистості, тактичним проявом її стратегічних уявлень.

У цілому визначення поняття «стиль життя» в зарубіжній науковій літературі можуть бути класифіковані за такими ознаками: 1. За суб'єктом стилю життя: а) стиль життя окремого індивіда; б) стиль життя груп, члени яких перебувають у безпосередніх стосунках один з одним; в) стиль життя класу або категорії людей, що пов'язані лише тією загальною категоріальною ознакою, на основі якої вони віднесені саме до даного класу; 2. За співвідношенням поняття «стиль життя» з іншими категоріями, наприклад, «способом життя». При трактуванні стилю життя через спосіб життя: а) стиль життя ототожнюється зі способом життя. Ця точка зору є неправомірною, оскільки в даному випадку один з термінів може бути вилучений; б) стиль життя як поняття більш вузьке, ніж спосіб життя;

в) стиль життя як показник соціально-класових розмежувань у суспільстві.

Останнім часом концепція стилю життя стає однією з центральних тем дослідження в роботах західних вчених, що займаються питаннями поведінки споживачів, вивченням форм дозвілля і розробкою критеріїв формування особливого стилю життя, який відповідає статусу, що його людина посідає в соціальній структурі суспільства.

Дослідження стилю життя поєднується з вивченням проблем маркетингу, функціонування засобів масової інформації. Концепція постмодернізму, пов'язана передусім з урбаністичними тенденціями, динамікою культури і інформаційними технологіями, породила ідею формування нового, «постмодерністського стилю життя». Розробка концепцій стилю життя за кордоном має стимулювати подальше вивчення цієї проблематики в Україні із урахуванням специфіки сучасного українського суспільства.

Література

1. Сохань Л.В. и др. Стиль жизни личности: теоретические и методологические проблемы. – К., 1982.
2. Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія // Твори. – Т. 1.
3. Захарченко М.В., Погорілий О.І. Історія соціології (від античності до початку ХХ ст.). – К., 1993.
4. Вебер М. Основные понятия стратификации // Социологические исследования. – 1994. – № 5.
5. Toffler A. Future's shock. – N. Y., 1971.
6. Selected aspects of consumer behavior. – New York, 1979.
7. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество: опыт социального прогнозирования. – М., 1999.
8. Бурдье П. Структура, габитус, практика // Журнал социологии и социальной антропологии. – 1998. – Т. 1. – № 2.
9. Muller H.-P. Sozialstruktur und Lebensstile. – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1992.

O.Денісова

СПЕЦИФІКА ФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ СВІДОМОСТІ У РАННЬОМУ ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

Сучасні динамічні перетворення у соціально-економічній сфері нашої держави, зміни в освітніх пріоритетах посилюють увагу до економічної освіти підростаючого покоління. Про це свідчать Закон України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні», Державна національна програма «Освіта» (Україна ХХІ століття), «Національна доктрина розвитку освіти України у ХХІ столітті». Тому в ситуації становлення ринкових відносин та розвитку підприємницької діяльності в нашій країні особливо актуальну є проблема формування економічної свідомості у ранньому юнацькому віці.

Економічну свідомість слід розглядати в двох аспектах. В традиційному тлумаченні вона виступає як поширення всіх складових елементів свідомості людини (емоцій і відчуттів, уявлень, мислення) на сферу економіки і господарської діяльності.

У вузькому значенні економічна свідомість розглядається як свідомість, що нею керується людина у своїй економічній поведінці, яка містить у собі, по-перше, принцип максимізації (максимум вигоди при мінімумі витрат), тобто цілеракціональний підхід до виконання певних дій; по-друге, прагматичну мотивацію і, по-третє, морально-етичні принципи у міжособистісних взаєминах (відносини взаємної винагороди) [1, с. 169].

У дослідженні економічної свідомості поєднуються соціологічні, економічні, соціально-психологічні та педагогічні аспекти. Подальше становлення ринкових відносин та розвиток підприємницької діяльності робить нагальною

проблему формування адекватних економічних уявлень у підростаючого покоління. У сучасній соціологічній концепції юнацтво розглядається як суб'єкт, що водночас поєднує в собі об'єкт економічного впливу з боку старших поколінь. Юнацтво, зокрема школярі, засвоює стереотипи економічних та соціальних відносин, і від того, які саме економічні знання, уявлення будуть у них сформовані, залежатиме характер економічних та політичних перетворень у країні. Економічна освіта спроможна дати необхідні знання і досвід для адаптації дітей у старшому юнацькому віці до нових економічних реалій.

На сьогодні, незважаючи на достатньо інтенсивний розвиток соціально-економічних та економіко-психологічних досліджень, немає глибоких фундаментальних наукових робіт, які б досліджували специфіку формування економічної свідомості у дітей раннього юнацького віку. Лише окремі економічні уявлення дітей досліджуються зарубіжними та вітчизняними авторами.

Аргументоване та послідовне дослідження Дж.Брунера та К.Гудмена «Цінності та потреби як організаційні фактори у сприйманні» було присвячене впливу цінностей та потреб на сприймання соціальних та економічних реальностей [2, с. 33]. Автори наголошували на тому, що важливу роль у формуванні економічної свідомості дитини відіграє особистий досвід оперувати з її кишеневими грошима. Зазначені дослідження знайшли своє продовження у британській психологічній школі, де особлива увага приділялась проблемі соціального становлення дітей у процесі засвоєння ними економічних знань. Зокрема, детальний аналіз послідовності змін у свідомості дітей підтверджувався теорією когнітивного розвитку Ж.Піаже [3], де розглядались уявлення дітей про гроші та економічні відносини. Водночас такий важливий інтегральний аспект, як економічна поведінка в цілому, на жаль, залишився поза увагою дослідника. Його роботи довели, що на процес формування економічної свідомості дітей впливає належ-

ність до певного соціального класу їхньої родини, а також статево-рольові та етико-культурні чинники.

В більш загальному плані досліджувався процес так званої економічної соціалізації. Саме на таких позиціях стояв П.Лунт, який наголошував, що «економіка – складна багатоваріантна система, чітке розуміння якої не доступне маленькій дитині, однак це не заважає дітям будувати різні моделі економіки відповідно до своєї здатності уявити цей процес» [4, с. 3]. Тут неабиякого значення набуває й те, як і де дитина отримує уявлення про економічні поняття і взаємовідносини у дорослому світі. П.Лунт широко використовував методи опитування, інтерв'ю, бесіди, за допомогою яких вивчався вплив різних змінних на економічні уявлення у дітей.

А.Фенем у досліженні сприймання дітьми економічного світу доходить висновку, що домашнє навчання має доповнюватись шкільною освітою, яка б сприяла виробленню у дитини об'єктивного уміння розрізняти пропоновані економічні стереотипи, чого позбавлені ті, хто отримує знання лише вдома [5, с. 225].

Дещо по-іншому підійшла до проблеми економічної соціалізації Г.Авер'янова. Вона провела дослідження, в якому виявлялись ставлення старшокласників до сучасних економічних умов і рівні сформованості економічних когнітивних складових цих ставлень. На основі виділення когнітивного, емоційного і поведінкового компонентів економічної соціалізації і розглядання особливостей їх конфігурації на вікових стадіях зроблено висновок про домінування в структурі економічної соціалізації дітей підліткового віку когнітивного компоненту. Це сприяє переорієнтації підлітків зі споживацького сприймання економічної реальності на виробничо-діяльнісне її розуміння. Велику роль в цих змінах відіграє практичний досвід дітей [6, с. 300].

Процес формування економічної свідомості залежить як від самого суб'єкта, людини, так і від зовнішніх обста-

вин (оточення, характеру виховання і навчання, спілкування, конкретно-історичних умов розвитку), а серед причин суб'єктивного характеру (спадковості, особливостей фізичного розвитку, певних психологічних властивостей людини) особливе місце посідають такі демографічні фактори, як вікові особливості людини.

Вік є якісно своєрідним, відносно обмеженим за часом етапом фізичного, психічного та соціального розвитку. Кожен віковий період (раннє та дошкільне дитинство, підлітковий вік, юність, зрілість, старість) відзначається неповторною структурою особистості, її динамікою, новими особливими стосунками зі світом і відповідними характеристиками свідомості. Віковий період є відносно замкнутим періодом розвитку, значення якого зумовлюється його місцем в загальному циклі життєвого шляху особистості. Особливості того чи іншого віку визначаються сукупністю багатьох умов: системою вимог до суб'єкта на певному життєвому етапі, сутністю взаємовідносин з оточуючими, типом діяльності, якою він оволодіває, способами оволодіння. Всі ці критерії об'єднуються, на думку Л. Виготського, в понятті «соціальна ситуація розвитку». Оскільки зміст цієї ситуації зумовлюється соціально та історично, то трактування вікової періодизації не є постійним та незмінним [7, с. 7].

При аналізі впливу вікової специфіки дитини на її економічну свідомість варто враховувати ту обставину, що в науці існує кілька характеристик віку: біологічний (фізичний) вік, психологічний вік і соціальний вік. Біологічний вік характеризує час життя дитини у роках. Психологічний вік фіксує стадії психічного розвитку в залежності від того, якою мірою дитина оволодіває руховими, мовленнєвими, трудовими навичками, якою мірою розвинуті у неї психічні процеси та особистісні якості. Основними складовими цього періоду є соціальна ситуація розвитку діяльності дитини і новоутворення у сфері свідомості особистості. Статусно-рольові ознаки дитини відповідають

психологічним особливостям цього періоду. У ранньому юнацькому віці відбувається прискорений фізичний розвиток (акселерація), що впливає на характер особистості та нерідко детермінує схильність до девіантної поведінки. Соціальний вік фіксує статусно-рольові ознаки дитини в певній групі, ступінь відповідальності, яку вона спроможна брати на себе, та ту користь, яку здатна приносити оточуючим.

Зазначені вікові характеристики органічно пов'язані між собою. Ця єдність обов'язково має враховуватися при аналізі формування економічної свідомості. Наведені вікові характеристики в поєднанні відображають загальну картину специфіки дітей раннього юнацького віку, що дає змогу досліджувати особливості формування їхньої економічної свідомості.

Аналіз вітчизняних та зарубіжних наукових джерел свідчить, що хронологічні вікові грани часто визначаються різними авторами по-різному. Нам імпонує підхід Д.Ельконіна до проблеми вікової періодизації дитинства, що ґрунтуються на ідеях Л.Виготського. Він запропонував розглядати психологічний вік на підставі таких основних критеріїв, як соціальна ситуація розвитку, провідний тип діяльності, основні новоутворення розвитку та кризи [7, с. 9]. Згодом ця схема вікової періодизації була доповнена А.Петровським. Він стверджує, що всередині кожного з періодів, що збігаються за своїми хронологічними межами з традиційним поділом, можна виділити три послідовні фази: адаптацію (дитинство), індивідуалізацію (підлітковий період), інтеграцію (юність).

Якщо за основний критерій вікової періодизації брати провідний тип діяльності, тобто навчальну діяльність, то досліджувана нами категорія дітей буде охоплювати в цілому вік від 14–15 до 17 років (період ранньої юності), що відповідає періоду навчання в школі та виступає як заключний етап первинної соціалізації.

Аналіз економічної свідомості як екстраполяції уявлень та понять людини на сферу її господарської діяль-

ності меншою мірою відповідає аспекту нашого дослідження, оскільки школярі перебувають поза сферою економічної господарської діяльності. Тому говорити про цю свідомість в широкому плані можна, лише зважаючи на сферу споживання та сферу економічної практики. Більш прийнятне щодо проблеми нашого дослідження поняття економічної свідомості у вузькому, специфічному значенні цього слова, про що йшлося вище.

Питання формування економічної свідомості слід розглядати під кутом таких вікових особливостей, як соціальна невизначеність, імпульсивність, схильність до ризику, нестійкість психіки, максималізм, прагматизм, стан утриманства, завищена самооцінка, індивідуалізм. Більшість хлопців та дівчат раннього юнацького віку ще навчається, і їх часткову зайнятість у суспільно-корисній діяльності (праця в школінших майстернях, перепродаж товарів, надання різних послуг тощо) слід розглядати не стільки з точки зору ефективності, скільки у виховному плані. Діяльність та рольова структура особистості на цьому етапі набувають ряд нових, дорослих якостей (творча діяльність, почуття продуктивності, яке проявляється в праці, турбота про інших, потреба в передачі свого досвіду). Розширюється діапазон суспільно-економічних ролей та пов'язаних з ними інтересів й відповідальності.

Юнацтво ще гостро хвилюють проблеми, успадковані від підліткового етапу – власна вікова специфіка, право на автономію від дорослих, стан утриманства і т.п. Соціальне та особистісне самовизначення передбачає чітку орієнтацію та віднайдення свого місця у дорослом світі. Поряд з диференціацією розумових здібностей, інтересів та можливостей, без якої утруднюється вибір професії, цей вік потребує вироблення життєвих позицій. Юнацький максималізм зумовлює категоричність й однобічність суджень. Дослідження, які були проведені в Україні, показали, що для молоді взагалі та школальної молоді зокрема характерним є прагнення зробити кар'єру, бути вільни-

ми і незалежними у власних рішеннях та вчинках, реалізувати свої здібності й утвердитись в житті, досягти високого соціального статусу. Такі цінності, як багатство, кар'єра, влада здебільшого приваблюють саме 15–17-річних [8, с. 25].

З віком і набутим досвідом орієнтації стають більш виваженими і раціональними, хоч одночасно з цим зростає прагнення до спокою, відстороненості, можливості ні в що не втрутатися. Чим вищий інтелект, тим критичніше ставляться старшокласники до суспільства, до існуючої економічної системи. В цей час часто виникають відхилення від вікових норм юнацької соціалізації під впливом об'єктивних економічних обставин. Частково цей процес є природним, зумовленим перехідним віком і дорослішанням дітей раннього юнацького віку, розширенням їх можливостей, що не виключає поширення впливу суспільства, родини, школи, засобів масової інформації тощо. Юнацький вік супроводжується активною соціалізацією дітей, яка виступає широким фоном для формування економічної свідомості.

Процес формування економічної свідомості індивіда пов'язаний з соціальними умовами різного рівня: з соціально-економічними проблемами суспільства, з повсякденним життям в різних групах, з впливом різноманітних засобів, що здійснюються різними агентами соціалізації. Головним чином на особистість дитини впливає інформація щодо тієї чи іншої сфери діяльності людей у суспільстві. Власне економічна освіта в шкільні роки спрямована на ознайомлення зі специфікою функціонування таких соціоекономічних феноменів, як банк, реклама, інвестиції та ін.

У ранньому юнацькому віці сфера економічних інтересів розширяється, зростає інтерес до економічних явищ у світі. У старшокласників формуються власні погляди на економічне життя родини і суспільства. Економіка може розглядатися випускниками як можлива сфера

фахового самовизначення, як засіб виявлення власної активності. Саме рівень сформованості економічної свідомості є показником готовності дітей в ранньому юнацькому віці до особистісної самореалізації, яка є запорукою їхньої інтеграції та адаптації до нових економічних умов. У зв'язку з цим набуває ваги не лише дослідження змісту економічної свідомості, але й самих механізмів формування та функціонування її структурних компонентів, а саме: економічних емоцій та відчуттів; перцептивної сфери економічної поведінки (сприймання грошей, ставлення до речей, товарів, послуг); економічних уявлень і економічного мислення. Лише знання останніх дозволить, зокрема, зрозуміти механізми формування стереотипів поведінки юнацтва, які є неприйнятними з точки зору нових соціально-економічних умов та моралі; розробити стратегію їх подолання, а також ефективно формувати нові психологічні настанови та позитивну мотивацію до економічної діяльності.

Надзвичайно важливе значення у формуванні економічної свідомості дітей раннього юнацького віку має становлення особистісної ідентичності. У цьому віці фіксується найнижча задоволеність сенсом свого життя, невпевненість у собі, стан тотальної невизначеності. Характеристику соціального статусу юнацтва, на нашу думку, відображує «*соціальна індефінітність*» (від англ. *indefinite* – невизначений) – маргінальний соціальний стан, який супроводжується трансформацією внутрішнього світу особистості, характеризується невизначеністю індивіда стосовно планів на майбутнє, актуалізацією пошуку ним своєї соціальної ніші. Відносна обмеженість економічних знань, досвіду, переоцінка власної здатності до самостійної діяльності, імпульсивність в ранньому юнацькому віці спричиняють загострення почуття ризику.

Отже, старшокласники перебувають в стані соціальної невизначеності, однак вони прагнуть до активної соціалізації. На формування економічної свідомості дітей ран-

нього юнацького віку впливають формалізовані та неформалізовані фактори. До формалізованих факторів впливу, тобто до таких, що формують стандартні зразки поведінки, належать сім'я, навчання в школі, ЗМІ, світ дорослих; неформальними (неформалізованими) факторами виступають однолітки, «вулиця», друзі.

Сім'я в будь-якому типі суспільства залишається найвпливовішим інститутом, в якому відбувається соціалізація особистості, зокрема економічна. Але в період глобальних змін, які переживає наше суспільство, роль сім'ї у цьому процесі зазнає змін. Це пов'язано з низкою причин: криза системи суспільного навчання та виховання; зміна самої сім'ї (зниження стабільноті, трудова зайнятість жінки тощо). Як правило, дитина обирає стиль та спосіб життя, які притаманні її батькам. Одним з важливих чинників, що впливають на формування економічної свідомості дітей у ранньому юнацькому віці, є матеріальне становище сім'ї, адже реальне оцінювання матеріального становища сім'ї відбувається саме у старшокласників.

Навчання в школі – це формальний процес, який включає певне коло навчальних предметів. Школа є важливим соціальним інститутом економічного виховання, де вчитель відіграє провідну роль у формуванні економічного мислення старшокласників. Для багатьох учнів вчитель є еталоном поведінки і суджень, моральним авторитетом і відіграє значну роль як агент економічного впливу. Цей ефект необхідно посилити для формування економічної свідомості юнацтва, чий економічний вибір здійснюється під впливом авторитетного дорослого. Школа має допомогти учню оволодіти необхідними знаннями і навичками з тим, аби відчути себе комфортно у дорослом житті, побудувати відповідну економічну стратегію і лінію поведінки.

Одним з найвпливовіших інститутів, які формують економічну свідомість дітей у ранньому юнацькому віці,

є засоби масової інформації. Це досить сильний фактор впливу на поведінку та погляди шкільної молоді, на економічну соціалізацію індивіда. Свідомість старшокласників є незрідка полем політико-економічних баталій, досвіду суперечливих емоцій, що є передумовою виникнення протиріч економічної соціалізації молоді. Одним з таких феноменів є соціальна заздрість («бідних» до «багатих»), що впливає на формування економічної позиції. Заздрість здатна посилюватися внаслідок відсутності економічної грамотності. У стабільному суспільстві соціальний конфлікт залишається соціальним, а у кризовому набуває політичного забарвлення.

У процесі формування економічної свідомості низку важливих функцій виконує товариство *однолітків*. Спілкування з однолітками – важливий специфічний канал отримання інформації, особливий різновид міжособистісних відносин, емоційного контакту. Серед однолітків старшокласники знаходять однодумців, відчувають власну значущість.

Фактори формування економічної свідомості старшокласників корелюють між собою, відбувається зникнення граней між формальними та неформальними факторами. Водночас спостерігається тенденція повільного зростання значення формалізованих факторів.

Економічна свідомість старшокласників існує не у формі ідей, а у формі образних уявлень, вплетених у структуру повсякденного буття. Часом ці уявлення є випадковими, ситуативними, фрагментарними і перекрученими. Юнацький досвід є важливим підґрунтям формування самої особистості та її індивідуального способу життя. Уявлення раннього юнацького віку зберігаються й розвиваються у зрілому віці поряд зі знаннями та переконаннями, отриманими пізніше.

Дослідження економічної свідомості юнацтва ускладнюються невідповідністю між наявністю певних економічних знань і відсутністю практичної верифікації стерео-

типів економічної поведінки. До того ж, засвоєні знання є неповними, у багатьох старшокласників існують скоріше допоняттєві конструкти, які є лише передумовою формування адекватних уявлень та моделей поведінки. Формування економічної свідомості відбувається спочатку на підсвідомому рівні і часто буває не пов'язане безпосередньо з інтелектуальними можливостями учнів, що утруднює закріплення у них економічних уявлень і переконань, а відповідно, і емпіричний доступ до них дослідження.

Опрацьований теоретичний матеріал свідчить про недостатнє вивчення даної проблеми та необхідність проведення емпіричних досліджень. Метою цих досліджень має бути виявлення основних чинників та складових сучасної економічної свідомості старшокласників, що дозволить визначити реальний зміст, напрями і форми економічної освіти та виховання у школі, а також за її межами.

Література

1. Суїменко Є.І. Економічна поведінка: експлікація поняття і типологічна характеристика // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – №4.
2. Bruner J., Goodman C. Value and need as organizing factors in perception // J. of Abnormal and Soc. Psychol. – 1947. 42.
3. Пиаже Ж. Речь и мышление ребенка. – М., 1994.
4. Лунт П. Психологические подходы к потреблению: вчера, сегодня, завтра // Иностранная психология. – 1997. – № 9.
5. Furnham A. Children's understanding of the economic world // Australian J. of Education. – 1986. 30. – № 3.
6. Див.: Москаленко В.В. Соціальна психологія. – К., 2005.
7. Див.: Гуцало Е.У. Вікова психологія.– Кіровоград, 2004.
8. Життєві плани випускників середніх шкіл та їх реалізація. – К., 2003.

I.Жук

ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ АГЕНТІВ СОЦІАЛІЗАЦІЇ НА ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ СТАТЕВИХ СТОСУНКІВ ПІДЛІТКІВ

Статеві стосунки у людському суспільстві далеко відходять від їхнього власне біологічного змісту, суспільство виростає в культуру стосунків між статями, яка регулює прояви статевої поведінки людей, встановлює правила, заборони, моделі поведінки тощо у цій сфері. Вивчення культури статевих стосунків є дуже актуальним для України, оскільки у нашому суспільстві культура статевих відносин значно змінилася порівняно навіть ще з недавнім минулім і сьогодні продовжує змінюватись. З'ясування особливостей культури статевих стосунків в суспільстві дасть можливість певного впливу на процес її формування.

Тема культури статевих стосунків є досить поширеною сьогодні серед наукової спільноти на Заході (A.Kinsey, P.R.Abramson, St.D.Pinkerton, D.Burress, R.C.Lewontin, T.Laqueur, J.D'Emilio та ін.). У пострадянській соціології ця тематика мало згадувалась і частіше займала увагу сексологів. Питання культури статевих відносин висвітлюються у ряді публікацій російських авторів, таких як І.Кон, Б.Шапіро, В.Каган, В.Ісаєв, І.Журавльова, серед робіт вітчизняних науковців можна виділити праці О.Корегіна, В.Паніотто.

Кожне суспільство має свою специфічну сексуальну культуру. Один із найголовніших критеріїв, який її характеризує, – це ставлення до самого явища сексуальності. Деякі культури виявляють при цьому більшу терпимість, інші демонструють негативну реакцію на її вияви. Відпо-

відно вимальовується коло дозволеного-забороненого, а також бажаного у статевих стосунках. Чим толерантнішою є культура, тим менше обмежуються прояви людської сексуальності у соціумі.

Слід відзначити, що культура статевих стосунків є багатогранною і передбачає різні обмеження для різних груп. Фактично дозволене-заборонене вирізняється окремо для чоловіків та жінок, для людей різного віку, представників різних соціальних верств тощо.

Однією з важливих складових сексуальної культури є культура статевих стосунків. На нашу думку, в культурі статевих стосунків можна виокремити такі елементи: еротичний код; ритуал залицяння; сексуальна техніка; статеві експектації; емоційний компонент.

Еротичний код є набором символів, характерних для представників даної культури, за допомогою яких формуються відповідні жести, що визначають базові компоненти моделей статевої поведінки.

Ритуал залицяння – це модель поведінки, спрямована на забезпечення умов здійснення статевого акту.

Сексуальна техніка – способи реалізації статевого акту, які є характерними для певної культури.

Статеві експектації – комплекс очікувань та уявлень про статеву взаємодію. Включають в себе преекспекції, пов'язані із очікуваннями та уявленнями щодо процесу статевих стосунків, а також постекспекції, пов'язані із очікуваннями та уявленнями щодо результатів статевої взаємодії.

Емоційний компонент – комплекс емоцій, які впливають на процес статевої взаємодії (наприклад, почуття кохання, ревності, турботи тощо).

Важливим аспектом, який потребує дослідження, є процес засвоєння культури статевих стосунків членами суспільства. Відомо, що культура засвоюється людьми через соціалізацію, в процесі якої соціальні норми і цінності, приписи, моделі поведінки стають інтерналізованими. У формуванні культури статевих відносин важливим

є те, щоб відповідні знання, очікування та моделі поведінки були засвоєні ще до того, як особа стикнеться із цими взаємовідносинами у власному житті, оскільки в іншому разі вже перший досвід взаємодії може стати негативним. Відповідно найважливішим для формування культури статевих стосунків є вік, коли особа ще тільки готується до початку статевих відносин, але ця тема вже є для неї актуальною.

Таким критеріям найбільше відповідає підлітковий вік, тому об'єктом нашого дослідження стане саме ця вікова група. Метою статті є висвітлення особливостей впливу агентів соціалізації на формування культури статевих стосунків українських підлітків.

Проблемність забезпечення такого формування полягає в тому, що не всі стосунки можуть одразу опановуватися людиною у процесі безпосередніх взаємодій. Саме на це звертає увагу необіхевіористський підхід, який акцентує важливу роль вікарного навчання, тобто навчання через спостереження. У випадку із статевими стосунками внаслідок культурних обмежень як шлях безпосередніх взаємодій, так і вікарний досвід як джерело формування культури відповідних стосунків не виконують у повному обсязі функцію забезпечення формування необхідних навичок взаємодії. Отже, роль самостійного опанування підлітком культури статевих стосунків порівняно менша, ніж для стосунків інших видів. Водночас зростає роль агентів, які доносять до суб'єкта необхідні знання і сприяють формуванню потрібних навичок.

Основними агентами, які традиційно найбільше впивають на формування культури статевих стосунків, є інститут освіти (школа, спеціальні лекції, література), інститут сім'ї, інститут ЗМІ, інститут релігії, а також спілкування у колі однолітків. Наразі зростає роль порівняно нового агента соціалізації – Інтернету. До того ж певну інформацію підлітки отримують з додаткових джерел, які формують альтернативні уявлення про правила поведінки у цій сфері (порнопродукція, відеокасети тощо).

Формування агентами соціалізації культури будь-яких стосунків може виконуватись двома основними способами: за допомогою прямого чи непрямого виховання, тобто продукування прикладів для свідомого або несвідомого засвоєння культури. З цих двох способів у формуванні культури статевих стосунків більше значення має пряме виховання, оскільки статева сфера практично закрита для публічного спостереження у реальному житті. Хоча дуже істотний вплив чинить спостереження «образів» культури статевих стосунків, що транслюються ЗМІ та у порнопродукції.

Усі агенти діють відносно незалежно один від одного, і тому норми, цінності, моделі поведінки у статевих стосунках, які вони транслюють, відрізняються і подекуди суперечать одне одному. Їх вплив відрізняється не тільки за своїм змістом, але й за інтенсивністю. Під інтенсивністю впливу маємо на увазі те, що одні агенти є більш активними у формуванні культури статевих стосунків, інші – менш активними. Причому співвідношення інтенсивності впливів агентів може відрізнятись для різних груп підлітків. Наприклад, вплив формальної освіти у вигляді спеціальних лекцій більшою мірою охоплює дівчат, оскільки для хлопців подібні лекції проводяться набагато рідше. Таким чином, кожен підліток потрапляє під дію системи впливу, яка є унікальною за співвідношенням впливу кожного з агентів соціалізації на формування культури статевих стосунків. Дія агентів формування культури статевих стосунків може відрізнятись за змістом, способом та інтенсивністю впливу на підлітка.

Існує ще один фактор, який може суттєво впливати на результати дії системи впливу агентів формування культури статевих стосунків – це довіра підлітків до агентів. Вплив цього фактора полягає у тому, що ефективність впливу агента залежатиме не тільки від інтенсивності його дії, але й від того, наскільки об'єкт впливу довіряє йому. Тобто, якщо довіра є низькою і агент не є авторитетним джерелом для підлітків, то навіть дуже інтенсивний вплив

може бути неефективним. Особливо важливим це є тоді, коли зміст впливу двох агентів є протилежним і несумісним.

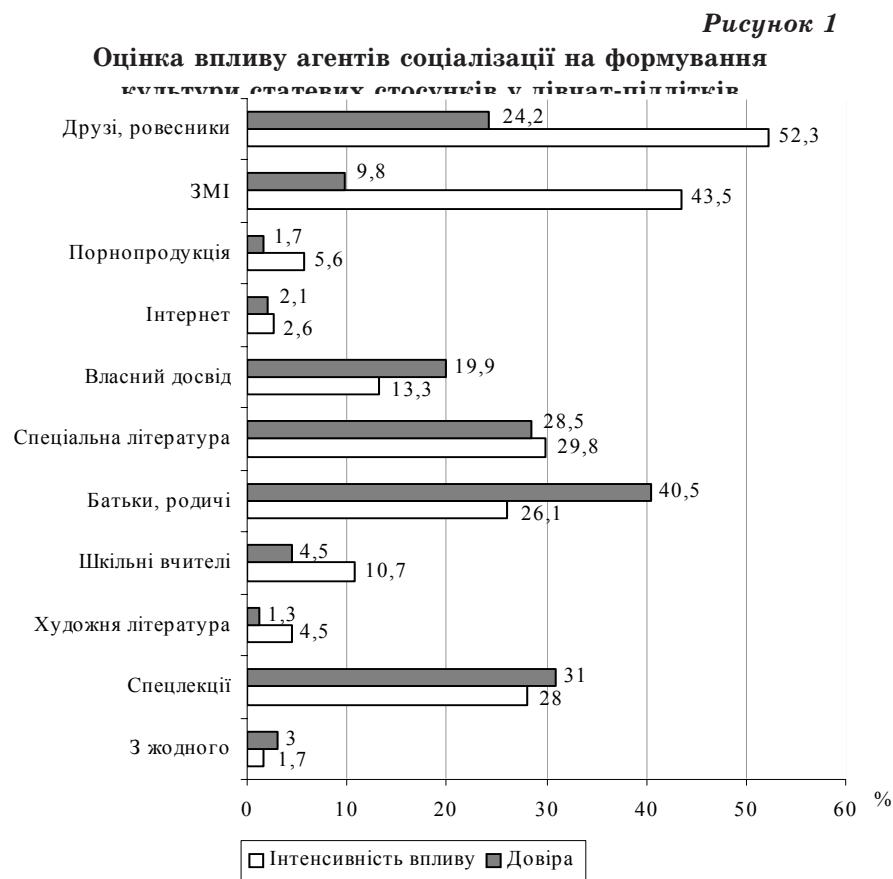
Перейдемо до розгляду впливу системи агентів формування культури статевих стосунків на українських підлітків. Для більш повного розкриття цього питання спиратимемося у своєму аналізі на опис усіх вищеперелічених показників, а саме: змісту, інтенсивності впливу окремих агентів та довіри підлітків до них.

Аналіз базуватиметься на даних репрезентативного опитування старшокласників м. Києва за темою «Інформованість старшокласників у сфері репродуктивного та статевого здоров'я» (вибірка дослідження кластерна, двоступенева і складає 1024 учня старших класів ЗОШ (9-11 клас); похибка вибірки $\Delta = 1,8\%$, $P = 0,95$). Опитування проводилось навесні 2005 року. Звичайно, дані отримані у столиці, не можна поширювати на інші регіони і тим більше на всю Україну, і вони є лише одним з прикладів становлення культури статевих стосунків в українському суспільстві. На жаль, програмою цього дослідження не була передбачена можливість з'ясувати особливості впливу інституту релігії на формування культури статевих стосунків.

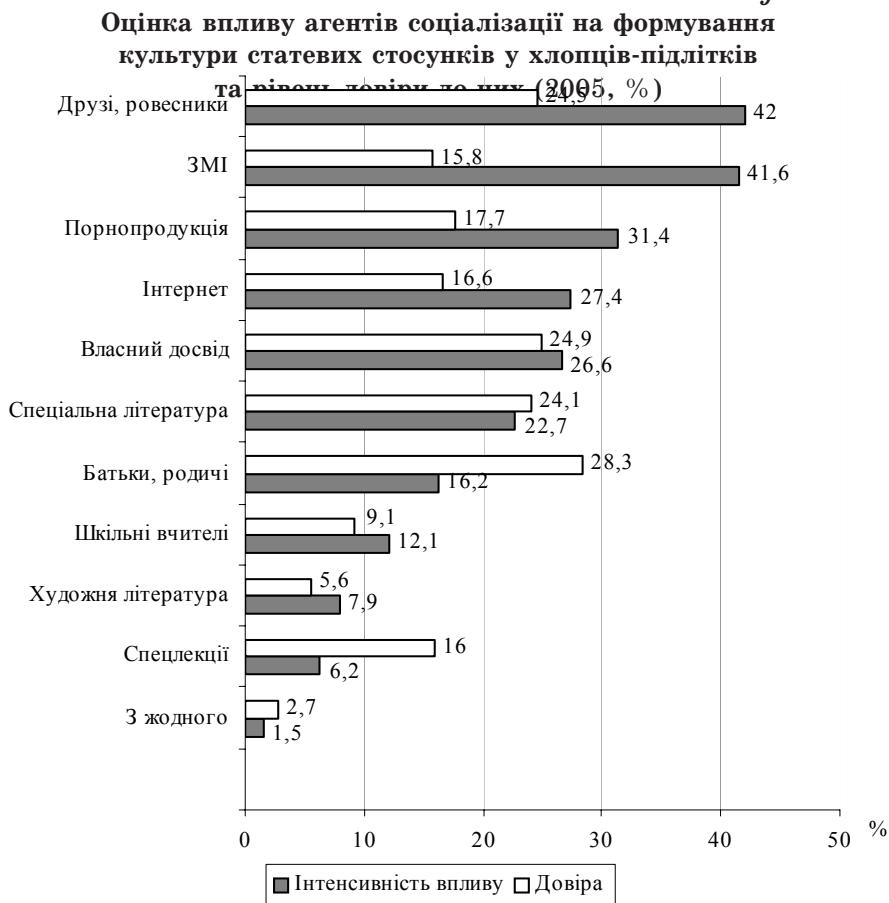
Насамперед проаналізуємо інтенсивність впливу агентів формування культури статевих відносин. Як видно з *рис. 1* та *рис. 2*, вона дещо відрізняється для дівчат та хлопців підліткового віку. Хоча найчастіше серед підлітків обох статей фіксувалося, що найінтенсивнішим у формуванні культури статевих стосунків є вплив спілкування у колі однолітків (його вказали при відповіді на запитання «Звідки ти отримував(ала) найбільше інформації проекс та пов'язані із ним теми?» 52,3% дівчат та 42% хлопців), а також засобів масової інформації (телебачення, радіо, газет, журналів): його обрали 43,5% дівчат та 41,6% хлопців.

Далі роль агентів за інтенсивністю впливу у підлітків різних статей відрізняється. Для хлопців найінтенсивні-

шими агентами виявились: порнопродукція (31,4%), Інтернет (27,4%), власний досвід (26,6%), спецлітература (22,7%). А для дівчат – спецлітература (29,8%), спецлекції (28%), батьки й родичі (26,1%). Дані дослідження підтверджують існування специфічно «чоловічих» агентів впливу – це Інтернет та порнопродукція, оскільки дія цих агентів малопоширені у групі дівчат (відповідно 2,6% та 5,6%). Слід відзначити окремо низьку інтенсивність у підлітків обох статей формальної освіти та художньої літератури.

Рисунок 2

Визначивши, які агенти, на думку опитаних, чинять інтенсивніший вплив на формування культури статевих стосунків, коротко охарактеризуємо їх у зв'язку із особливістю змісту їхнього впливу.

Спілкування в колі однолітків виконує функцію горизонтального поширення інформації у групі підлітків. Зміст інформації, наявної у такому спілкуванні, так чи інакше формується під впливом інших агентів, але видозмінюється у процесі комунікації, оскільки проходить через призму підліткового сприйняття та переосмислення. Цей агент соціалізації бере участь у формуванні усіх компонентів культури статевих відносин: еротичного коду, ритуалу залицяння, статової техніки, експектацій та емоційного компоненту.

Засоби масової інформації чинять дуже потужний вплив, оскільки транслюють образи культури статевих стосунків. Їх вплив скоріше базується не на вихованні, а на спогляданні і засвоєнні норм, цінностей і моделей поведінки, які ними продукуються. Вплив ЗМІ містить у собі ряд особливостей, які можуть призвести до негативних наслідків. По-перше, образи ЗМІ часто є дуже далекими від реального життя, адже заради яскравості картинки реальне життя на екрані чи шпалтарах преси видозмінюються до невідзначанності. По-друге, українські ЗМІ найчастіше послуговуються ідеями, образами західних ЗМІ. Це призводить до того, що українським підліткам транслюються норми, цінності та моделі з культур інших суспільств, які часто суперечать українським. По-третє, ЗМІ часто висвітлюють об'єкт тільки з одного боку – позитивного чи негативного, і нехтують іншим. Це спричиняє до викривлення сприйняття, адже бачачи тільки одну грань куба, можна прийняти його за квадрат. ЗМІ, як і спілкування з однолітками, впливає на всі компоненти культури статевих стосунків особистості.

Вплив *Інтернету* як агента формування культури статевих стосунків є досить специфічним, і при його аналізі слід враховувати, що він включає в себе різні форми. По-перше, Інтернет – це відносно вільний від цензури та неконтрольований у своєму контенті ЗМІ. По-друге, він є засобом комунікації між людьми, особливістю якого є те,

що співрозмовники залишаються анонімними і таким чином стає можливим обмін підлітків інформацією з дослідами на рівних. По-третє, Інтернет відомий як найпопулярніше джерело порнопродукції.

Порнографія, яка досить інтенсивно впливає на хлопців, продукує образ гіпертрофованої сексуальності і totally нехтує решту аспектів культури статевих стосунків. Оскільки цей агент є «чоловічим», то у хлопців вже у підлітковому віці формуються очікування щодо жіночої ролі у сексі саме з цього джерела, дівчата ж, мало перебуваючи під дією цього агента соціалізації, уявляють собі свою роль зовсім інакше. І така невідповідність очікувань і норм поведінки може зумовити дисгармонію у статевих стосунках. Слід відмітити, що на відміну від таких агентів, як ЗМІ, та спілкування в колі однолітків, порнографія як агент соціалізації впливає не на всі компоненти культури статевих відносин, а лише на деякі (статева техніка, експектації).

Спецлітература та спецлекції дещо інтенсивніше діють на групу дівчат-підлітків, ніж на хлопців. Ці джерела за своїм змістом концентруються найбільше на аспектах збереження репродуктивного та статевого здоров'я. Така відмінність у спрямованості на дівчат і хлопців може призводити до того, що відповідальність за безпеку для здоров'я покладається більше на жінок, ніж на чоловіків. Хоч насправді роль у цьому процесі вочевидь має бути однаковою у обох партнерів. Ці агенти соціалізації, як і порнографія, найбільше локалізують свій вплив на формуванні лише одного з компонентів культури статевих відносин, а саме – експектацій.

Інтенсивність впливу *інституту сім'ї* на формування культури статевих стосунків також є різною для хлопців та дівчат. Даний агент соціалізації діє більшою мірою як засіб прямого виховання, оскільки статеві відносини у реальному житті, на відміну від образів ЗМІ, не узвичаєно виносити на огляд, це справа інтимна. В українському суспільстві проблема полягає у тому, що батьки та старші

родичі підлітків соціалізувалися ще на нормах статевої культури у СРСР і тому часто намагаються виховувати дітей за застарілими нормами, або взагалі воліють ігнорувати цю тему, оскільки самі так були виховані. Характер впливу інституту сім'ї на формування культури статевих відносин на рівні компонентів не є таким очевидним, як у інших агентів. На думку автора, навряд чи можна стверджувати, що у даному випадку наявний вплив на всі компоненти, адже на окремі з них він певно відсутній (наприклад, статева техніка), а на деякі – не є достатнім очевидним (ритуал залицяння). Проте увагу слід звернути на те, що інститут сім'ї відіграє особливу роль у формуванні емоційного компоненту.

Інститут формальної освіти, за даними дослідження, не є вельми активним у своєму впливі на формування культури статевих стосунків підлітків. І це при тому, що у шкільній програмі передбачений огляд тем, безпосередньо пов'язаних із культурою статевих стосунків, але на практиці ці теми викладаються вчителями побіжно, непрофесійно, а іноді обмежуються відсиланням підлітка до спеціалізованої літератури. Причина такої ситуації, на думку автора, криється у тому, що, як і у випадку із батьками, самі вчителі здебільшого виховувалися в радянський час, коли про секс уголос говорити було незручно, і культура статевих стосунків обмежувалася зразками сімейного життя. Вплив інституту формальної освіти на формування культури статевих відносин на рівні компонентів є подібним до інституту сім'ї, але він відіграє порівняно меншу роль у формуванні емоційного компонента.

Додатково звернемо увагу на той факт, що художня література, яка була досить впливовим джерелом у формуванні емоційного компонента статевих стосунків у підлітків радянських часів, сьогодні втратила свою впливовість як чинника інформації.

Тепер розглянемо вплив агентів формування культури статевих стосунків в аспекті довіри до них підлітків (запитання: «*Яким джерелам інформації ти найбільше довіряєш у питаннях, пов'язаних із сексом?*»).

Результати дослідження засвідчують, що підлітки не дуже довіряють тим агентам, які намагаються цілеспрямовано формувати у них сексуальну культуру. Особливо це стосується агентів, дія яких є найбільш інтенсивною: колу однолітків довіряє тільки четверта частина підлітків, а ЗМІ – 9,8% дівчат і 15,8% хлопців. Найбільше довіряє Інтернету та порнопродукції приблизно п'ята частина підлітків чоловічої статі. Тобто фактор довіри/недовіри певним чином врівноважує фактор інтенсивності впливу агентів на підлітків. Проте слід враховувати, що навіть за низької довіри до джерела інформації відбувається неусвідомлене її засвоєння.

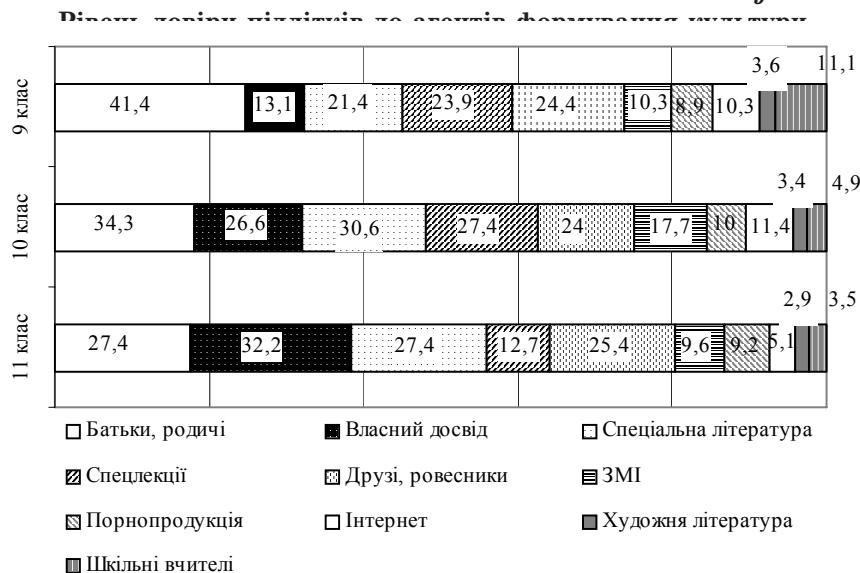
Найбільше підлітки довіряють батькам та родичам, причому як хлопці, так і дівчата, і це при тому, що інтенсивність впливу інституту сім'ї як агента формування культури статевих стосунків є посередньою порівняно з іншими агентами. Досить часто користуються довірою також спецлітература та лекції. Тобто вельми компетентні та надійні, але не надто активні джерела інформації.

Результати дослідження також свідчать, що серед підлітків поширене переконання, що найбільше слід довіряти власному досвіду. Так, приблизно кожна п'ята старшокласниця і кожен четвертий старшокласник вказали власний досвід серед джерел, яким вони найбільше довіряють у питаннях статевих стосунків. Це можна інтерпретувати як довіру до того, що перевірено особисто. З одного боку, принцип «довіряй, але перевіряй» заслуговує права на існування, але, з іншого боку, – такі перевірки у сфері статевих стосунків загрожують помилками з неприємними наслідками для життя підлітка, отже, в даному випадку можна констатувати, що краще вчитись на чужих помилках, ніж обпектися на власних.

Цікаво, що навіть при дослідженні учнів 9–11 класів виокремилася тенденція зміни рівня довіри до агентів залежно від віку респондентів (рис. 3). Чим старшим стає підліток, тим більше важелі довіри у питаннях статевих стосунків переміщуються у бік власного досвіду. Також

помітно зменшується довіра до батьків, родичів у цих питаннях.

Рисунок 3

Так, якщо серед дев'ятирічників їм найбільше довіряють 41,4%, то серед учнів 11-тих класів відсоток майже у 2 рази нижчий – 27,4%. Відповідно можна зробити висновок, що вплив інституту сім'ї на формування культури статевих відносин ефективніший у більш ранньому віці, ніж у старших класах. Зменшується з віком також і довіра до спецлекцій і спецлітератури та шкільних вчителів. Водночас зростає довіра до власного досвіду: у дев'ятому класі йому найбільше довіряють 13,1% учнів, серед десятих класів у два рази частіше – 26,6%, а у одинадцятому класі довіра до власного досвіду сягає 32,2%. Таке зростання довіри до власного досвіду з віком може бути пояснене тим, що у багатьох підлітків у проміжку між 9 і 11 класами цей досвід з'являється, тобто підлітки починають всту-

пати у статеві стосунки і мають можливість перевірити багато речей на практиці, а відповідно, скласти власну думку, яка може не завжди збігатися із тим, що транслюється іншими агентами.

Таким чином, розглянувши напрями впливу агентів соціалізації на формування культури статевих стосунків підлітків, можна припустити наявність таких специфічних характеристик та тенденцій цього процесу.

1. Вплив агентів соціалізації на сьогодні не забезпечує формування гармонійної культури статевих стосунків у підлітків, що може бути пояснено неузгодженістю норм, трансльованих різними агентами соціалізації. Такі консервативні агенти, як інститути сім'ї, освіти на даний момент транслюють норми, які не відповідають викликам сучасного українського суспільства, оскільки формувалися в умовах імітованої асексуальності. З іншого боку, такі потужні агенти соціалізації, як засоби масової інформації, культивують норми, як правило, не притаманні українській культурі, оскільки є запозиченими із західних суспільств, або ж є штучно сконструйованим продуктом сучасної медіа-індустрії. За такої ситуації культура статевих стосунків у підлітків має аномічний характер, оскільки норми, трансльовані різними агентами соціалізації, суперечать як одна одній, так і реальним запитам сучасного українського суспільства.

2. Ще однією особливістю формування культури статевих стосунків є те, що норми, трансльовані агентами соціалізації, пропонують підліткові поведінкові зразки, визначені як належні саме цій віковій групі, але підліток суб'єктивно може відчувати себе вже дорослим і орієнтуватись у своїй поведінці на норми для дорослих. Таким чином, постає важлива проблема суперечності між «підлітковими нормами» як знанням і «дорослими нормами» як реальною поведінкою.

3. Яскраво виокремлюється тенденція вікової динаміки щодо зміни довіри до різних агентів соціалізації у сфері статевих стосунків, яка виражається у зменшенні довіри

до таких агентів, як інститути сім'ї, освіти і зростання довіри до власного досвіду. Певною мірою це пов'язано з особливостями процесу соціалізації взагалі. Але в сфері формування культури статевих взаємин можна виокремити специфічну рису: зважаючи на сталість показників довіри до таких агентів соціалізації, як друзі, ровесники, можна припустити, що наслідком горизонтального обміну інформацією всередині групи підлітків щодо власного досвіду у статевих відносинах стає формування особливої культури статевих стосунків, яка є альтернативною нормам, транслюваним іншими агентами соціалізації. Новоформована самими підлітками культура може бути надалі транслювана наступним поколінням, що може сприяти виходу із стану аномії.

4. Співвідношення показників інтенсивності впливу агентів соціалізації на культуру статевих відносин та довіру підлітків до цих агентів демонструє, що фактично підлітки отримують найбільше інформації із джерел, які не користуються у них довірою. Водночас агенти, яким найбільше довіряють, є менш інтенсивні у своєму впливі. З цього можна зробити висновок, що найінтенсивніші агенти, довіра до яких є низькою, фактично формують культуру статевих стосунків через процес неусвідомленої сугестії, тобто поза волею суб'єкта.

5. Рівень впливу агентів соціалізації на формування культури статевих стосунків відрізняється у підлітків різних статей. Інтенсивність впливу деяких агентів соціалізації (порнографія, Інтернет) значно відрізняється залежно від статі підлітка. Наслідком є те, що у представників різних статей формуються норми та уявлення про статеві стосунки, які можуть суперечити одні одним, а це спричиняє неузгодженість поведінки у процесі статевої взаємодії.

6. Щодо впливу агентів соціалізації на компоненти культури статевих відносин слід зазначити, що він є неоднорідним. А саме, одні агенти впливають лише на деякі компоненти культури статевих відносин (порнографія, спецлітература, лекції), а інші – на весь континуум (ЗМІ, спілкування в колі однолітків). Однак деталізований опис цього процесу потребує спеціальних досліджень, які досі не проводились в Україні. 284

Ю.Курганова

ТЕЛЕВИЗИОННАЯ ИНТЕРАКТИВНОСТЬ: НОВЫЕ ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В СОЦИОКУЛЬТУРНОМ КОНТЕКСТЕ

В этой статье мы рассмотрим новое качество современного телевидения, которое можно определить как «интерактивность». Цель статьи – обозначить социокультурную специфику интерактивных телеформатов и актуализировать их проблематику как предмет социологического исследования в отечественной социологии. Наши размышления – это скорее пока обозначение исследовательских полей социологической проблематики телевизионной интерактивности, нежели ее развернутый анализ. Отталкиваясь от классических социологических подходов к пониманию интерактивности (Дж.Г.Мид) и современной социологической традиции в исследовании медиа как в мировой (М.Маклюэн, Н.Луман, П.Бурдье, Ф.Сикурел, Е.Блондель и другие), так и в отечественной социологии (Н.Костенко, А.Ручка, А.Вишняк, В.Королько и другие), мы обратим внимание на различные трактовки понятия телевизионной интерактивности, структуру и основные составляющие этого процесса, а также проанализуем его социокультурные контексты и особый социальный смысл в трансформирующихся обществах.

Тема интерактивных медийных технологий, безусловно, является востребованным предметом социологических исследований. Эта актуальность обуславливается хотя бы тем, что на сегодняшний день телевидение является как объективным, так и субъективным фактором, формирующим общественное мнение, оно наиболее популярно в сравнении с другими средствами массовой информации. По данным мониторингового исследования Института социологии НАН Украины, в 2005 г. 87,2% респондентов

заявили, что в их семье есть телевизор (магнитофон, радиоприемник, проигрыватель – имеют 53,7% опрошенных). В свободное время 86,4% опрошенных заняты просмотром телепередач (для сравнения чтением газет в свободное время заняты 67,7% респондентов).

Такую популярность телевидения как особого социокультурного медиума, пребывающего «между политикой и культурой», вполне оценили политики, особенно в периоды избирательных кампаний [1]. Социологическая проблематика медийной, в частности телевизионной, интерактивности в Украине актуализируется также и тем, что интерактивные телеформаты, используя позицию медиа как опосредующего социального института в представлениях мнений и позиций людей и претендуя при этом на обеспечение полноценной обратной связи между коммуникатором и обществом [2], вторгаются в специфическое профессиональное поле самой социологии.

Что же такое медийная, в частности телевизионная, интерактивность, каковы структура и составляющие этого процесса? В чем его социальная функция, социокультурный смысл и контексты? Это лишь немногие из вопросов, которые заставляют социологов внимательнее приглядеться к интерактивному формату медийных коммуникаций.

Понятие медийной интерактивности. Интерактивное общение – неотъемлемая составляющая современных телевизионных, радио, а также электронных СМИ, продукт эпохи свободных мнений и развитых информационных технологий, технологический формат для масс-медиа и способ самовыражения для аудитории. Иноязычное слово «интерактивность» довольно быстро вошло в наш лексикон, поскольку им, при желании, можно обозначить если не все и вся, то, по крайней мере, очень многое. В наших контекстах это слово также трактуется по-разному. Для одного это – просто заказ фильма для просмотра; для другого – общение с любимым интернет-сайтом в реальном времени: послал запрос и практически мгновенно получил ответ; для третьего – возможность реализовать свои фанта-

зии в создании фильмов, где развитие сюжета определяется желаниями зрителя; кто-то видит в интерактивности возможность смотреть футбольный матч с любой точки поля, и не отрываясь от дивана, заказывать пиво в интернет-магазине; а для кого-то это возможность почувствовать себя нужным и полезным обществу, отвечая на вопросы во время просмотра новостей или, позвонив в прямом эфире, общаясь с ведущим и гостями телепередачи. Различные источники абстрактно и не точно поведают, что английское слово *interact* в переводе означает двустороннее взаимодействие в реальном времени (*inter* – взаимный, *act* – действовать). Однако переводчики забывают, что взаимодействие может быть также и многосторонним и что глагол *interact* имеет еще одно значение – влиять друг на друга. В наиболее общем значении в этом тексте мы будем использовать определение медийной интерактивности, данное французскими социологами Ф.Сикурелом и Е.Блонделем, согласно которым интерактивность обозначает способность взаимодействовать или находиться в режиме беседы, диалога с чем-либо (например, с компьютером) или с кем-нибудь (с человеком) [3, с.15].

Хотя постмодерные медийные технологические возможности и обусловливают новые нюансы в реконцептуализациях классических социологических понятий коммуникации и интерактивности (на некоторые из них мы обратим внимание ниже), в целом их основной смысл сохраняется. Еще Дж.Г.Мид, основатель символического интеракционизма, рассматривал личность как социальный продукт, обнаруживая механизм ее формирования в ролевом взаимодействии. Роли устанавливают границы подобающего поведения индивида в определенной ситуации. Необходимое в ролевом взаимодействии принятие роли другого обеспечивает превращение внешнего социального контроля в самоконтроль и формирование человеческого «Я». Очевидно, эти характеристики сохраняют свое значение в подходах к интерактивному общению на телевидении, так как это общение, в процессе которого осуществляет-

ся взаимодействие зрителей с ведущими или участниками программы. В этом смысле интерактивная деятельность на телевидении расширяет за счет технических возможностей традиционные формы коммуникации, допускает организацию и развитие виртуального диалогового общения, что также ведет к взаимодействию, к совместному обсуждению общих, значимых для каждого проблем.

Структура и особенности интерактивной медийной коммуникации. Интерактивная коммуникация по своей модели является двусторонним потоком информации. Важными компонентами эффективности являются понятность и доступность информации. Интерактивность включает в себя не только выражение собственных мыслей коммуникатора, но и восприятие, понимание мыслей других.

Интерактивную деятельность можно охарактеризовать следующей структурой коммуникативного взаимодействия:

Кто – кому – что – как – эффективность сообщения.

При этом:

Кто (адресант) – это субъект коммуникативного влияния (например, ведущий), который формирует содержание, структуру передаваемой информации.

Кодирование – представление информации, которую адресант стремится донести до адресата в кодах (символах), понятных адресату. В роли кодов используют речь, аудио-видеоролик.

Кому (адресат) – человек (группа людей), который является объектом коммуникативного влияния и который принимает результативность коммуникации.

Что – содержание коммуникативного процесса.

Декодирование – перевод информации на язык адресата; определяется его личным восприятием, способностью распознавать, интерпретировать коды, которые используются для передачи информации.

Как – конкретная техника (способ общения).

Эффективность сообщения – степень совпадения содержания (смысла), который передается с экрана телевизора, со смыслом, воспринимаемым зрителями [4, с.14].

Важным моментом при этом является совершенствование социально-психологических характеристик подаваемой информации и оптимизация способов влияния, то есть акцент на компонентах *кто* и *как*. Совершенствование этих параметров должно охватывать и коммуникативную, и перцептивную, и интерактивную составляющие общения, которые тесно связаны с тремя основными сферами психики: подсознательной, эмоциональной, мотивационно-ролевой.

Важно отметить, что идеальная программа любого типа воспринимается зрителями прежде всего с позиции уважения их как партнеров по общению, что означает выраженность в программе характеристик, отражающих коммуникативную позицию ее создателей, а также обеспечивает зрителям перцептивный комфорт при ее восприятии. Значительное количество межличностных взаимодействий современного человека тем или иным образом опосредовано техническими устройствами, что не может не сказаться на структуре и содержании самого процесса общения. Реальностью нашего времени становятся космические средства массовой коммуникации, соединяющие в себе преимущества телевидения, компьютера и телефона. Новые технологии открывают новые возможности телекоммуникации.

Интерактивная телекоммуникация обладает специфической структурой: во-первых, это канал (техническое средство), с помощью которого передается информация; во-вторых, обратная связь, которая осуществляется, практически всегда, благодаря мгновенной реакции на подаваемую информацию; в-третьих, это превращение человеческого общения в массовое (фактически общаются не отдельные люди, а целые социальные группы и общности). Что же дает интерактивность зрителю?

Прежде всего это возможность заказать тот или иной контент – кино или показ мод, музыкальный клип или выпуск новостей, учебную программу или рекламный ролик. Такие заказы могут быть реализованы по-разному:

- заказ почти наугад, когда пользователь указывает только тематику или характер информации, жанр, стиль или автора произведения. Как вариант – заказ «лидера» или предоставление выбора машине;
- заказ из имеющегося списка – самый распространенный вид заказов;
- заказ типовых программ, таких как новости, прогноз погоды, концерты, интервью с кем-либо и т. п.;
- заказ чего-то особенного, чего у оператора нет. Такой заказ будет выполнен не сразу, так как для получения желаемого требуется определенное время.

Далее, это возможность не только получать информацию, но и управлять ее получением. С помощью интерактивных услуг их участник может заказывать и получать в реальном времени самые разные сведения – от температуры воды в конкретном районе Средиземного моря до глобальных мировых новостей, а также дорожную информацию, железнодорожное расписание и сведения о наличии билетов на выбранном направлении – отслеживать развитие интересующей ситуации в любом районе земного шара, изменять ракурс или точку наблюдения при просмотре новостей, выбирать параметры сигнала: скорость, качество и так далее.

Наконец, наиболее развитый сегодня «подвид» интерактивности в телевидении – это телеторговля. На рынках многих стран активно развивается виртуальная торговля по каталогам, через Интернет, по телевизору. Аналитики отмечают, что это одно из наиболее прибыльных направлений бизнеса, причем его отдача выражается не только в объемах продажи конкретного товара, но и в росте популярности торговой марки в целом.

В смысле оказываемого влияния интерактивность – это изменение чего-либо в реальном времени. Телевизор, включенный в интерактивную сеть, превращается в устройство отображения развлекательной информации, инструмент приближения человека к виртуальной реальности. В структуре телекоммуникации заложены особенности субъект-

ного взаимодействия, или общения в строгом смысле слова, в отличие от коммуникации. В этом случае зритель является не средством, а целью коммуникации. Диалог между коммуникатором и зрителем выглядит следующим образом: в процессе воздействия коммуникатор исполняет свою «партию», представляя себя зрителю как личность, передавая наряду с информацией и отношение к ней; «партия» зрителя в диалоге начинается с момента понимания сообщения и продолжается его реакциями на происходящее на экране. Здесь возникает вопрос: как можно учитывать и предсказывать участие зрителя в системе телевизионного общения?

Можно назвать три закрепленных практикой пути решения этой проблемы. Первый – расширение тематики (чем разнообразнее тематика, тем скорее каждый зритель найдет себе нечто, отвечающее его интересам). Второй – разработка системы действий, обеспечивающих обратную связь со зрителем (например, социологические и психологические исследования аудитории, звонки зрителей в студию, ответы на предлагаемые вопросы с помощью сообщений мобильной связи и Интернета). Третий – совместное создание и развитие коммуникативной среды, единой по отношению к авторам и аудитории. Такой тип телеобщения может быть реализован путем создания в студии атмосферы творческого диалога (беседы ведущего с интересным человеком или общение в прямом эфире), за которым зрители могут следить и тем самым участвовать в коммуникативной ситуации презентации жизненного пути или особенностей картины мира человека в жанре документального драматургического действия.

Медиаторы, которые опосредствуют процесс общения, способны увеличивать «мощность» общения, ускорять информационный обмен и увеличивать дальность распространения коммуникативного сообщения. Партнеры по общению приобретают фиксированные роли в акте общения: один – активный коммуникатор, другой – пассивный реципиент [5, с.47]. При этом пассивность внешнего пове-

дения является обратной стороной повышенной внутренней работы когнитивных и аффективных структур мозга по освоению информационного потока, который реципиент может мгновенно остановить, выключив приемник информационного сигнала.

Специфика организации телевизионного интерактивного общения заключается:

а) в коллективном характере творческого труда при подготовке передачи;

б) в публичности процессов взаимодействия авторов и героев передачи. Даже если во время съемки не присутствует никто, кроме съемочной группы, образ воображаемого многоликого зрителя является реальным участником такого взаимодействия;

в) в индивидуализации общения – индивидуальные и личностные особенности участников телесообщения превращаются в средство передачи информации, которая служит для интерпретации содержательных аспектов передачи;

г) в сложном характере взаимодействия между режиссером и участниками передачи: их отношение к содержанию сообщения определяет коммуникативный аспект телесообщения и формирует выбор средств и форм воздействия в структуре телекоммуникации.

Особенности интерактивной медийной, и в частности телевизионной, коммуникации, трудность осуществления оперативной обратной связи между партнерами по общению характеризуют ее как *новый постмодерный способ виртуальной интерактивной коммуникации*, отличающейся от традиционного интерактивного общения «лицом к лицу». В телекоммуникации происходит интенсификация всего процесса общения с наибольшим акцентом на интересе к человеку, к его внутреннему миру. С одной стороны, происходит как бы рассматривание человека крупным планом, где телевидение выступает в качестве «микроскопа» личности, с другой стороны, расширяется когнитивное и эмоциональное «пространство» зрителя, а

также его поведенческий репертуар. На современном уровне развития информационных технологий телевизионная коммуникация воплощается в формы, которые можно характеризовать как глобальную «театрализацию» образа жизни человека: новости превращаются в шоу (от англ. *show* – представление, игра, показ), а талантливые драматурги пишут сценарии телепередач, которые по жанру являются документальными спектаклями. При этом у людей возникает желание принять непосредственное участие в таких передачах.

Социокультурные и политические контексты телевизионной интерактивности. Медийная интерактивность – результат информационно-технологической революции последнего периода XX в. Технологии интерактивных услуг особенно активно стали развиваться в 1980-х в США. В это время местные кабельные компании начали представлять своим клиентам для просмотра музыкальные видеоклипы по заказу. В отличие от гостиниц, где нечто подобное к тому времени было делом привычным, эта услуга была рассчитана на массовую аудиторию. Процедура приобретения услуги была предельно простой: клиенты могли заказать программу по телефону. Пожелание жителей суммировались, и определялись предпочтения для различных групп домов. После чего там, где это было технически реализуемо, показывались ролики, набравшие наибольшее количество звонков. Здесь стоит вспомнить, что в США квартиры в определенном районе снимают или покупают люди с примерно одинаковым уровнем доходов, поэтому вполне ожидаемо совпадение или близость их интересов.

Обратная связь между аудиторией и СМИ существовала также и в практике еще советских медиа. Правда, в то время она в основном осуществлялась в письменной форме. Письма зрителей и слушателей зачитывались в эфире, письма читателей публиковались в газете. Неотъемлемой частью любой редакции был отдел писем, обязанностью сотрудников которого было дать ответ на каждое послание.

В силу того, что пресса являлась рупором власти, она же была связующим звеном между правительством и обществом. Газетам доверяли, в них верили, на них надеялись. Однако можно ли назвать такой способ связи интерактивным? Очевидно, нет. Ибо здесь не принимается в расчет временной аспект. Ведь интерактивность это не только взаимодействие. Это общение в реальном времени. Это та обратная связь, которую адресант дает адресату сразу после получения сообщения. Не переписка, а диалог, в котором у обучающихся общее не пространство, а время. Ведущий может беседовать со зрителями по телефону в прямом эфире, принимать от них сообщения на пейджер или телефон, узнавать их точку зрения с помощью интерактивного голосования.

В то же время «apolитичный» потребительский спрос на интерактивный медийный продукт в условиях развития рыночных отношений также требовал своего удовлетворения. С начала 90-х годов телеканалы активно формировали и осваивали этот новый сегмент рынка, в частности, спрос на популярную культуру. К примеру, музыкальные каналы использовали возможности «открывать» новых исполнителей или навязывать аудитории уже известных певцов по своему выбору. Иногда подобный выбор диктовался личными связями менеджеров каналов или деньгами.

Однако особые нюансы в распространении интерактивных телевизионных форматов в отечественном контексте были обусловлены не только новыми возможностями информационно-технологической революции или рыночными механизмами по формированию и удовлетворению разнообразного потребительского спроса на интерактивный медийный продукт, но и социокультурными, а также политическими изменениями. Последние были обусловлены трансформациями коммуникации исторически закрытой власти с обществом от традиционно монологических, патронально-дидактических в диалоговые форматы (другое дело, в какой мере эти новые коммуникативные форматы являлись и являются реальными или имитационными) [6].

Интерактивные общественно-политические телевизионные форматы впервые в бывшем СССР были актуализированы в середине 1980-х годов в политическом формате *гласности*. Можно, к примеру, вспомнить весьма популярную и новаторскую в то время телевизионную передачу «Взгляд». Такая историческая связь общественно-политических изменений и возможностей телевизионных технологий – еще один аргумент к выводу о том, что в посткоммунистическом контексте интерактивность медиа зависит от процессов общественно-политической демократизации и по-своему востребована этими процессами.

В период демократизации украинского общества телевидение также претендует на роль посредника между представителями власти и гражданами нашей страны. Эти попытки находят, в частности, свое проявление в телевизионных интерактивных проектах украинского телевидения, таких как: «Иду на вы», «Я так думаю», «Свобода слова» и других на общенациональных и региональных телеканалах. Трудно не верить своим глазам, и, как правило, подаваемая информация воспринимается и усваивается в том виде, в котором предстает перед зрителями. Одним из доводов популярности телевидения, по сравнению с радио и прессой, является убеждение, что аудиовизуальный канал более достоверен в передаче информации, хотя, как известно, технические возможности позволяют и оператору, и редактору дать целенаправленную или одностороннюю интерпретацию передаваемой информации. Кроме того, полагают, что телекоммуникатору труднее скрыть свое оценочное отношение к информации, даже если есть такая установка. Современное, в том числе и отечественное, телевидение использует различные коммуникативные приемы, чтобы по возможности максимально приблизиться к зрителям, привыкая их к экранам, заставляя, а точнее, пытаясь удержать перед экраном определенного канала.

Не все эти попытки оказываются успешными в Украине. Тем не менее, нужно отметить, что в сравнении с периодом

рождения национального телевидения независимого государства в начале 1990-х годов, когда в силу разных причин (от политических до технологических и профессиональных – отсутствия опыта в телевизионных инновациях), телевизионщики не полно освещали острые и актуальные общественно-значимые вопросы, не часто предоставляли возможность зрителям высказать свою точку зрения и принимать непосредственное участие в их обсуждении, сегодня, отчасти как веяние технологической медийной моды, а также вследствие зримых общественно-политических и культурных изменений, мнение зрителя становится более весомым, демонстрируется его значимость в решении общественных проблем.

В контексте новых политических изменений властная элита Украины декларирует новое отношение не только к политической, экономической, международной сферам, но и непосредственно к социальной жизни населения страны. Реальная публичность власти должна проявляться в возможности и желании слышать потребности населения, а не только излагать свои видения решения наболевших проблем, исходя из властных интересов. В реализации деклараций публичности политики непосредственную роль играют СМИ, а наиболее важную – телевидение для наилучшей демонстрации того, что представители власти не только не боятся идти на контакт с аудиторией, а даже приветствуют интерактивное общение. Такой социальный заказ обусловливает то, что сегодня многие телевизионные инновации связаны с использованием интерактивных методов общения на телевидении.

Перспективность исследования данной проблематики обусловлена прежде всего двумя взаимосвязанными обстоятельствами: 1) логикой развития постмодерного общественного процесса, включением в реальную жизнь человека различных механизмов, изменяющих, а зачастую и ужесточающих, контроль общества за поведением, психическим состоянием и социальным статусом личности и 2) изменением структуры самого процесса общения, что

ведет к неизбежной модификации содержания индивидуального и коллективного сознания и в результате – к трансформациям современной картины мира человека и общества.

Литература

1. *Медіа в виборах: між політикою і культурою* / Под ред. Н.Костенко. – К., 1999.
2. *Паніотто В. Мильтині пузирі інтерактивних опросів* // Зеркало недели. – 2005. – 5–11 ноября.
3. *Cicurel F., Blondel E. La construction interactive des discours de la classe de langue.* – Paris, 1996.
4. *Матвеєва Л.В., Аникеєва Т.Я., Мочалова Ю.В. Психологія телевізійної комунікації.* – М., 2004.
5. *Bourdieu P. Ce que parler veut dire*, Paris: Fayard. CHARTIER, A. – М., 1982.
6. *Степаненко В. Публичность власти: миф или возможность постсоветской демократии?* // Соціологічне знання та влада: Матеріали міжнародного круглого столу, 17 березня 2005 р. – К., 2005. – С.19–36.

О.Підлісна

СОЦІОКУЛЬТУРНА ОБУМОВЛЕНІСТЬ ФУНКЦІОНУВАННЯ ВИДОВИЩА І ВИДОВИЩНИХ ФОРМ У СУСПІЛЬСТВІ

Нинішній стан культури позначений тенденцією до інтенсивного розвитку візуальної складової. Тому не дивно, що видовищність стає характерною ознакою масової культури. Ознакою часу можна вважати і той факт, що засоби виразності, які визначають видовищність, дедалі більше долучають до свого арсеналу впливу (комунікативного, інформаційного, адаптивного) такі сфери, як політика,

економіка, ідеологія, спорт, не кажучи вже про релігію, яка у всі часи вдавалася до видовищних форм у відправленні культу. На думку французького філософа Г.Дебора, світ перетворюється на сукупність спектаклів і загалом на великий спектакль, що, своєю чергою, є ні чим іншим, як великим видовищем: «Усе життя суспільств, в яких панують сучасні умови виробництва, проявляється як необмежене нагромадження спектаклів. Усе, що раніше переживалось безпосередньо, тепер всувається у спектакль...» [1, с. 23].

Прогрес, втративши власне людський зміст і вступивши в суперечність з природною субстанцією, народжуючи екологічні та культурні кризи, набуває позалюдського змісту. Згасання чуттєвості, яка дедалі більше підтримується офіційно дозволеними та незаконними «наркотиками», витіснення ідей та світогляду знаками, відмова від розрізнювання добра і зла у вчинках означає, що культурні скріплення існують завдяки чомусь іншому. І одна з провідних ролей у цьому належить, на нашу думку, саме видовищу. Культурна ситуація в Україні також позначена тенденцією зростання частки візуальних образів, різноманітних видовищних форм у всіх сферах людської діяльності. Дослідники дедалі більше утверджуються в думці, що значущість видовища позначена тим, що воно може виступати знаряддям, за допомогою якого життя, з усіма випадковостями та непередбачуваністю, можна підкорити певному порядку залежно від обставин. Стає дедалі зрозумілішим, що видовище як компонент культури треба вивчати як один із найважливіших засобів адаптації людського суспільства до швидкоплинних умов природного і соціального середовища.

Сутність видовища, визначення його місця в житті людини – до цих питань вчені зверталися давно. Віддаючи належне авторам, праці яких безпосередньо чи опосередковано стосуються досліджуваної теми (Г.Андреєва, А.Банфі, К.Гірц, Ж.-М.Гюйо, Г.Дебор, К.Жигульський, Л.Іонін, С.Ейзенштейн, В.Кісін, Б.Кроче, Н.Корніенко, Ю.Лотман,

Л.Леві-Брюль, К.Леві-Строс, А.Лосєв, Б.Маліновський, Е.Мелетинський, А.Моль, Г.Маркузе, С.Московічі, Б.Парігін, Х.Ортега-і-Гасет, П.Сорокін, І.Тен, З.Фрейд, Е.Фромм та інші), з'ясовуємо, що науки, причетні до вивчення видовища, спеціалізуються на дослідженні найрізноманітніших аспектів його буття. Так, філософією вивчаються шляхи пізнання і пояснення сутності видовища як компонента культури; культурологія досліджує видовище як багатогранне складне суспільне явище; етнографія сприяє усвідомленню національно-етнічної самобутності видовища в культурі народів світу; психологія надає можливість глибше зрозуміти психофізіологічні чинники, які зумовлюють характер його сприйняття; мистецтвознавство і естетика розкривають видовище в його неповторності, унікальності та емоційній силі впливу на особистість. Соціологія досліжує соціальні умови функціонування видовища, соціальні відносини в процесі його створення, функціонування та сприйняття, роль видовища у соціальному розвитку. Зрозуміло, що всебічне дослідження видовища в усіх його проявах вимагає міждисциплінарного підходу із залученням теоретичних надбань багатьох наук.

Наше дослідження – спроба виявити специфіку видовища як особливого явища культури; дослідити його головні характеристики та розкрити сутність соціокультурної зумовленості функціонування видовищ у сучасному суспільстві. Предметом аналізу є соціологічний аспект видовища як компонента культури.

Важливо зазначити, що наявність видовища притаманна всім суспільним формаціям: від первіснообщинної до найбільш розвинених. Видовищність постійно розвивається, і диференціюється та змінюється об'єктивна складова її змісту, духовна основа, неформальний чи інституційний характер, однорідність чи різнорідність функцій і, як наслідок, набутий залежно від цього зміст. Диференціюються та змінюються суспільна складова видовища, проголошені та захищені ним цінності, безпосередня чи опосеред-

кована форма участі групи, до якої звертається видовище, склад та масовість останньої, її відкритий чи закритий характер. Видовище є одним із проявів суспільного життя, воно не лише супроводжує суспільне життя, а й є основою різноманітних явищ культури. Видовище є формою задоволення об'єктивних потреб суспільства, а саме, потреби в соціалізації, комунікації, емоційній регуляції, естетичних переживаннях, передачі досвіду та культурних цінностей з покоління в покоління тощо. «Воно є свого роду символом цінності та гарантією спадковості суспільного життя чи певного його виявлення, символом, який ефективно впливає на духовний стан учасників видовища, сприяє обміну думками між ними та закріплює таким чином дух колективізму» [2, с. 66].

Видовище набуває різного значення в ритуалах, політичних маніфестаціях, художніх виставах. Але у зв'язку з цим слід наголосити: якщо, приміром, у процесі військово-політичної церемонії, що відповідає певному суспільно-правовому порядку, досягається рівновага, то завдяки релігійному ритуалу, його трансцендентальному характеру суспільство прагне набути смислу свого існування.

Однак видовище може виступати і у вигляді видовища як такого, поза будь-якими раз і назавжди встановленими межами, наділяючи різні явища типовим ореолом соціальності. Так, видовищем може стати природне явище чи новий образ жіночої моди. Навіть окрема особистість може стати видовищем, якщо вона є уявленням чи реальним об'єднанням різних «Я». Слід мати на увазі, що видовище як форма емоційно-естетичного та ідейно-емоційного спілкування передбачає обов'язкову присутність глядача з його співучастию, співпереживанням та співтворчістю.

Суттєве значення для нашого вивчення має й такий феномен, як видовищність. Цією характеристикою послуговуються з приводу певного художнього твору в тому випадку, коли потрібно наголосити експресивно-динамічну форму, яскравість та ефектність подачі матеріалу. Коли ж видовищність розглядається як певне узагальнення

групи явищ як певного феномена культури, то виокремлюються такі ознаки, як синтетичність, ігрова специфіка, дієвість, колективність.

Видовище, яке один раз сформувалось, утвердилося у своєму часі, не зникає. Навіть коли перервано його часову спадковість, воно новонароджується і набуває нового змісту. Так, християнська церква, утвердившись в суспільстві, перші п'ять століть середньовіччя старанно винищувала стародавню і античну видовищну культуру. Але з часом під патронажем тієї ж церкви народилася грандіозна середньовічна містерія, яка мала багато спільніх рис із стародавніми містеріями.

Зрозуміло, що суспільне життя є вельми складною і динамічною системою взаємозв'язків. Спроба виділити якийсь один чинник чи навіть групу чинників як основний рушій соціокультурних змін у суспільстві було б марною справою. Так було і з проблемою видовищності. Неоднозначність цієї проблеми підтверджує, наприклад, той факт, що упродовж XIX та XX ст. вчені намагалися визначити, що саме відносити до публічних видовищ та розваг. Зазвичай до них відносили: вистави, концерти, бали та маскаради в усіх театрах, як імператорських, так і приватних, в цирках, клубах, садах і взагалі у різного роду громадських місцях, виставки (за винятком сільськогосподарських і тих, що організовуються з науковими цілями), базари з музигою, приватні музеї, літературні та музичні ранки та вечори, змагання, звіринці тощо.

Для нас суттєвим є те, що на сучасному етапі мірою розгортання інформаційно-комунікативних процесів не лише зростає увага до культурного оформлення суспільної взаємодії, а сама ця взаємодія щораз більше сповнюється культурного змісту, в якому домінує саме видовищність. Водночас зростає роль видовища як компонента культури в регуляції людської поведінки та в створенні нових структур такого ж чи іншого функціонального рівня. У зв'язку з цим цікавою є думка вітчизняного вченого В.Кісіна щодо визначення поняття видовища. Як він вважає, «видови-

ще – це спеціально організована у часі та просторі публічна демонстрація соціально значущої поведінки. Виконавці демонструють свою або чужу поведінку, глядачі сприймають та оцінюють її. Видовищний акт відбувається у заздалегідь визначений відрізок часу та у спеціально організованому просторі. Предметом відтворення у видовищі є не будь-які види поведінки, а саме ті, які цікавлять досить широку групу глядачів («соціально значущі»). Неспонтаність, підготовленість видовища створює особливі умови виконання і сприйняття видовища як акту одухотвореної, естетизованої діяльності, коли кожна деталь і видовище в цілому можуть бути подані і сприйняті як такі, що наповнені непересічним змістом і загальнолюдською значимістю» [3, с. 6].

Підтверджуючи значну соціокультурну функцію видовища, В.Кісін акцентує увагу на історичній періодизації видовищних форм.

➤ Доісторичні видовища: мисливська гра, похоронний обряд, мисливський і тотемний танок, бойові ігри, поминальні ігри.

➤ Видовища первісних цивілізацій: ініціації, шаманство, первісні містерії.

➤ Стародавні видовища: народні ігри, народні обряди, народні свята, концерти, народний театр, державні обряди, ритуали, тайнства, богослужіння (літургія, меса).

➤ Доба видовищних мистецтв: професійний театр, середньовічна містерія, паради, цирк, кіно, спортивні видовища та спортивний театр, масові видовища, видовища без зображенень, видовища без виконавців, театралізація та екранизація політичних подій, телебачення, відеопродукція тощо.

На думку М.Хромова, видовищний універсум у всіх його проявах (масові вистави, свята, спортивні змагання, цирк, театр, естрадні вистави, кіно, телебачення) не обмежується рамками художньої культури, тому «первинним і найбільш загальним визначенням видовища є будь-яка демонстрація людської дії в просторі та часі, що сприй-

мається колективно» [4, с. 48]. Отже, маючи на увазі демонстрацію людських дій у видовищі, слід враховувати багатозначність цього поняття.

Дослідники давно робили спробу типологізувати людські дії, виділяючи дії (чи рухи) утилітарні та робочі, фізкультурні та побутові. Їх різновидом є також дії художні. На відміну від утилітарних вони не є засобом виробництва матеріальних цінностей, на відміну від фізкультурних – не є засобом відновлення фізичних сил. Дії чи рухи художні призначенні для досягнення художніх ефектів, проте вони не вільні від інших форм дій. В цьому нас переконує вже історія мистецтв Стародавньої Греції з її гармонією спортивних і видовищних художніх принципів організації дій, що пов'язані передусім з проведенням Олімпійських ігор, які збереглися і виконують подібні функції в наш час.

Оскільки цінність видовища визначається суспільними інтересами спільноти чи суспільства в цілому, є всі підстави характеризувати видовище як явище глибоко соціальне. Це положення стосується і художньої складової культури. Суспільство детермінує художній об'єкт, і того, хто його творить, і того, хто його сприймає, оскільки вони завжди залежні від суспільства. Водночас зумовлюються також характерні відносини, які встановлюються між видовищними формами як явищами художньої культури та іншими компонентами та галузями культури, зокрема знанням, мораллю, політикою, вихованням, релігією тощо.

З огляду на наведене, цікавою є спроба А.Банфі типологізувати видовища. Так, характерною рисою першого типу видовищ, до яких належать народні свята, карнавал, ярмарок, танці, спортивні змагання, є колективність. У цих видовищах колективна участь має відкритий і безпосередній характер, оскільки колективне групування саме по собі вже є видовищем. Цей тип, як він вважає, є символом вільної суспільної органічності. Однак, якщо перший тип видовища є аналогом самого суспільства, його символом,

то другий тип видовища, на його думку, є вже функціональним щодо суспільства, вплетеним у нього, має утилітарні функції. До нього належать весілля, похорони, релігійні обряди, політичні й воєнні церемонії. Третій тип видовища вчений пов'язує з естетичними формами, коли елемент представлення, набувши самостійності й самоцінності, відділяється від колективної церемонії, а його учасники діляться на активних і пасивних. Витоки цього типу видовища автор знаходить у грецькій трагедії і вбачає його прояв в сучасних театрі і кіно, яким придає важливе місце у своїй теорії.

Заслуга такого розгляду питання передусім у тому, що видовище послідовно виділене в самостійне культурне явище, визначені його структура та функції. Водночас стає очевидним, що воно може виступати і поза раз і назавжди встановленими межами, наділяючи найрізноманітніші явища ореолом соціальності.

На нашу думку, доцільно проаналізувати соціокультурну зумовленість функціонування видовищних форм на прикладі однієї з цих форм. Така зумовленість відчутно проявляється в ритуалах, що, як відомо, існують у кожній культурі, починаючи з первісних суспільств. «Ритуал – це соціально регульована, колективно здійснювана послідовність дій, які не породжують нової предметності і не змінюють ситуації у фізичному сенсі, а переробляють символи і ведуть до символічної зміни ситуації» [5, с. 132]. Ритуал за своєю природою є явищем соціальним і спрямованим зовні на іншого. Тільки наявність, реальна чи умовна, спостерігача надає ритуалу символічного сенсу. У людській культурі ритуал є засобом впорядкування суспільного життя та загалом впорядкування навколошнього світу.

Першими спонтанними спробами людини закріпили порядок в архаїчному суспільстві, регламентувати життєдіяльність первісного колективу, зафіксувати і передати іншим життєвий досвід, сформувавши їх особливим, позабуденно-прикладним чином були саме ритуали (мисливські ігри, похоронні обряди та поминальні ігри, чоловічі ініціації, богослужіння, жертвоприношення, містерії та ін.).

Саме вони, створюючи своєрідну систему знаків і смислів, інтерпретували світ, заповнювали прогалини в розумінні його законів, ідеалізували погляди людей, сіяли ілюзії, міфологізували реальність, ставали засобом катарсису, мімезису чи мобілізації сил. Невипадково політичним гаслом могутньої Римської держави, яка постійно перебувала в безперервній війні за розширення своєї території, було гасло «хліба і видовищ». Видовищне втілення державних подій надавало владі незаперечного авторитету, перетворювало владні акції на моральні цінності. Захоплюючи маси людей, видовищні заходи поглинали їх час, стримували пристрасті, управляли інстинктами чи викликали активність. Свою регулятивну функцію ритуал виконує і в сучасному суспільстві (державні та сімейні свята, дипломатія, паради, мітинги тощо). За допомогою ритуалів людина прагне зробити життя більш прийнятним, сконструювати привабливіше майбутнє. Хоч би який вид ритуалу ми не взяли, головне завдання його полягає в тому, щоб уникнути загрози розпаду соціального життя, зберегти наявний спосіб буття, запобігти хаосу, встановити порядок.

У процесі усвідомлення людиною свого місця у соціальній групі специфічну роль відіграє свято, яке завжди є видовищем. Свято через нагадування важливих подій, пов'язаних з ним, виконує роль могутнього механізму передачі культурних традицій із покоління в покоління та надає можливість людям відчути свою культурну самоідентичність. Свято – це час, коли активізується колективна діяльність, виявляються зв'язки і групові належності, суспільні ролі й становище.

Певною мірою моделює суспільство, починаючи з античних часів, таке видовищне мистецтво, як театр. Цей вид мистецтва глибоко вкорінється як форма розвитку соціальної комунікативності, колективності людського буття і завжди був предметом широкої зацікавленості. Завдяки повноцінній театральній комунікації усвідомлюється міра досконалості й вади змісту й стилю спілкування

та взаєморозуміння в суспільстві, відбувається емоційна розрядка, зменшується соціальна напруженість, зростає солідарність як акторів, так і публіки. Сугестія стає інструментом зниження в суспільстві тривоги як психологічної, так і соціальної. Крім того, в культурно-генетичній пам'яті в часи екстреми спливають ті цінності й нагадування, які потрібні саме нині, актуалізуються ті картини світу, які працюють на оформлення духовних зasad і пропозицій культури.

Слід також узяти до уваги, що соціальна структура суспільства не просто вертикально організована, а й схильна своєрідно «перевертатись», відображенням такого «перевертання» є таке видовищне явище культури, як карнавал. В його межах відбувається легітимне порушення соціальної ієархії. Карнавал є локалізоване в просторі й часі санкціоноване порушення соціальної структури. «Низи» завжди прагнуть тією чи іншою мірою взяти гору над «верхами» – реально чи віртуально, тому культура з метою збереження соціальної стабільноті допускає деякі форми, що слугують заміною реалізації цього бажання. Карнавал у даному випадку виконує роль «вододілу» між живим соціальним життям та його сурогатом. Однак слід відокремлювати поняття «карнавалізація» від поняття «карнавальність». Під карнавальністю розуміють театралізацію певної сфери життя, зокрема й політики. Карнавалізація ж припускає видовищність та постановочність. На сучасному етапі ми стикаємося з проявом більш широкого феномена, типового для наших днів, саме з карнавалізацією життя. Карнавалізація життя фокусується в кінокомедіях і шоу на телебаченні, політичних кампаніях і рекламних агітках.

Видовища в суспільстві виконують роль ціннісно-орієнтовного фактора. Значно збагатилося видовище за умов небувалого технічного оснащення, розширилися можливості його впливу. Об'єднавши світ, інформаційні мережі стерли відмінність між столицею і провінцією в плані доступу до інформації, а отже, і до сприйняття видовищних

форм. Вони володіють величезним потенціалом, який може бути використаний для ефективного управління поведінкою людей та впливу на їхню свідомість. Спеціальні технології створення візуальних образів у різних сферах життєдіяльності людини дають змогу маніпулювати менталітетом широких верств населення, визначати попит на товари та послуги, поведінку виборців під час виборчих кампаній, психологічний стан населення тощо. Для пересічного громадянина дедалі більше значення має не сума знань, одержаних у сім'ї, школі чи коледжі, а те, що він побачить по телевізору, в кіно, про що дізнається з рекламної продукції.

Технічне середовище стає звичайним середовищем життєдіяльності, впливає на образне мислення, інтелектуальний потенціал видовищних видів мистецтва. Вироблені ідеали зорієнтовують соціальну поведінку, опосередковують свідомий вибір дій як особистості, так і колективу. Збільшення швидкості інформаційних процесів, негадана їх інтенсифікація та характерна для них видовищність приводять до становлення нового типу організації суспільства, його функціонування та управління ним. Інформаційні технології, які продукують видовищну продукцію і спроможні масифікувати чи роз'єднати публіку, стають товаром з найбільшим попитом. Людина дедалі частіше уявляє собі дійсність не на підставі свого особистого сприйняття, а через сформований видовищною продукцією образ дійсності.

Отже, нинішній стан культури, розгортання її образних структур доводять, що видовищність стає однією з визначальних її рис. Розвиток видовищ та видовищних форм за всієї їх, як видається на перший погляд, стихійності і некерованості, є завжди жорстко детермінованою умовою соціального життя суспільства. Видовище у структурі духовних цінностей стає дієвим засобом впровадження культурних норм, уявлень і знань, важливим механізмом утримання в єдності частин соціального життя. Залучення до видовищного спілкування різних соціальних верств

пов'язане у наш час як з проблемою подолання зростаючого відчуження між людьми, так і з активізацією потреби у видовищі як засобі гуманізації спілкування та стимуляції живої людської взаємодії. Сильне емоційне переживання, викликане певним видовищем, сприяє скороченню соціально-психологічної дистанції між людьми та актуалізує почуття належності до певної групи чи спільноти, що дає всі підстави вважати його явищем глибоко соціальним, яке відіграє важому роль у функціонуванні суспільства.

Література

1. Дебор Ги. Общество спектакля. – М., 2000.
2. Банфи А. Философия искусства. – М., 1989.
3. Кісін В.Б. Режисура як мистецтво та професія. – К., 1998.
4. Хренов Н.А. Социально-психологические аспекты взаимодействия искусства и публики. – М., 1981.
5. Ионин Л.Г. Социология культуры: путь в третье тысячелетие. – М., 2000.

Л.Яремич

РЕЛІГІЙНІСТЬ У КОНТЕКСТІ ЕЛЕКТОРАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ СІЛЬСЬКОГО СОЦІУМУ

Особливої актуальності в сучасних умовах трансформації українського суспільства набуває проблема електоральної поведінки виборців під впливом релігійних вірувань і церкви. Релігія є специфічною сферою людської життєдіяльності і її роль у суспільстві опосередковується через певні характеристики, властивості суб'єктів суспільного процесу. Поняття «релігія» передбачає виокремлення

особливої сфери суспільної свідомості, особливого типу соціальних зв'язків та інститутів у рамках цілісної соціальної системи, тому під терміном «релігійність» розуміємо чинник впливу на свідомість і поведінку як окремих індивідів, так і соціальних груп.

Історично релігійність була важливим, хоча і суперечливим чинником націотворення, національної консолідації, збереження і розвитку національних традицій. Розглянемо зв'язок між церквою та політикою. Церква як релігійний інститут, незважаючи на нинішнє відокремлення від держави, також претендує на участь у вирішенні суспільно-політичних проблем та здійснює вплив на суспільну свідомість. Конституція України (ст. 35) та Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» (ст. 5) регламентують відносини держави та церкви: релігійні організації не беруть участі у діяльності політичних партій і не надають політичним партіям фінансової підтримки, не висувають кандидатів до органів державної влади, не ведуть агітації або фінансування виборчих кампаній кандидатів до цих органів. Священнослужителі мають право на участь у політичному житті на рівні з усіма громадянами. Але наведені положення мають радше декларативний характер.

Релігійний фактор постійно використовується різними політичними силами для ідеологічного впливу на електоральну поведінку виборців. Політики завжди намагалися використати релігійні організації у своїх інтересах. У свою чергу, релігійні організації – залишили політиків для досягнення своїх, суто церковних цілей, розв'язання міжконфесійних конфліктів тощо. Цю актуальну проблему обговорювали у березні 2005 р. за Круглим столом по темі «Релігія і парламентські вибори 2006» науковці, духовенство, політики та журналісти. На думку протоієрея УПЦ (МП) Олександра Кубеліуса, православна церква спочатку служила російській, а потім – радянській імперії. Сьогодні ситуація не змінилася на краще: політичні партії намагаються покращити свій імідж за допомогою тієї чи іншої

церкви. Таким чином політики втягують церкву у свою діяльність, а це, зокрема, гальванізує розкол нашого суспільства. Головне завдання держави у цій царині – забезпечити як нормальне церковне життя усіх конфесій країни, так і безпеку своїх громадян незалежно від віросповідання. На перешкоді нормальним стосункам держави і церкви їй досі стоять такі чинники, як необізнаність влади з історією, зокрема церковною, загальне невіглаштво політиків і т. ін.

Одним з найпереконливіших прикладів політизації релігії в Україні є створення партій конфесійного спрямування: Християнсько-демократична партія України, Республіканська християнська партія України, Українська християнсько-демократична партія та інші. Про це свідчить також той факт, що для визначення статусу українських церков останнім часом почали вживати такі сутто політичні терміни, як «незалежність», «самостійність», замість традиційно церковних термінів «автономія» чи «автокефалія». Деякі церкви та релігійні діячі так втягнулися у вир політичних подій, що серед них з'явилися свої «ліві», «праві», помірковані й радикально налаштовані.

Під час виборчих кампаній (президентських, парламентських) ліdersи різноманітних політичних сил акцентують увагу на своїй релігійності, публічно відвідують богослужіння тощо. Навіть комуністична партія, яку менше за всіх можна було б запідоzрити у релігійності, також останнім часом почала використовувати цей метод впливу. На останніх парламентських виборах ми могли спостерігати ситуацію, коли священнослужителі були у виборчих списках різних політичних партій як кандидати у депутати всіх рівнів – від селищних до Верховної Ради.

В інтерв'ю газеті Київської міської організації Соціалістичної партії України «Києве мій» предстоятель Української православної церкви Київського патріархату Філарет на запитання «Як ви орієнтуете свою паству голосувати на виборах 2006?» відповів: за Конституцією церква відокремлена від держави, ми не братимемо жодної участі у

агітаційній роботі. Водночас віруючі люди мають такі ж конституційні права, як і решта населення. Тому вони братимуть участь у голосуванні, а напередодні дня виборів обов'язково радитимуться з духовними наставниками, за кого віддати свій голос, тобто братимуть благословення у священиків.

Починаючи з перших років незалежності, релігійні організації брали активну участь у всіх парламентських та президентських виборчих процесах. Під час президентської кампанії 1999-го року церковна передвиборча агітація була як ніколи активною. Хоча багато які церкви критикували політику Л.Кучми (УАПЦ, УГКЦ), але у другому турі все ж таки його підтримали. Це пояснюється тим, що його опонентом був лідер комуністичної партії П.Симоненко, який асоціювався у пересічних громадян з поверненням до атеїстичного, тоталітарного минулого. Парламентські вибори 2002-го року порівняно з виборами 1998-го та президентськими 1999-го пройшли для українських християнських конфесій спокійніше. Церкви, за малим винятком, вже не так відвerto демонстрували власну підтримку тих чи інших політичних сил – принаймні на рівні офіційної церковної політики.

Яскравим прикладом використання церковного ресурсу можна вважати вибори 2004 року. Скористатись релігійним чинником намагалися усі учасники виборчого процесу – 2004, як провладні, так і опозиційні. Обидва основні кандидати з самого початку заручилися підтримкою церкви та отримали благословення: В. Янукович від митрополита УПЦ-МП Володимира, В. Ющенко від патріарха УПЦ-КП Філарета, церковний ресурс був вагомою «козирною картою» у виборчих штабах обох кандидатів.

Звернувшись до даних моніторингу Інституту соціології НАН України, розглянемо виявлені тенденції поведінки сільського електорату. На жаль, дані опитування не дають змоги розвести в різні групи православних Московського патріархату (УПЦМП) і православних Київського патріархату (УПЦКП), оскільки було відсутнє запитання про

те, до якої з православних церков, якої юрисдикції відносить себе респондент.

Загалом за вибіркою, за В. Ющенка у першому турі проголосували серед нерелігійних – 31,3%, православних – 43,5%, греко-католиків – 89,2% респондентів; у другому турі серед нерелігійних – 40,8%, православних – 52,9%, греко-католиків – 96,7%; у третьому турі серед нерелігійних – 40,8%, православних – 54,7%, греко-католиків – 97,5% опитаних.

За В.Януковича у першому турі голосували відповідно 37,7% нерелігійних громадян України, 31,1% православних, 0,8% греко-католиків; у другому турі 38,1% нерелігійних, 31,6% православних, 1,7% греко-католиків; у третьому турі 37,7% нерелігійних, 28,9% православних, 0,8% греко-католиків.

Якщо виокремити із загального масиву сільський електорат, то маємо наступні показники (*табл. 1*).

Таблиця 1
За кого Ви голосували в першому турі
президентських виборів 2004 р.? (сільське населення, %)

<i>Кандидати</i>	<i>Нерелігійні</i>	<i>Православні</i>	<i>Греко-католики</i>
В.Ющенко	41,0	55,3	91,9
В.Янукович	27,9	23,3	1,4
П.Симоненко	9,8	4,6	0
О.Мороз	6,6	6,8	2,7

2 тур президентських виборів

<i>Кандидати</i>	<i>Нерелігійні</i>	<i>Православні</i>	<i>Греко-католики</i>
В.Ющенко	52,5	65,8	97,3
В.Янукович	31,1	22,6	1,4

3 тур президентських виборів

<i>Кандидати</i>	<i>Нерелігійні</i>	<i>Православні</i>	<i>Греко-католики</i>
В.Ющенко	50,8	68,4	97,3
В.Янукович	29,5	19,9	1,4

Як бачимо, у В.Ющенка домінує позитивна конфесійна залежність вибору сільського електорату. Водночас впадає в око, що В.Янукович отримав найбільшу підтримку у невіруючих. На фоні загальної картини сільський електорат більш тяжів до кандидата В.Ющенка і меншою мірою до кандидата В.Януковича. Можливо, це пояснюється походженням В.Ющенка, адже він (так само, як і попередні два президенти) – вихоць з сільської місцевості, тому на підсвідомому рівні сільський електорат сприймає його як «ближчого» до себе.

Безумовно, на мотиви, якими керувався сільський електорат у ситуації вирішального вибору під час свого голосування, впливають як об'єктивні, так і суб'єктивні чинники. Наведемо оцінки впливу деяких з них на електоральну поведінку сільських виборців (Запитання: *Хто впливує на Ваш остаточний вибір?* Табл. 2).

Таблиця 2
Оцінка чинників електорального вибору
сільського населення на користь одного з кандидатів (%)^{*}

Чинники впливу	1 тур		2 тур		3 тур	
	<i>В.Ющенко</i>	<i>В.Янукович</i>	<i>В.Ющенко</i>	<i>В.Янукович</i>	<i>В.Ющенко</i>	<i>В.Янукович</i>
Тільки власна думка	67,8	64,5	65	66,1	64,1	67,6
Телебачення	18,8	14,9	19,6	11,9	20,3	13,3
Газети	12,5	9,1	12,5	7,6	12,7	7,6
Радіо	9,7	3,3	9,3	4,2	9,1	4,8
Громадська думка	9,7	5	10	6,8	10,5	6,7
Близькі друзі	6,3	8,3	6,1	6,8	6,5	4,8
Події помаранчевої революції	11,7	11,6	12,5	11,9	12,7	10,5

* Примітка: Наведені найбільш значущі оцінки із загального переліку чинників.

Головним чинником, яким керувалися сільські респонденти під час голосування, є їхня особиста думка. Це свідчить, що обидва кандидати мали відносно тривку базу своїх прихильників за цією позицією. Особливий інтерес має розгляд чинників електорального вибору сільських респондентів залежно від ставлення до релігії (табл. 3).

Таблиця 3
Оцінка чинників електорального вибору сільського
населення залежно від віросповідання (%)^{*}

Чинники впливу	Нерелігійні	Православні	Греко-католики
Тільки власна думка	65,6	64,6	63,5
Телебачення	11,5	17,2	17,6
Газети	9,8	10,9	10,8
Радіо	8,2	6,5	12,2
Громадська думка	13,1	8,7	8,1
Близькі друзі	4,9	5,6	9,5
Події помаранчевої революції	8,2	11,6	14,9

*Примітка: В таблиці не аналізуються групи респондентів, які ідентифікують себе з такими віросповіданнями як католицизм, іслам та інші, оскільки кількість їх при опитуванні була малозначима.

Як видно з таблиці 3, головним чинником за ознаками нерелігійні – віруючі є також власна думка. На віруючих більше, ніж на нерелігійних впливало телебачення та газети, а от громадська думка була менш значущою для віруючих.

Розглядаючи поведінку сільського електорату на президентських виборах у 2004 р., не слід механічно екстраполювати думку сільського населення про кандидата на стан його релігійної свідомості, оскільки тут могли відігравати першочергову роль соціально-поселенські, ментальні чинники.

Церква практично в кожному соціологічному опитуванні є лідером у рейтингу довіри, кількість тих, які їй довіряють, становить не менше 50%, а якщо додати до цього категорію осіб, що «скоріше довіряють, ніж не довіряють»,

то рівень довіри сягне 65–75%, що робить її безперечним лідером серед інших інститутів суспільства. Такі високі показники роблять її бажаним інструментом впливу на волевиявлення електорату. Будь-яка влада чи політичний режим не можуть відмовитися від спокуси скористатись таким засобом духовного впливу на громадян.

На сьогодні електоральна поведінка сільського соціуму в контексті релігійності є недостатньо дослідженою українськими соціологами та політологами і вимагає комплексного підходу з зачлененням фахівців різних галузей гуманітарного знання.

O.Nechushkina

СУБ'ЄКТИВНА ДЕТЕРМІНАЦІЯ САМОЗБЕРЕЖУВАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ

Зважаючи на те, що сучасна соціально-демографічна ситуація в Україні є не вельми втішною – населення України неухильно скорочується, смертність істотно перевищує народжуваність, актуальною стає проблема здоров'я нації, яка, крім суто медичних, має і важливі соціальні аспекти. Відомо, що скорочення кількості населення є наслідком дії двох основних чинників: зменшення народжуваності та зростання смертності. Дані Держкомстату України і бази «Здоров'я – для всіх» Європейського регіонального бюро ВООЗ свідчать, що з 1987 по 2002 рік різко зросла смертність серед людей середнього віку, особливо 30–44 років: серед чоловіків – майже вдвічі, серед жінок – у 1,5 раза [1]. В цій ситуації особливо актуальним є вивчення самозбережувальної поведінки та чинників, що її зумовлюють.

Дослідження поведінки, пов'язаної з відновленням, збереженням та поліпшенням здоров'я, надає можливість констатувати дію великої кількості як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників, що впливають на її формування

та здійснення. Різноманітні аспекти даної проблеми висвітлені в роботах вітчизняних і зарубіжних дослідників: І.Титової, Є.Усанової, А.Решетникова, У.Коккерхама, М.Беккера, В.Наварро. Метою статті є розгляд переважно суб'єктивних детермінант самозбережувальної поведінки (*health behavior*).

Порівняльний аналіз численних теоретичних визначень здоров'я, а також матеріалів кроскультурних досліджень уявлень про здоров'я населення різних країн демонструє, що універсального визначення здоров'я не існує. В різних суспільствах складаються системи уявлень про здоров'я та хворобу, в яких усі елементи взаємопов'язані на основі загальних культурних принципів, виходячи з яких індивід конструює власні уявлення про стан свого здоров'я.

Одним з основних визначень здоров'я вважається широко відома дефініція ВООЗ: розуміння здоров'я як «стану повного фізичного, душевного і соціального добробуту, а не тільки відсутності хвороб і фізичних дефектів» [2, с. 81]. Це гуманістичне визначення, хоча і відображає певний «ідеальний стан», якого ми всі маємо прагнути, містить ряд обмежень. Найбільш суттєвим недоліком є його загальність і, як наслідок, потреба при аналізі конкретизувати складові цієї дефініції, що породжує нові визначення.

Можна виділити три основні підходи до розуміння здоров'я: біологічний, соціальний та психологічний.

Біологічний розглядає здоров'я як систему організму, що саморегулюється та адаптується. Біомедична модель здоров'я, що спирається на уявлення про існування інваріантних біологічних структур і процесів, які функціонують в нормі та патології, розглядає людину як частину природи, а загальні біологічні механізми, що лежать в основі нормальніх і патологічних процесів, – як успадковані нею від предків. Отже, здоров'я за своєю внутрішньою природою зберігає якості біологічного явища, незважаючи на соціальну зумовленість [3, с. 213, 218].

Соціальний підхід насамперед тлумачить здоров'я як міру соціальної активності індивіда. В межах цього

підходу здоров'я переважно пов'язують з соціально-економічним статусом. Констатується, що люди, які посідають високе соціально-економічне становище, здоровіші і живуть довше (вони краще харчуються, їм доступне краще медичне обслуговування тощо). Здоров'я, виживання та смертність аналізуються відповідно належності індивіда до певного соціального класу. Йдеться про такий важливий аспект, як нерівність у здоров'ї. Нерівності у здоров'ї репродукуються в кожному поколінні, навіть у країнах з високим рівнем добробуту.

Особливість психологічного підходу полягає в тому, що здоров'я мислиться не лише як стан (відсутність хвороб), а й як процес (стратегія подолання або запобігання захворюванню).

На рівні індивідуальної свідомості здоров'я як феномен характеризується трьома специфічними рисами: тісним взаємозв'язком суб'ективно-об'ективних характеристик; довгостроковістю змін стану здоров'я; постійною наявністю цієї цінності (поряд з цінністю людського життя) [4, с. 15].

З точки зору нашого дослідження, особливо важливою видається ціннісна складова здоров'я, яке є необхідною передумовою повноцінного життя людини. Індивідуальна цінність здоров'я залежно від психосоматичного та психологічного стану індивіда може бути термінальною чи інструментальною. Зазвичай розглядають здоров'я як інструментальну цінність, але для хворої чи літньої людини воно може виступати і термінальною цінністю [4, с. 14].

Ми зосередимося на розгляді суб'ективних детермінант поведінки людини, пов'язаної із здоров'ям, адже, як зауважив ще Гіппократ, «здоров'я просить у богів у своїх молитвах люди, а не знають, що самі мають у своєму розпорядженні засоби для нього» [5, с. 31]. Слід зауважити, що концепція «здорового способу життя» як такого погано прогнозує реальну поведінку, пов'язану з підтриманням та поліпшенням здоров'я. А от ставлення людини до конкретних дій (дотримання дієти, заняття фізкультурою тощо) дають змогу дійсно прогнозувати поведінку [6, с. 165].

Зауважимо, що існують різні концептуальні підходи до дослідження самозбережувальної поведінки. Зокрема,

виходячи з біхевіористської концепції Б.Ф.Скіннера, хворобу тлумачать як аверсивний стимул. Оскільки будь-яка поведінка значною мірою контролюється саме аверсивними стимулами, поведінку, спрямовану на збереження здоров'я, розглядають як таку, що дає людині змогу позбутися неприємних та болювих відчуттів, незважаючи на привілеї, пов'язані з роллю хворого [7, с. 347].

З точки зору гуманістичного підходу А.Маслоу, само-збережувальна поведінка задовольняє потреби безпеки і захисту, які набувають значення для людини за умови достатньою мірою задоволення фізіологічних потреб. До потреб безпеки і захисту включені: організація, стабільність, закон і порядок, передбачуваність подій і свобода від таких загрозливих сил, як хвороба, страх та хаос [7, с. 490]. Таким чином, потреба в свободі від хвороби є однією з домінуючих, а отже, людина прагнутиме задоволити її, намагаючись одужати і демонструючи відповідну поведінку.

Якщо розглядати психоаналітичну теорію З. Фрейда та звернути увагу на формування «суперего», що є інтерналізованою версією суспільних норм і стандартів поведінки, то слід згадати про дві підсистеми «Суперого» – сумління та его-ідеал. Якщо батьки схвалюють поведінку дитини, спрямовану на зміцнення здоров'я, то це формує високі стандарти самозбережувальної поведінки в майбутньому. «Суперого» вважається сформованим, коли батьківський контроль повністю замінюється самоконтролем, це стосується і поведінки, пов'язаної із здоров'ям.

Говорячи про поведінку, пов'язану із здоров'ям, слід відмітити і зафіксовану Т.Парсонсом можливість свідомого (або несвідомого) бажання людиною тих привілеїв, що їх надає роль хворого і, як наслідок, намагання зберігати цю роль більш або менш постійно. Т.Парсонс, аналізуючи роль хворого, акцентував увагу на таких моментах: хворим бути небажано і, отже, хвора людина повинна намагатися одужати; задля цього вона має шукати професійної, компетентної допомоги, зазвичай від лікарів.

Коли хворий індивід не поводиться відповідно до статусу хворого або внаслідок того, що не може усвідомити,

що є хворим (деякі розлади психіки), або внаслідок того, що не хоче усвідомити це (хоча через захворювання людина змінює стиль життя і почали обмежує свої соціальні стосунки, але вона може пристосуватися до змін свого фізичного стану і намагатися жити повноцінним життям), то в таких випадках на перший план виходить медицина як інститут соціального контролю. Вирішальним моментом, що визначає втручання медицини, є або небезпека поширення захворювання (як у випадку з інфекційними хворобами), або небезпека, яку являє собою особа хворого (частина психічних захворювань).

Захворювання індивіда, на думку Парсонса, зазвичай опиняється поза його контролем і зумовлює звільнення від нормальних соціальних ролей, що пов'язано з природою захворювання. Парсонс наполягає, що захворювання є дисфункціональним, бо дає змогу уникнути відповідальності [8, с.149–150].

Самозбережувальна поведінка може досліджуватися і в контексті феноменологічного підходу. Для розуміння її суті доцільно, зокрема, використати типізацію мотивів соціальної дії, запропоновану А.Шюцем. Згідно з його уявленнями, існують дві головні групи мотивів, які скеровують поведінку людини. Це мотиви «для-того-щоб», коли індивід сам ініціює дію для досягнення бажаної мети, і мотиви «тому-що», коли дія індивіда є відповідю на вплив з боку інших людей. Застосовуючи цей конструкт до визначення спрямованості самозбережувальної поведінки, можна виокремити принаймні два її типи: 1 – людина турбується про своє здоров'я і поводить себе певним чином «для-того», щоб не захворіти; 2 – людина вдається до певних дій «тому-що» захворіла.

Розглядаючи самозбережувальну поведінку в межах драматургічного аналізу І.Гофмана, можна представити її як таку, що має за мету створити у партнерів по взаємодії певні враження. За Гофманом, актор вважає, що образ «Я», який він представляє публіці, змусить діяти аудиторію так, як він цього хоче. Цей ефект дії Гофман позначає як «керування враженням». Індивід прагне бути

прийнятим публікою (іншим) насамперед для отримання особистої користі [9, с. 265–267]. Таким чином, людина демонструватиме або не демонструватиме самозбережувальну поведінку, виходячи з того, як це буде співвідноситися з пропонованим нею аудиторії образом «Я», скажімо, в колі друзів демонструвати «нехтування здоров'ям», а перед керівництвом компанії – «прихильність до здорового способу життя».

Значний евристичний потенціал для тлумачення само-збережувальної поведінки містить і диспозиційний підхід. Спираючись на диспозиційну концепцію, запропоновану В. Ядовим, формування та реалізацію поведінки, пов'язаної із здоров'ям, можна розглядати в контексті дій соціально фіксованих настанов (аттитюдів), які утворюють середній з трьох ієрархічних рівнів у диспозиційній структурі особистості. Виділяють три компоненти настанови: когнітивний, афективний та поведінковий. Кожний з цих компонентів є важливим чинником, що зумовлює «запуск» самозбережувальної поведінки і потребує самостійного дослідження. Спинимося докладніше на складових когнітивного компонента відповідної настанови.

Когнітивний компонент розглядається як певне знання чи усвідомлення ситуації (в нашому випадку йдеться про самооцінку здоров'я). Значущими для формування самооцінки є такі фактори: відчуття фізичного дискомфорту, нездатність грati звичні соціальні ролі, думка оточуючих. Їх слід розглядати як взаємопов'язані та взаємозумовлені.

Когнітивний компонент настанови на поведінку, пов'язаної із здоров'ям, виникає внаслідок поєднання *власної* суб'єктивної оцінки індивідом стану свого здоров'я, яка втілюється у актуалізації певної «Я-схеми» здоров'я–хвороби, що формується зсередини, та врахування оцінок *інших*, які визначають стан здоров'я–хвороби індивіда ззовні.

Відчуття фізичного дискомфорту, нездатність грati звичні соціальні ролі та порівняння себе з оточуючими приводять, на нашу думку, до актуалізації відповідної «Я-схеми». Дія цих чинників взаємопов'язана: нездатність грati звичні соціальні ролі є одним з критеріїв, за

якими відбувається порівняння себе з оточуючими, а також зумовлює певною мірою оцінку відчуття фізичного дискомфорту. Суб'єктивну оцінку індивіда щодо *неможливості* для нього виконання звичних соціальних ролей детермінує, своєю чергою, відчуття фізичного дискомфорту. Культура, до якої належить індивід, дає матеріал для зіставлення власного стану здоров'я з тією типовою схемою, яка утримує уявлення про здоров'я та хворобу, характерне для певних конкретно-історичних умов.

Водночас культура є одним з основних факторів для визначення індивідом експертів у питаннях, пов'язаних із здоров'ям. Саме це суб'єктивне визначення дає змогу диференціювати думки оточуючих на такі, що належать носіям специфічного знання, і такі, що висловлюються пересічними індивідами, які не є носіями спеціальних знань. Розглянемо дію кожного з названих чинників.

Відчуття фізичного дискомфорту. Важливим моментом формування когнітивної настанови на самозбережувальну поведінку є особистий досвід щодо суб'єктивного відчуття нездужання, адже захворювання можна визначити як відхилення від біологічної норми здоров'я і гарного самопочуття. Визначення норми у стані здоров'я є доволі суб'єктивним процесом, і відповідно той самий стан може оцінюватися індивідом як причина значного дискомфорту, що актуалізує схему лікування, або як стан, з яким можна миритися і на який не слід звертати спеціальної уваги.

Нездатність грati звичнi соцiальнi ролi. Якщо розглядати роль хворого за Т. Парсонсом, то йдеться про «звiльнення» індивіда від звичних соціальних ролей, і це звiльнення пов'язується з серйозністю захворювання, а також потребує узаконення лікарями-спеціалістами на основі зіставлення симптомів пацiєнта вiдповiдно до клiнiчного зразка i результиtatіv обстеження. Натомiстъ наголосимо на суб'єктивнiй oцiнцi індивiда, якщо внаслiдок вiдчуття фiзичного дискомфорту вiн не може виконувати звичнi соцiальнi ролi або це виконання пов'язане з труднощами, що може стати пiдставою для iдентifikацiї себе як хворого.

На основі впливу означених вище чинників відбувається актуалізація відповідної «Я-схеми» (здоровий–хворий). Якщо вести мову про «Я-схеми» як переконання, за допомогою яких ми визначаємо себе, то слід наголосити, що в наші «Я-концепції» включені не тільки ті «Я-схеми», які характеризують нас у даний момент, а й ті, які можуть актуалізуватися у майбутньому. Ці схеми можуть мати як позитивне (ми мріємо стати сильними і здоровими), так і негативне наповнення (боїмся стати хворими). Отже, в нашій «Я-концепції» завжди існують відповідні «Я-схеми», певні шаблони свідомості, наше сприйняття себе як здорових або як хворих. За умови суб'єктивного відчуття нездужання, нездатності та ускладнення виконання звичних соціальних ролей суб'єктивно *актуалізується* «Я-схема» хворого. Окрім зазначених чинників (відчуття фізичного дискомфорту, нездатність гррати звичні соціальні ролі), одним з моментів актуалізації стає порівняння себе з оточуючими. Саме воно дозволяє нам виробити деякий стандарт здоров'я, зумовлений культурно-історичним контекстом, про що йтиметься далі.

Крім *власної* суб'єктивної оцінки індивідом стану свого здоров'я, когнітивний компонент настанови містить *зовнішню* оцінку стану здоров'я, яку репрезентують думки, що їх висловлюють *оточуючі*. Ця інформація своєю чергою оцінюється індивідом як більш або менш значуща. Слід розрізняти думки, які висловлюють значущі інші, що не є носіями специфічного (медичного) знання – родичі, друзі, колеги («Ти щось маєш поганий вигляд», «Ти часом не захворів?» тощо), і носії специфічного знання – лікарі. Лікар виступає експертом, який визначений суспільством як підготовлений до надання допомоги пацієнту. Доречно зазначити, що поряд з представниками традиційної медицини, які мають певну сертифікацію з боку суспільства (диплом про медичну освіту), експертами можуть виступати представники альтернативної медицини – травники, гомеопати, прибічники акупунктури тощо.

Носіями специфічного знання в питаннях, пов'язаних із здоров'ям, можуть виступати і представники «етноме-

дициини» (знахарі, ворожки тощо). Ще в часи, коли медичне знання тільки виділялося зі синкретичного світу повсякденності, а першими носіями цього специфічного знання були саме віщуни, шамани і знахарі, виникло уявлення про містичний дар в людини, котра опікується такими важливими проблемами, як здоров'я, а медична практика характеризувалася як щось незбагненне [8, с. 151]. Суб'єктивне відчуття нездужання в межах містичних ірраціональних інтерпретацій тлумачиться як результат певних маніпуляцій вороже налаштованих до індивіда сил. І як наслідок, людина ідентифікує себе не як хвору, а як таку, що її наврочили, демонструючи відповідну поведінку: звертається до ворожок, йде до церкви тощо. Тому важливим фактором формування самооцінки здоров'я виступає те, *кого саме індивід* визначає як експерта у питаннях, пов'язаних з погіршенням самопочуття.

Особливу роль у процесі формування самооцінки здоров'я відіграє *культура, до якої належить індивід*, оскільки вона містить типові схеми, на яких вибудовується як власна думка, так і думка оточуючих. Окрему увагу слід звернути на культуру здоров'я як елемент загальної культури, що базується на сучасному науковому світогляді і включає відповідальне ставлення до свого здоров'я та слідування ідеалам у сфері здоров'я [10, с. 6]. Наприклад, у США бути здоровим престижно, і кожен сам відповідає за своє здоров'я (здоров'я як інструментальна цінність досягається завдяки високому рівню доходів, адже система охорони здоров'я має переважно приватний характер) [4, с. 14]. Цікаве в такому ракурсі дослідження Хораса Майнера, яке наводить Е.Гідденс. Майнер, розглядаючи «тілесні ритуали» американців, пише, що «вони відчувають майже патологічний жах і благоговіння перед своїм ротом, стан якого, на їхню думку, надзвичайним чином впливає на всі суспільні відносини. Вони вірять, що, коли не виконувати певний ритуал, зуби випадуть.., а саму людину кинуть друзі та коханці» [11, с. 49, 50].

Розглядаючи вплив культури на формування самооцінки здоров'я, доцільно звернутися до терміна «стигма».

Цей термін має давнє походження, греки, застосовували його до знаків на тілі, порізів або опіків, що мали на меті представляти їхнього носія як раба, кримінального суб'єкта чи соціального вигнанця, когось «ритуально забрудненого», людину, якої мали уникати, особливо у публічних місцях. Сьогодні цей термін використовується в ширшому значенні і стосується певного стану, якості, риси чи поведінки, що символічно позначає носія цієї поведінки як «культурно неприйнятного» або «нижчого». У відомому дослідженні стигми, проведенню Гофманом, виділено три типи стигми:

- тілесні стигми (вади чи деформації);
- стигми характеру (ментально хворі чи злочинці);
- стигми, пов’язані з соціальними спільнотами (расові чи племінні).

Кожен з цих видів, підкреслює Гофман, може змінюватись залежно від соціального, культурного чи історичного контексту [12].

Таким чином, людина без передніх зубів в Америці буде носієм тілесної стигми, а на деяких тихоокеанських островах вважатиметься гарною. Витягування металевими кільцями шиї, що призводить до деформації і послаблення шийних хребців, а отже, патологічного стану організму, в межах відповідної культури не вважатиметься хворобою, а людина з подібними проблемами оцінюватиме себе як цілком здорову. Не занурюючись у розмаїття культурних контекстів проблеми здоров’я–хвороба, що має стати предметом окремого дослідження, наголосимо, що без такого аналізу будь-які спроби аналізу когнітивного компонента настанови на здоров’я будуть неповними.

Завершуючи розгляд когнітивного компонента, що визначає диспозиції людини стосовно її самозбережувальної поведінки, зазначимо, що самооцінка здоров’я, як оцінка індивідом свого фізичного і психічного стану, незважаючи на суб’ективність, може виступати реальною ознакою стану здоров’я, що підтверджується різноманітними дослідженнями, зокрема шляхом порівняння самооцінок і даних медичних карт, яке засвідчує, що ступінь

відповідності самооцінки об'єктивним характеристикам здоров'я фіксується у 70 – 80 % випадків [4, с. 12].

Попередній аналіз суб'єктивної детермінації самозбережувальної поведінки свідчить, що для вивчення health behavior можна застосовувати різноманітні теоретичні підходи. Зокрема, плідним уявляється використання диспозиційної концепції дослідження тих компонентів, які визначають формування певних поведінкових готовностей. Ретельного розгляду потребують у подальшому й інші чинники, такі як задоволеність здоров'ям; особливості соціалізаційних процесів у формуванні самозбережувальної поведінки; вплив культури, до якої належить індивід; особистий досвід індивіда щодо проблем власного здоров'я. Для цих чинників великою мірою зумовлює індивідуальне рішення про особисту корисність здійснення поведінки, спрямованої на відновлення, збереження та поліпшення здоров'я.

Література

1. Дзеркало тижня. – 2005. – № 32.
2. Див.: Дмитриева Е.В. Социология здоровья: методологические подходы и коммуникационные программы. – М., 2002.
3. Решетников А.В. Социология медицины. Введение в научную дисциплину: Руководство. – М., 2002.
4. Журавлева И.В. Отношение человека к здоровью: методология и показатели // Социология медицины. – 2004. – № 2. – С. 11–17.
5. Цит. за: Верхратський С.А. Исторія медицини. – К., 1974.
6. Майерс Д. Социальная психология. – СПб., 2004.
7. Див.: Хъелл Л., Зиглер Д. Теории личности. – СПб., 2003.
8. Див.: William C. Cockerham. Medical sociology. – New Jersey, 1998.
9. Див.: Ритцер Дж. Современные социологические теории. – СПб., 2002.
10. Полтавцева Н.Е. Экспресс-оценка уровня сформированности культуры здоровья старших школьников // Социальная профилактика и здоровье. – 2004. – № 5. – С. 4–10.
11. Цит. за: Гидденс Э. Социология. – М., 1999.
12. Гофман И. Стигма: Заметки об управлении испорченной идентичностью. http://www.sociology.ru/forum/magazin/stigma_01_14.html.

В.Леонов

ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ СТРУКТУРА ФИНАНСОВОГО ПОВЕДЕНИЯ

Поведение людей в финансово-денежной области все чаще становится объектом исследований экономистов, психологов и социологов. Во многом это обусловлено значением денег в социально-экономической структуре современного общества. Сам характер денег как универсального средства обращения и накопления экономических ресурсов позволяет их обладателю не только приобретать различные материальные блага, но и во многом влияет на его социальный статус. В рыночных условиях, как правило, именно деньги, их количество у того или иного субъекта определяют его место в социальной структуре общества. Чем больше финансовых ресурсов у индивида, тем выше его общественное положение. Известный афоризм «счастье не в деньгах, а в их количестве» несколько цинично, но достаточно точно демонстрирует роль денег в жизни простого обывателя.

Стремление людей к обладанию значительными финансовыми ресурсами можно объяснить функциональными особенностями денег, которые обеспечивают человеку приобретение различных благ, концентрацию материальных, а нередко и моральных ценностей. Финансовое поведение населения тесно связано с социально-экономической деятельностью государства. Чем больше граждан осуществляет разнообразные монетарные операции на финансовом рынке страны, тем устойчивее экономическое и социальное развитие общества. Давно известно, что увеличение денежных сбережений населения, равно как и приобретение ими ценных бумаг (акций, облигаций, чеков и т.д.), оказывает прямое влияние на рост инвестиций. В свою очередь, кредитная активность населения свидетельствует не только об интенсивном кругообороте

товаров и платежей, что само по себе благоприятно для национальной экономики, но и демонстрирует уверенность общества в завтрашнем дне. Обычно люди склонны пользоваться денежными займами, когда у них имеются более-менее надежные источники будущих финансовых поступлений. Что же касается налоговых платежей, осуществляемых населением, то их справедливо рассматривать как один из ключевых источников, формирующих доходную часть государственного бюджета.

Таким образом, роль финансового поведения населения как определенной базы экономической продуктивности и социального процветания общества трудно переоценить. Особую ценность представляет знание функциональных особенностей как индивидуальной, так и групповой деятельности в финансовой сфере. Ведь если функцию рассматривать как некое предназначение определенных процессов и структур в обеспечении целостного и устойчивого состояния той или иной системы, то всегда можно ответить на вопрос: «Для чего выполняются эти действия?» [1, с. 636]. Следовательно, функция, отображая процесс существования и развития объекта, а также его значение для других объектов окружающей действительности, нагляднее всего демонстрирует мотивационный характер того или иного поведения. В этом случае функции и порядок их взаимосвязи определяют смысловую направленность того или иного вида монетарного поведения. В контексте этой работы под порядком взаимосвязи некоторых функций мы будем понимать функциональную структуру финансового поведения.

В отечественной социологической литературе проблемы функциональной структуры финансового поведения населения изучены недостаточно. В работах отечественных социологов (Е.Суименко, Т.Ефременко «*Nomo economicus* современной Украины: поведенческий аспект»; «*Економічна соціологія*» под редакцией В.М.Вороны, В.Е.Пилипенко); Т.О.Ефременко «Финансовое поведение населения Украины»; М. Лукашевич «*Соціологія економіки*» и др.)

вопросы функциональной структуры финансового поведения рассматривались только как периферийные проблемы в общей системе исследования экономического поведения населения. Напротив, в экономически развитых странах анализу данной проблематики уделялось и уделяется достаточно серьезное и постоянное внимание.

Изучением финансового поведения населения занимались в свое время Дж.Кейнс, Й.Шумпетер, М.Фридмен, Ф.Модильяни, Д.Катона, А.Тверски, Г.Беккер и др. Вопросам функционирования и структурирования человеческих взаимоотношений в денежной сфере были посвящены основные работы Г.Зиммеля «Философия денег», В.Зелизер «Социальное значение денег», А.Фернхэма и М.Арджайла «Психология денег», К.Уорнерида «Психология сбережений». Исследования в области финансового поведения позволили организовать эффективное привлечение денежных ресурсов населения в производство, обеспечить устойчивый экономический рост и высокий уровень жизни.

На постсоветском пространстве проблемами финансового поведения, в том числе вопросами его функциональной структуры, занимаются в основном российские учёные: В.Верховин, В.Радаев, О.Кузина, М.Капитанец, Д.Стребков и др.

Целью данной статьи является анализ функциональной структуры базовых видов финансово-денежных действий, образующих в своей совокупности единую систему финансового поведения населения.

Прежде чем перейти к изучению функциональной структуры движения денежных ресурсов как отдельного человека, так и целой общности людей считаем необходимым остановиться на авторском понимании дефиниции «финансовое поведение населения» и тех видов социально-экономических действий, которые и составляют суть монетарных отношений.

Среди отечественных и иностранных учёных нет единства в понимании термина «финансовое поведение». Украинский социолог Т.Ефременко утверждает, что финансовое

поведение населения представляет собой форму деятельности индивидов и отдельных социальных групп на финансовом рынке, связанную с перераспределением денежных ресурсов, в том числе с их инвестированием. Она считает, что финансовое поведение, в основном охватывает три сегмента финансового рынка: денежно-кредитный, валютный и рынок ценных бумаг [2, с.167].

Российский специалист в области экономической социологии О.Кузина называет финансовым поведением населения деятельность домохозяйства по поводу мобилизации и использования денежных ресурсов. По ее мнению, финансовое поведение предполагает использование имеющихся в распоряжении домохозяйств денежных ресурсов с целью получения желаемого результата [3].

Следуя же логике другого российского исследователя монетарного поведения В.Верховина, понятие «финансовое поведение» можно трактовать как обмен денежных средств на требуемые блага и услуги разного назначения или целевое резервирование денежных ресурсов на некоторый срок для приобретения в будущем потребительских благ [4, с. 70].

Американский представитель современной экономической социологии В.Зелизер видит сущность финансового поведения в целевом распределении денег. По ее мнению, в каждом конкретном обществе существует определенный социальный порядок использования денежных ресурсов, который во многом зависит от источников получения денег, социального статуса их владельца и их целевого предназначения. Средства, планируемые на образование, как правило, не тратят на приобретение автомобиля, а деньги, полученные в подарок, обычно используют на приобретение вещей, которые не могут себе позволить за счет заработной платы [5].

По своему смысловому наполнению приведенные выше трактовки финансового поведения в основном ограничены экономическими функциями накопления, распределения и потребления. Безусловно, монетарная деятель-

ность человека во многом сводится именно к этим экономическим операциям. В тоже время такой подход несколько механистический. Ведь индивидуум мобилизует, распределяет или использует свои денежные средства не ради самого процесса концентрации, распределения или потребления, а для того, чтобы с помощью этих процессов достичь других, более важных для него целей.

Нам видится, что термин «финансовое поведение» необходимо трактовать как вид социального действия по аккумулированию (мобилизации) и использованию финансовых средств отдельной личностью или группой людей, направленного на достижение неких значимых целей. Если эти цели рассматривать как некий капитал, то согласно П.Бурдье, они (цели-капитал) могут выступать в трех основных обличиях: экономического капитала, который непосредственно и напрямую конвертируется в деньги и институционализируется в форме прав собственности; культурного капитала, который при определенных условиях конвертируется в экономический капитал и может быть институционализирован в форме образовательных квалификаций; социального капитала, образованного социальными обязательствами («связями»), который при определенных условиях конвертируется в экономический капитал и может быть институционализирован, например, в форме аристократического титула [6, с. 521].

Такой подход позволяет уйти от чисто экономического объяснения финансового поведения и рассмотреть его в контексте социального действия. Ведь если бы деньги выполняли свою функциональную роль только в товарных отношениях, то, действительно, суть монетарного поведения находилась бы исключительно в экономической плоскости человеческого бытия. Но, несмотря на то, что большинство операций с денежными знаками экономически формализованы, их направленность во многом объясняется социально-культурными целями. Человек берет кредит в банке не для того, чтобы жить в долг и платить по процентам, а для того, чтобы использовать полученные

средства для достижения некой иной цели. Это может быть покупка жилья, оплата образования или открытие собственного дела. В то же время наличие престижного жилья, хорошего образования или собственного бизнеса укрепляет или позитивно изменяет социальное положение индивида.

Структурно финансовое поведение состоит из аккумуляции и расходования денежных средств. К мобилизации финансовых средств можно отнести получение денежных доходов, накопление, сбережение и заимствование. В расходную же часть финансового поведения можно включить страхование, инвестирование, приобретение каких-то благ, уплату различных налогов, обязательных платежей и затраты, связанные с благотворительностью. При этом инвестиционная и потребительская деятельность, как правило, нацелена на удовлетворение личных потребностей индивида и его семьи. А фискальное и благотворительное поведение ориентировано на социальные цели.

Исходя из указанного состава финансового поведения, рассмотрим порядок взаимосвязи базовых функций данной социально-экономической деятельности или, другими словами, определим функциональную структуру финансового поведения.

Основными звеньями этой структуры являются функции аккумуляции и расходования денежных средств. Процессы аккумуляции и расходования в свою очередь подразделяются на текущие и перспективные финансовые операции. То есть такие мобилизующие функции, как получение дохода или одолживание относятся к текущим функциям, а накопление и сбережение денежных средств – к перспективным. Расходование финансовых ресурсов также можно классифицировать по временным признакам. К текущим функциям относятся фискальная функция и функция потребления, а к перспективным – страхование, инвестирование и благотворительность.

Для того чтобы более детально структурировать функции финансового поведения, необходимо более точно опре-

делиться с терминологией. Это даст нам возможность построить достаточно подробную функциональную карту монетарной деятельности, что, в свою очередь, обеспечит более полное понимание мотивационных особенностей данного вида экономического поведения.

Под доходной функцией финансового поведения обычно понимают такой вид и характер деятельности, который обеспечивает субъекту регулярное поступление денег в течение определенного периода времени. Это могут быть денежные вознаграждения за выполненную работу или оказанную услугу, а также социальные пособия, пенсии, проценты по вкладам, дивиденды и рента.

Если накопительную функцию монетарного поведения можно охарактеризовать как деятельность, направленную на резервирование и концентрацию финансовых ресурсов, то важнейшим отличительным свойством сберегательной функции является исключительно сохранение имеющихся финансовых средств. Другими словами, если человек каждый месяц откладывает на какие-то нужды по сто гривен, то он осуществляет функцию накопления. Когда же индивид обеспокоен проблемой сохранения от каких-либо растрат (или потерь) фиксированной суммы денег, то он скорее всего будет занят процессом сбережения.

Функцию заимствования можно описать как некий вид финансовой деятельности, основной целью которого является временное привлечение чужих денег для оперативного решения собственных финансовых вопросов. В основном данная функция сводится к кредиту или беспроцентному одолживанию.

Инвестиционную функцию чаще всего представляют как вложение финансовых средств во что-либо (или в кого-либо) с целью получения в будущем некой прибыли. Если деньги идут на постройку дома, который планируется успешно реализовать на рынке недвижимости, или человек вкладывает средства в свое образование, чтобы в будущем получить более высокооплачиваемую работу, то все это – разновидности инвестиционной деятельности.

Страховую функцию монетарного поведения можно рассматривать как вид финансовой деятельности, направленной на приобретение особого вида услуги – возмещение убытков при наступлении страхового случая. Это своего рода покупка финансовой гарантии, обеспечивающей возврат денежных средств при возникновении конкретных потерь.

Специфика фискальной функции заключается в уплате налогов, государственных пошлин, оплате лицензий и других видов обязательных сборов в пользу местного или государственного бюджета. Данный процесс позволяет осуществлять постоянное финансирование различных государственных или муниципальных институтов.

Характерной чертой потребительской функции можно считать направленный обмен финансовых средств на некие блага. Это может быть как приобретение предметов первой необходимости (пища, одежда, жилье и т.п.), так и предметов (услуг) культуры или роскоши, поддерживающих социальный статус конкретного индивидуума или общности людей.

Благотворительная функция финансового поведения направлена на формирование позитивной репутации конкретного человека или некой организованной группы людей. Лица или организации, занимающиеся филантропической деятельностью, не только получают моральное удовлетворение от своей финансовой щедрости, но и активно наращивают собственный социальный капитал. Безвозмездное финансирование строительства храма или приобретение для детского дома персональных компьютеров является своеобразным инвестированием в хорошие отношения между обществом и инвестором.

Указанные выше функции финансового поведения позволяют нам увидеть не только функциональную схему монетарной деятельности, но и понять мотивационную структуру данного вида социально-экономического поведения.

Если в мотивации финансового поведения населения выделить три основных типа: мотивацию прагматической эффективности, институциональную мотивацию, мотива-

цию интенсивных эмоций [7, с. 145], то, соответственно, каждая функция должна отражать тот или иной причинно-побудительный фактор.

Прагматическая мотивация финансового поведения построена на принципе эффективности. В этом случае побудительная структура поведения пронизана идеями: «максимум выгоды при минимуме затрат» или «минимум затрат при максимуме выгоды». Если мотивация направлена на достижение конкретной финансовой цели, то мотивы поведения подчинены сохранению финансовых ресурсов или получению максимального денежного дохода. Данный вид мотивации будет характерен для доходной, накопительской, сберегательной, кредитной, инвестиционной и страховой функций финансового поведения. Когда же утилитарная мотивация направлена на достижение социально значимых целей, то главные мотивационные компоненты данной деятельности будут проявляться через благотворительную и фискальную функции. Ведь именно через осуществление данных процессов отдельные личности или группы лиц будут использовать имеющиеся финансовые ресурсы для реализации своих социальных интересов.

Институциональная мотивация является производной от преобладающих культурных стереотипов в социальной, этнической и семейной среде. В зависимости от доминирования тех или иных стереотипов и норм социального поведения в действиях человека будет прослеживаться наиболее типичная для его социальной группы модель финансового поведения. Функционально это может проявляться во всех видах финансового поведения. Использование денежных средств в подобных случаях будет детерминировано рамками существующих социальных норм в обществе.

Мотивацию эмоциональной направленности финансового поведения можно охарактеризовать как систему использования денежных ресурсов, подчиненную или достижению позитивных эмоций, или купированию (устранению) негативных переживаний. В первом случае, где главенствуют гедонистические или процессуально-содержательные потребности и мотивы, будут иметь место потребитель-

ские, инвестиционные, кредитные, доходные и благотворительные функции. Во втором случае, когда доминирует мотивация страха, преобладают накопительские, сберегательные, страховые и фискальные функции финансового поведения.

Проведенная систематизация функциональной структуры основных типов монетарных операций позволяет создать модель финансового поведения населения. Вместе с тем проблема изучения основных функций финансовой деятельности требует дальнейших исследований. Если функциональная характеристика финансового поведения не требует дополнительных разработок, то совокупность побудительных причин, приводящих в действие весь механизм финансового поведения, требует, с учетом современной социально-экономической ситуации в Украине, более детального анализа. Понимание данных факторов поможет более эффективно привлекать денежные средства населения в реальный сектор национальной экономики.

Литература

1. *Философский словарь* / Под ред. И.Т.Фролова. – М., 2001.
2. Ефременко Т. Финансовое поведение населения Украины // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2002. – № 2. – С. 165–175.
3. Кузина О. Социология финансового поведения населения // www.ecsocman.edu.ru/db/msg/97933.
4. Верховин В.И. Структура и функции монетарного поведения // Социологические исследования. – 1993. – № 10. – С. 67–73.
5. Зелизер В. Социальное значение денег: деньги на булавки, чеки, пособия по бедности и другие денежные единицы. – М., 2004.
6. Бурдье П. Формы капитала // Западная экономическая социология: Хрестоматия современной классики / Под ред В.В.Радаева. – М., 2004. – С. 519–536.
7. Леонов В. Социологические аспекты мотивации финансового поведения населения // Социология, теория, методы, маркетинг. – 2005. – № 4. – С. 132–146.

С.Буко

ПРАГМАТИЧЕСКИЕ И ГУМАНИТАРНЫЕ ЦЕННОСТИ СОВРЕМЕННОГО МЕНЕДЖМЕНТА

Современный менеджмент характеризуется углублением системного подхода к управлению, синтезом рациональных технических и социальных аспектов хозяйственной деятельности, что напрямую связано с повышением зависимости организаций от изменений рынков, экономической обстановки, общего состояния ресурсов, государственного регулирования, социальных и политических перемен. Само определение понятия «современный менеджмент» толкуется неоднозначно. В соответствии с одним значением – это администрирование и регулирование бизнеса; в другом значении современный менеджмент связывают с разрешением проблем или реакций на определенные обстоятельства; еще одно значение предполагает постановку задач и контроль их исполнения коллективом.

В современной экономической литературе исследователи выделяют пять основных типов менеджмента, каждый из которых в той или иной степени может проявляться в организациях и получать распространение на определенном этапе развития управления: 1) кризисное управление, направленное на выживание (Crisis Management); 2) администрирование, направленное на поддержание статус-кво; 3) управление в контексте определенных целей и задач достижения конкретного, заранее известного результата в ближайшем будущем (Management By Objectives); 4) стратегическое управление, связанное с предвидением и реализацией долгосрочного преимущества организации (Long-Term Strategic Management); 5) лидерство, основанное на ценностях и ориентированное на

установление атмосферы сотрудничества, стратегической интеграции, улучшения производственных процессов (Leadership, Value-Based Management) [1, с. 46]. Все эти типы менеджмента, которые можно встретить в той или иной мере в современном бизнесе, сформировались в определенный период развития науки управления и считались единственно правильными для своего времени.

Последнее десятилетие заставило современных менеджеров иначе оценить потенциал своих компаний и обратить особое внимание на человеческий фактор. При анализе деятельности западных компаний можно констатировать постепенный переход от *классического менеджмента* к его *ценностно-ориентированной модели*. Здесь необходимо обратить особое внимание на то, что ценностный подход присущ как классическому, так и современному менеджменту, однако набор ценностей, ценностные ориентиры менеджмента в обоих случаях существенно различаются. Рассмотрим ценностное ядро каждого из управленических подходов и выделим основные особенности современного менеджмента на примере деятельности западных компаний.

Исследователи условно выделяют несколько этапов развития менеджмента в XX веке.

➤ Первый этап – *классический, «традиционный»* (рационалистический) менеджмент. Наиболее типичными представителями такого менеджмента являются школа научной организации труда (школа научного менеджмента) Ф.Тейлора; административная школа управления А.Файоля; теория идеальной бюрократии М.Вебера.

➤ Второй этап – *неоклассический, социально-психологический* (гуманистический) менеджмент. Самыми характерными представителями этого направления являются теория человеческих отношений Е.Мейо; теория «X» и «Y» Д.Мак-Грегора; теория стилей управления К.Левина.

➤ Третий этап – *системный* (методический) менеджмент. Это направление объединяет классическую и со-

циально-психологическую школы, многочисленные прикладные концепции менеджмента, теорию ситуационного подхода, теорию корпоративной культуры.

На смену классическому «традиционному менеджменту», в котором доминировала иерархическая система ценностей бюрократии, постепенно приходит новая концепция организационных ценностей, модель «ценостно-ориентированного» менеджмента [2, с. 37]. Эта новая модель основывается на том, что в любой организационной структуре существует определенный ценностный фундамент, ценностное ядро, которое охватывает концентрированный набор ценностей, выполняющих культурно-объединительную (интегративную) миссию. Классический «рационалистический» или, как его называют теперь, «традиционный» менеджмент имеет в своей основе «бюрократические», прагматические ценности, на которые ориентирована деятельность организации. Так как цель любой коммерческой организации – прибыль, то ядро организационной культуры составляют такие ценности, как производительность, ориентация на результат, экономический рост, сокращение расходов на оплату труда. Гуманитарные универсальные ценности общечеловеческого характера, такие как устойчивое развитие общества, устранение социальных нужд, решение социальных проблем, защита окружающей среды, поддержка культурных традиций отходят в этом случае на второй план перед целью максимизации экономической выгоды и увеличения объема прибыли.

Однако постоянно меняющиеся условия современного рынка, который испытывает влияние экономических, политических, технологических и социальных перемен, приводят к тому, что многие прибыльные корпорации стали осознавать, что прагматические ценности (ориентированные «вовне» организации) не являются единственными ориентирами хозяйственной деятельности. В первую очередь, это было результатом усиления взаимосвязи всех сторон деятельности организаций – экономической, техно-

логической, научно-технической, ресурсной, социальной, а также следствием применения системного подхода в менеджменте. Это обстоятельство существенно расширяет сферу управления организаций, ориентирует на так называемые «мягкие характеристики» [1, с. 86], которые связываются с составом кадров, стилем руководства и совместными ценностями, выполняющими интегративную роль в организации. При этом человеческие, поведенческие аспекты организации, ее неформальная внутренне ориентированная сторона, которая проявляется в конкретном кадровом составе, стиле и навыках профессиональной деятельности, стали рассматриваться как неотъемлемые элементы современного менеджмента.

Таким образом, *внешне ориентированные pragматические ценности менеджмента (связанные так или иначе с получением прибыли)* были дополнены *внутренне ориентированными совместными корпоративными ценностями (мотивация и развитие персонала, формирование единого «духа» организации)*. Последние выполняют интегративную роль в организации и получают свое выражение в *корпоративной культуре*.

Как таковые ценности современного менеджмента следует искать в идеологии компаний и организационной управленческой культуре, которые так или иначе проявляются в профессиональных убеждениях (ценостных ориентациях-приоритетах) управляющих. В общем, ценности менеджмента – это синдром идей и образцов, наделенных особым (сакральным, харизматическим) значением и принятых в качестве критериальных предпосылок, в соответствии с которыми осуществляется управленческая деятельность. Именно принятые организацией критериальные предпосылки ее деятельности могут называться *ценостными ориентирами*. С одной стороны, они составляют идеологию менеджмента в целом, а с другой – являются *ценостными ориентациями-приоритетами*.

tами отдельных менеджеров в их профессиональной деятельности.

Истоки ценностно-ориентированного подхода в современном менеджменте можно увидеть в концепции «человеческих отношений» в 30-е годы XX ст. Появление концепции «человеческих ресурсов» в 1950-60-е годы можно отнести ко второму этапу применения указанного подхода; третий всплеск подобного «организационного гуманизма» можно отнести к началу 1980-х годов.

В 30-е годы XX ст. управленческий акцент впервые стал перемещаться с физических возможностей в машинном производстве на интеллектуальный и психологический потенциал людей. Это стимулировало возникновение и развитие поведенческого направления в менеджменте, которое прошло путь от «доктрины человеческих отношений» (Э.Мейо, М.Фоллет, Ф.Ротлисбергер, Ч.Барнард) до концепции «человеческих ресурсов» и «организационного поведения» в 1950–60-е (К.Левин, А.Маслоу, Д.Мак-Грегор, Г.Ливитт). В 1960-70-е годы усилилась взаимосвязь всех сторон деятельности организаций – экономической, научно-технической, ресурсной и социальной, что потребовало комплексного подхода и, в конечном счете, обусловило возникновение системного подхода в менеджменте.

В 1980-е годы исследователи Т.Питерс и Р.Уотермен развили идею комплексного подхода в менеджменте и стали рассматривать управление организацией как социальной системой на основе 7-С концепции (рассмотрения семи характеристик организации): стратегии, структуры, системы («жесткие характеристики»), состава кадров, стиля руководства, суммы навыков («мягкие» характеристики) и совместных ценностей, которые выполняют интеграционную роль в организации. Именно в контексте этого подхода человеческие, поведенческие аспекты организации, которые проявляются в кадровом составе, стиле поведения и навыках работников компании стали

рассматриваться как неотъемлемые объекты современного менеджмента. Собственно, данные характеристики и особенно совместно разделяемые ценности выходят в это время на первый план. Ценности организации интегрируют понятие экономического здоровья, служения потребителю и создают определенный смысл деятельности для персонала.

В 1980-е годы в менеджменте формируется и получает широкое развитие новая категория – «организационная, корпоративная культура», которая интегрирует организационные, поведенческие, системные и социокультурные характеристики. Представляется необходимым определить значение используемого здесь понятия «культура», к которой относятся ценности и ценностные ориентиры менеджмента. Есть смысл говорить о полях (уровнях) культуры. В данной связи первый уровень составляет общую национальную культуру; второй – организационную (деловую) культуру; третий – управленческую культуру. Часто управленческую культуру связывают со стилем руководства [3, с. 38]. В совокупности «мягкие» факторы образуют присущую сотрудникам данной организации культуру (представляемую здесь как некий выработанный набор образцов деятельности и поведения, который основывается на определенных ценностях и нормах). Именно с учетом указанных «мягких» факторов можно говорить о существовании и проявлении деловой корпоративной культуры современных организаций [4, с. 62]. В целом корпоративная культура – это «дух» компании, ее доминирующие установки, образцы, принципы, разделяемые всем персоналом ценности.

В научной литературе встречаются различные толкования термина «корпоративная (организационная) культура». Наиболее продуктивным определением, на наш взгляд, является следующее: корпоративная культура – это совокупность межличностных ценностей, норм и стилей поведения, общения и реализации трудовых обя-

занностей, культурных и экономических приоритетов развития коллектива предприятия, неформальная социально-групповая структура коллектива и социально-психологические характеристики персонала предприятия в их органической взаимосвязи [5, с. 147]. Следовательно, культуру организации определяют такие факторы, как ценности, принятые в организации; учет национальных традиций; коммуникации, осуществляемые внутри организации. Какому бы определению корпоративной культуры не отдавали предпочтение исследователи, общим для них является понятие ценностей. Однако привести какой-либо обобщенный перечень корпоративных ценностей не представляется возможным, поскольку организационная культура почти всегда является оригинальным сочетанием ценностей, отношений, норм, привычек, традиций, ритуалов, присущих только данной организации. Для достижения успеха решающее значение имеет единство установок и общий путь к созданию ценностей, так как сильная корпоративная культура предполагает согласованность во всех аспектах жизнедеятельности организации. Внутренне ориентированные ценности корпоративной культуры оказывают непосредственное влияние на формирование корпоративной политики предприятия. Они тесно связаны с ценностями собственника, которые отображаются в миссии и идеологии компании, в его требованиях к деловым партнерам, ценностями, разделяемыми менеджментом компании и определяющими смысл и приоритеты хозяйственной деятельности организации, методы стимулирования труда персонала.

Практика показывает, что в основе деловой корпоративной культуры большинства западных корпораций лежат объединяющие, разделяемые всеми сотрудниками, ценности: создание качественного продукта, учет интересов потребителя, уважение различий и многообразия общества, открытость, четкая коммуникация, проявление инициативы, командная работа, включенность, консен-

сус, ответственность [6, с. 69]. На основе подобных ценностей, сформулированных менеджерами высшего звена,рабатываются поведенческие модели, которые и становятся составляющей организационной культуры всех сотрудников – ценностными приоритетами менеджеров.

Современный менеджмент объединил классическую и социально-психологическую школы, дополнил многочисленные прикладные концепции менеджмента теорией корпоративной культуры. Это усилило гуманистический компонент в управлении, так как человеческий потенциал организации (менеджеров и подчиненных) был выдвинут на первое место. Сегодня ценностно-ориентированная модель управления применяется не только в США, странах Западной Европы, но и в странах Восточной Европы. Современные менеджеры все чаще стали учитывать и анализировать ценностные ориентации управленческого персонала, а также влияние корпоративной культуры на деятельность организаций и таким образом руководствоваться определенными культурно-ценностными ориентирами.

Здесь следует обратить особое внимание на коренную особенность современного ценностно-ориентированного менеджмента. Основное отличие нового подхода заключается в том, что в рамках ценностно-ориентированного менеджмента организация рассматривается не просто как финансовый центр, производитель товаров и услуг, а как *социальный центр*, источник ценностей и нравственных основ, механизм производства и воспроизводства процессов и формирования человеческих отношений, гарантия сохранения целостности организационной культуры.

Организационную корпоративную культуру компаний часто называют «корпоративной ДНК». Ключевые организационные ценности определяют отличительные черты данной компании, ее особенности хозяйственной деятельности и проявляются в общем имидже компании на рынке. Организации сталкиваются с проблемой форму-

лирования внутренних ценностей, донесения ценностей до персонала, совершенствования ценностей, реализации ценностей в бизнесе, оформления ценностей как неотъемлемых элементов самоопределения. Формирование ценностей происходит осознанно, благодаря продуманной политике менеджмента, которая включает в себя разработку стратегически важных организационных ценностей, декларирование ценностей в организации, оказание поддержки носителям ценностей, стимулирование и тиражирование образцов поведения, соответствующего организационным ценностям. Ценности компании находят свое выражение в организационных правилах, нормах и традициях, которые жестко или мягко регламентируют поведение работников. По сути, ценности – это приоритеты, которые открыто декларируются и с которыми соотносятся все действия.

Можно выделить три уровня или порядка ценностей при формировании корпоративной культуры организации: признание факта ценности; осмысление, что обладание ценностями уже само по себе представляет определенную ценность; опыт реализации ценностей на практике. В организации ценности первого уровня или признание самого существования ценностей проявляются благодаря декларированию ценностей, причем данная декларация может подразумевать как намерение изменить, исправить имеющиеся ценности, так и защитить их. То есть в данном случае преследуется цель артикуляции ценностных ориентиров организации.

Ценности второго уровня предполагают понимание персоналом значимости ценностей. В данном случае преследуется цель стимулировать рост, обучение, изменение, модернизацию существующих методов работы.

Ценности третьего порядка проявляются в поведенческих моделях, основанных на ценностных ориентирах, в них заложена интегративная функция. Информация о ценностях передается на всех уровнях человеческих взаимо-

отношений: на частном, организационном, культурном, психологическом, политическом, экономическом и социальном.

Поощряя персонал к диалогу в отношении ценностей всех трех уровней, организация создает среду, формирующую ценностным рядом. Управление ценностями в организации предполагает решение трех взаимосвязанных проблем [7, с. 113]: 1) достижение полной ясности относительно ключевых факторов успеха организации; 2) выделение общих ценностей организации, достижение их полного понимания и признания работниками; 3) достижение согласия и ясности относительно ежедневной работы каждого сотрудника в целях реализации глобальных ценностей компании. Здесь менеджеры сталкиваются с определенными задачами по управлению ценностями компании: выделение стратегически значимых ценностей коллективов и индивидуальных сотрудников, интеграция этих ценностей в культуру организации; культивирование ценностей, соответствующих миссии организации; выявление и изменение ценностей, которые служат барьером эффективной деятельности организации.

Профессионализм менеджера заключается в способности осуществлять управление существующими ценностями компании. Но зачастую ценности сложны для понимания, формулировки, согласования и реализации. Этот эволюционный процесс имеет ключевое значение для формирования ценностного контекста в организации. Критерием успеха корпоративной культуры является ситуация, когда люди искренне верят в то, что ценности, пропагандируемые в организации, действительно существуют и всеми силами стремятся их соблюдать. В то же время не следует забывать, что даже при наличии корпоративной культуры, служении потребителю и создании определенного смысла для персонала основной ценностью бизнеса является увеличение прибыли.

За последние годы в менеджменте развитых стран появляются новые концепции, которые принципиально отличаются от предыдущих этапов развития науки управления. Таким новым направлением *ценностно-ориентированного управления* является так называемое социальное предпринимательство. Сегодня большинство самых крупных и прибыльных компаний мира, пытаясь найти выход на новые рынки, позиционируют себя как социально ответственные брэнды. Социальным предпринимателем может считать себя тот, кто выступает в качестве катализатора позитивных социальных изменений в рамках больших сообществ, кто, способствуя подобным изменениям, идет по пути новых нестандартных подходов и методов, а возглавляя прибыльную или неприбыльную организацию, в первую очередь трудится над созданием определенной социальной ценности. Бросая экономический и социальный вызов сложившимся в обществе отношениям, социальное предпринимательство не является синонимом благотворительности и филантропии, синонимом корпоративной социальной ответственности. С одной стороны, социальные предприниматели работают с той частью населения, которую государства не могут в достаточной степени обеспечить основными общественными продуктами и услугами. С другой, они занимают ту нишу на рынке, которую обычный бизнес по меркантильным соображениям игнорирует в силу большого риска и малого финансового вознаграждения. Среди ценностных ориентиров движения социального предпринимательства можно выделить:

- веру в способность каждого отдельного человека вносить вклад в экономическое и социальное развитие общества;
- желание содействовать происходящим в социуме процессам, объединяя новые подходы с известными технологиями и стратегиями;

- практический и инновационный подход к социальной проблеме, использование рыночных принципов и таких рычагов влияния, с помощью которых удается решать стоящие перед обществом задачи в социальной сфере в условиях любой, даже самой консервативной идеологии;
- понимание необходимости проведения мониторингов своего влияния и восприятие качественных и количественных показателей как основного инструмента деятельности;
- здоровую нетерпимость к бюрократическим схемам и стремление способствовать позитивным переменам в обществе.

На нынешнем этапе развития современного менеджмента сформировался еще один тип в рамках модели *ценостно-ориентированного управления* – это менеджмент, который опирается на «*внешне ориентированные гуманистические ценности*», которые получили свое проявление в идее «*корпоративной социальной ответственности*» (Corporate social responsibility) организации перед обществом [7, с. 114]. Гуманитарные ценности, социальные нужды потребителей, экономическая стабильность, защищена окружающей среды, сохранение культурных традиций в этом случае начинают играть существенную роль при разработке принципов конкурентоспособной экономики в развитых странах. Согласно идее «корпоративной социальной ответственности» новые формы экономической организации должны быть одновременно основаны на общегуманитарных ценностях и производственной эффективности, производя высококачественные конкурентоспособные товары и услуги, не разрушая окружающей среды, не снижая ценность человеческой жизни. Целью развития корпоративной социальной ответственности является создание системы взаимодействия между коммерческими и некоммерческими организациями, органами власти и СМИ для формирования социальной политики

компаний, повышения уровня социальной активности общества, а также объединение коммерческих предприятий для решения социальных проблем в обществе [8, с. 47]. В рамках развития социальной корпоративной ответственности осуществляются мероприятия по реализации социальных программ, представления новых знаний и методик управления этими программами. Сегодня пока не существует единого стандартного определения корпоративной социальной ответственности. Однако имеющиеся точки зрения единодушны в одном: корпоративная социальная ответственность – это ответственность компании перед всеми людьми и организациями, с которыми она взаимодействует в процессе своей деятельности, и перед обществом в целом. При этом имеются в виду следующие виды ответственности:

- ответственность компании во взаимоотношениях с партнерами;
- ответственность в отношении потребителей;
- ответственная политика в отношении работников;
- экологическая ответственность;
- ответственность компании перед обществом в целом.

В Бельгии и в США, например, формируется движение, в рамках которого общественные организации влияют на законодательную базу страны с целью формирования социальной ответственности прибыльного сектора перед обществом. Учитывая, что основная цель любого бизнеса, основная формула его существования базируется на «материалистических» ценностях (минимум издержек при достижении максимальной прибыли), менеджмент корпораций не всегда адекватно осознает, как идея «корпоративной социальной ответственности» может быть практически реализована в управлении прибыльным предприятием.

Повышение внимания к социально ориентированной деятельности прибыльных организаций в развитых странах в первую очередь объясняется возросшим влиянием

общественного мнения и усилением контроля прибыльного сектора со стороны общества. Менеджмент ведущих корпораций развитых стран начал осознавать, что в постсовременном обществе наряду с «материалистическими» ценностями существуют и «постматериалистические» ценности, которые характеризуются весомым гуманистическим потенциалом. В этой ситуации не только прибыль, но и само существование организации в значительной мере зависит от отношения ее потребителей и акционеров к деятельности и политике организации на рынке. Так, согласно исследованию выгод брэндингования, проведенному в апреле 2003 г. американским журналом «Бизнес в обществе», восприятие потребителя, лояльность и фактическое поведение при выборе тех или иных товаров непосредственно связаны с тем, как корпорации демонстрируют свои обязательства по решению социальных проблем [9, с. 17].

С учетом исторических этапов эволюции науки и практики управления все более убедительным становится утверждение о том, что иерархическая бюрократическая организация, ориентирующаяся лишь на «материалистические» ценности бизнеса, не способна успешно выполнять задачу удовлетворения гуманитарных потребностей общества. И даже формирование внутренних, объединяющих организационных ценностей уже не отвечает в полной мере требованиям современного общественного развития. Классический «рационалистический», «традиционный» менеджмент имеет в своей основе «бюрократические», прагматические ценности, на которые ориентирована деятельность организации: прибыль, производительность, ориентация на результат, экономический рост, сокращение расходов на оплату труда. Гуманитарные универсальные ценности общечеловеческого характера, такие как устойчивое развитие общества, устранение социальных нужд, решение социальных проблем, защита окружающей среды, поддержка культурных традиций также на-

чинают играть немаловажную роль в современном менеджменте. Таким образом, формирование общественного мнения об ответственности прибыльного сектора перед обществом стимулирует бизнес-структуры дополнять внутренне ориентированные корпоративные совместные ценности менеджмента внешне ориентированными гуманистическими ценностями.

Литература

1. Питтерс Т., Уортмен Р. В поисках эффективного управления. – М., 1986.
2. Weber J. Managerial Value Orientations. A Typology and Assessment // International Journal of Value Based Management. – 1990. – Vol. 3 (2).
3. Trompenaars F. Impact of culture on business. Riding the waves of culture: Understanding cultural diversity in Business. Illinois – Irwin Professional Publishing, 1994.
4. Гаевская О. Б. Современная цивилизация и социальное управление. – К., 1997.
5. Друкер П. Ф. Эффективное управление: экономические задачи и оптимальные решения. – М., 1998.
6. Клок К., Голдсмит Дж. Конец менеджмента. – СПб., 2002.
7. Nourick S. Corporate Social Responsibility // Partners for Progress: Towards a New Approach Roundtable. – 2001. – Vol 1 (12).
8. Либоракина М.И. Социально ответственный бизнес: глобальные тенденции и опыт стран СНГ. – М., 2001.
9. Sarah H. Consumers Respond to Brands Affiliated with Social Issues // Business in the Community, 2005.

Д.Гуцу, О.Гуцу

СОЦИОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ КОРРУПЦИИ В СИСТЕМЕ РЕГИСТРАЦИИ НЕДВИЖИМОСТИ

Проводимые в Республике Молдова преобразования существенно обострили проблему коррупции, в основе которой лежат происходившие в 1990-е годы процессы приватизации государственной собственности и резкая дифференциация интересов между различными группами на всех уровнях государственного и хозяйственного управления национальной экономикой. В Национальной стратегии по предупреждению коррупции и борьбе с ней, утвержденной в декабре 2004 г. парламентом Республики Молдова, отмечается, что «феномен коррупции поразил политическую и институциональную, экономическую и правоохранительную, образовательную и воспитательную сферы, сферу социальной защиты, медицинскую, инвестиционную сферу, сферу международной торговли и серьезно подрывает саму государственность Республики Молдова» [1].

За последнее десятилетие в Молдове происходит развитие новой для нее сферы социально-экономической деятельности, которая связана с объектами недвижимости. Не секрет, что она стала предметом противостояния государственных, корпоративных и личных интересов, а также региональных. В связи с этим всталась проблема исследования зарождающегося феномена коррупции в сфере недвижимости.

Настоящее исследование проводилось с целью изучения коррупции как социально-экономического явления в системе регистрации недвижимого имущества, а также

выявления возможных способов борьбы с ней. Методы исследования были основаны на прямом сборе первичной социологической информации путем интервьюирования с помощью социологической анкеты. В качестве респондентов выступали представители агентств по недвижимости, консалтинговые фирмы, имеющие отношение к операциям с недвижимым имуществом и его оценкой, собственники объектов.

Исследования проводились в период с 25 сентября по 10 октября 2005 г. Всего опрошено 100 человек, что составляет около 12% от активных профессиональных участников рынка. В процентном отношении они распределились следующим образом: риэлторы (агенты по недвижимости) – 32%, менеджеры – 22, экономисты-оценщики – 19, инженеры – 15, юристы – 12%. Среди опрошенных удельный вес мужчин составил – 65%, а женщин – 35%. Средний возраст интервьюируемых респондентов 39 лет. Итоги социологического исследования показали, что подавляющая часть опрошенных респондентов (95%) участвовали в сделках купли-продажи объектов недвижимого имущества. Это дает основание считать их совокупное мнение достаточно компетентным относительно современного состояния регистрации недвижимого имущества.

В настоящее время одна из форм коррумпированности в исследуемой системе проявляется в виде дачи и принятия взяток. Уровень коррупции в данной форме является достаточно высоким. Так, по мнению опрошенных специалистов-экспертов, лишь 20% участников сделок не приходилось давать взятки, а 80% участников – приходилось это делать неоднократно или в разовой форме под давлением различных обстоятельств.

В целом в исследовании получена следующая информация:

- в системе регистрации недвижимого имущества имеют место коррупционные отношения. Они являются относительно устойчивыми и распространенными;
- из общего числа лиц, дающих/берущих взятки, 85% это делали неоднократно, а 15% – лишь однажды. То есть мздоимство преобладает в массово-систематическом порядке, что характерно и для других сфер государственного регулирования, и в меньшем – в даче/получении разовых взяток.

Коррупция в системе регистрации недвижимости вызвана, как представляется, следующими причинами:

- сложившейся в экономике страны за годы рыночного реформирования обстановкой, которая не могла не повлиять на включение в ее сферу недвижимого имущества, открыла широкие возможности для капитализации высоких доходов наиболее обогатившихся групп населения, расширила права собственности на имущественные объекты и ресурсы, способствовала организации и расширению различных видов бизнеса;
- объективной тенденцией роста цен на объекты недвижимости вследствие повышения спроса, который сопровождается активизацией вложения средств в наиболее доходные объекты недвижимости. За годы регистрации объектов недвижимого имущества в республике 55% трансакций были связаны с земельными участками сельскохозяйственного назначения, а 42% – с имущественными объектами;
- слабостью государственных рычагов в борьбе с коррупцией, приоритетом личных интересов государственных служащих и хозяйственных руководителей над государственными интересами, который обусловил наличие высокого уровня имущественного расслоения общества, расхождение интересов между собственниками, акционерами, менеджерами и непосредственными работниками;

- незавершенностью формирования организационно-управленческой структуры кадастровой системы в целом, в том числе системы регистрации недвижимого имущества.

Коррупционные отношения в виде дачи и получения взяток связаны преимущественно со следующими видами услуг в процессе регистрации недвижимого имущества:

- с необходимостью ускорения регистрации объектов недвижимого имущества (67% ответов);
- с доступом к регистрации объектов недвижимого имущества (аренда, купля-продажа, наследование, дарение, ипотека и др.) – 61% ответов;
- с технической инвентаризацией и оценкой стоимости объектов недвижимого имущества – 57%;
- с получением выписки из реестра недвижимого имущества – 54%;
- с получением необходимой кадастровой информации – 52%;
- с составлением актов на право владения землей, выдаваемых органами местного и центрального управления – 50%;
- с необходимостью проведения консультации с госслужащими при оформлении сделок с объектом недвижимого имущества – 34%;
- с процессом сдачи в аренду помещений, находящихся на балансе территориальных кадастровых оффисов – 9%;
- с процессом сдачи в аренду геодезических инструментов – 11%;
- с перечислением финансовых средств юридическим и физическим лицам с целью их «отмывания» – 7%;
- с другими видами услуг – 10% ответов.

Таким образом, приоритетными точками соприкосновения интересов, порождающих коррупцию, выступают услуги, являющиеся наиболее часто предоставляемыми.

Они связаны с необходимостью для одних и с возможностью для других лиц в максимально сжатые сроки привести процесс регистрации, но при этом вид трансакции (аренда, купля-продажа, наследование, дарение, ипотека и т.п.) играет определяющую роль. Все это в совокупности влияет, очевидно, не только на частоту, но и на размер взятки.

Другой блок данных опроса непосредственно связан с конкретными услугами, которые предоставляются не в общем порядке, а в выборочном порядке. Доля взяток по ним варьируется от 50% до 57%. В среднем же, по оценочным расчетам, по данным услугам частота взяток в среднем на 20% ниже по сравнению с первым блоком.

Основными взяточниками являются технические сотрудники (27% ответов), регистраторы (23%), менеджеры (10%), другие специалисты (9% ответов). Более трети опрошенных не смогли ответить, кому из специалистов давались взятки. Очевидно, это делалось через посредников. Если допустить, что это так, то следует признать, что канал посредников в даче/получении взяток в системе регистрации независимого имущества является основным.

По мнению специалистов-экспертов, масштабы коррупции в территориальных кадастровых оффисах республики за годы функционирования кадастровой системы возросли по сравнению с советским периодом, когда функционировало Бюро технической инвентаризации (БТИ). На это указало 62% опрошенных. Это свидетельствует о том, что на рынке недвижимого имущества институциональные механизмы не действуют в той мере, которая определена национальным законодательством. Недостаточно эффективны механизмы контроля за исполнением законов и нормативных актов. В результате наряду с развитием в предшествующие годы рынка недвижимости проис-

Таблица

**В какой мере, по Вашему мнению, изменились масштабы
взяточничества (коррупции) в территориальных
кадастровых офисах Молдовы по сравнению
с советским периодом, когда было
Бюро технической инвентаризации? (%)**

Увеличились существенно	59
Увеличились, но не очень существенно	3
Остались такими же, как в советский период	7
Уменьшились в небольшой степени	2
Уменьшились существенно	3
Затрудняюсь ответить	16

ходило и расширение сферы влияния теневого сектора экономики за счет коррупции (*табл.*).

На взятки как ненормальное явление указали 52% опрошенных. Вместе с тем 35% респондентов отметили, что в современных условиях это вынужденное явление, а для 8% и вообще нормальное.

Возможность коррупционных отношений как объективного процесса в период развития рыночной экономики подчас рассматривается как неизбежная необходимость с целью поддержания стабильности в обществе, как возможность ограничить или избежать давления со стороны чиновниччьего аппарата и т.п. То есть коррупция в той или иной степени находит свое выражение в конкретных имущественных и финансовых интересах, как личных, так и корпоративных. При этом диапазон интересов очень широк, противоречив и является источником различных конфликтов между хозяйствующими субъектами, влияет на формы и методы проявления коррупции, одним из видов которой выступают взятки. Это указывает на то, что в условиях коррумпированности, во-первых, механизмы рыночной экономики в полной мере не действуют,

а, во-вторых, коррупция подрывает «правила игры» рыночной экономики, которые устанавливаются государством.

Борьба с коррупцией возможна по следующим основным направлениям:

- *повышение уровня жизни людей.* Решение данной проблемы связано с существующей социальной дифференциацией населения по источникам и уровню получаемых доходов, по уровню имущественного расслоения вследствие грабительской приватизации собственности и ее концентрации в руках небольших, но влиятельных лиц и групп собственников;
- *упрощение процесса регистрации недвижимого имущества и сокращение сроков ее проведения.* Это требует ускорения совершенствования и повышения эффективности действующей национальной системы регистрации недвижимого имущества, ее полной компьютеризации, создания единой центральной базы данных о регистрации объектов недвижимости, минимизирования влияния человеческого фактора, расширения сети пунктов приема заявлений, упрощения процедуры получения кадастровой информации и т.д. Важность этих действий, как представляется, состоит в укреплении кадастровой системы недвижимого имущества позитивно воспринятой населением республики. Как показали опросы, с нею связываются надежды на обеспечение защиты прав на недвижимость (59,1%), что она может выступать в качестве залога при получении кредитов (20,4%), стимулировать эффективное развитие производства и приток инвестиций (34,2%) и т.п. Поэтому имеющийся кредит доверия не должен перерасти в социальный надлом – апатию, разочарование, неверие людей в возможности властей;
- *разработка комплексной системы мер борьбы с протекционизмом и взяточничеством.* Контроль за деятельностью территориально-кадастровых офисов со

стороны государства и гражданского общества. Этому должны сопутствовать повышение компетентности и профессионализма сотрудников, сочетание материального стимулирования и материальной ответственности при оценке выполняемых ими функциональных обязанностей, заинтересованность в конечных результатах своей деятельности и территориального офиса, повышение авторитета последнего, работа с гражданскими жалобами и обращениями.

Данная система должна обеспечить защиту прав владельцев недвижимого имущества; недопущение монополизации отдельных объектов недвижимости и в первую очередь земли, что может ограничивать конкуренцию на рынке недвижимости; определить инфраструктуру по обслуживанию операций с недвижимостью и систему информационного обеспечения операций; исключить возможность использования коррупции в системе регистрации недвижимого имущества, то есть быть прозрачной, доступной и легко контролируемой на основании строгого перечня оформляемых документов, сроков прохождения и получения выходных решений и стоимости оплаты оказываемых услуг и т.д.

Таким образом, в системе регистрации недвижимого имущества Республики Молдова проявление коррупционных отношений обусловлено сложившейся общей коррупционной зависимостью на всех уровнях государственного и хозяйственного управления экономикой, незавершенностью механизма функционирования системы, отсутствием устойчивости рынка недвижимости.

Коррупционные отношения связаны с личными и корпоративными мотивами и интересами. Они блокируют исполнение законов и нормативных актов, которые призваны регулировать систему регистрации недвижимого имущества.

Наличие коррупции свидетельствует о том, что механизм регистрации недвижимости должен быть более четким, ясным, не допускающим отклонений от принятой процедуры регистрации: по назначению и количеству документов, перечню показателей в них, нормативным и фактическим срокам прохождения и выдачи, расценкам по каждомуциальному отдельному виду услуг, регистрации подачи и выдачи решения и др.

Исключение коррупции в системе регистрации недвижимого имущества непосредственно связано со стимулированием оплаты труда работников.

Литература

1. *Постановление Парламента Республики Молдова об утверждении Национальной стратегии по предупреждению коррупции и борьбе с ней и Плана мероприятий по реализации национальной стратегии по предупреждению коррупции и борьбе с ней № 421-VI от 16.12.2004, Monitorul oficial al R.Moldova 13-16/58 от 21.01.2005.*

Наукове видання

СОЦІАЛЬНІ ВИМІРИ СУСПІЛЬСТВА

Збірник наукових праць

Випуск 9

(українською та російською мовами)

Авторський колектив:

Р.Балицький, Л.Бевзенко, Т.Білецька, О.Богданова, Н.Бойко, С.Буко,
Н.Гаврина, Д.Гуцу, О.Гуцу, В.Данилова, О.Денісова, І.Домнич,
Т.Єфременко, І.Жук, О.Злобіна, В.Зорько, В.Іщенко, Р.Каліщук,
Н.Коваліско, І.Король, Ю.Курганова, В.Леонов, О.Нечушкіна,
Н.Отрешко, С.Панченко, М.Паращевін, О.Підлісна, В.Резнік,
О.Резнік, Н.Соболєва, Н.Толстих, О.Шульга, Л.Яремич

Відповідальна за випуск *Т.Загороднюк*
Редактор *О.Кузьміна*
Комп'ютерна верстка *О.Соколова,*
І.Данилюк
Художник обкладинки *О.Сухарев*

Підписано до друку 15.06.2006 р. Формат 60x84¹/₁₆. Папір офс. № 1.
Друк офсетний. Ум.др.арк. 22,5. Зам. № . Наклад 300.

Видруковано з оригінал-макета, виготовленого в комп'ютерному комплексі
Інституту соціології НАН України. 01021, Київ, вул. Шовковична, 12

Надруковано ТОВ “Поліграфічний центр “Фоліант”.
04176, Київ-76, вул. Електриків, 26
Свідоцтво Держкомінформу України (серія ДК № 149 від 16.08.2000 р.)